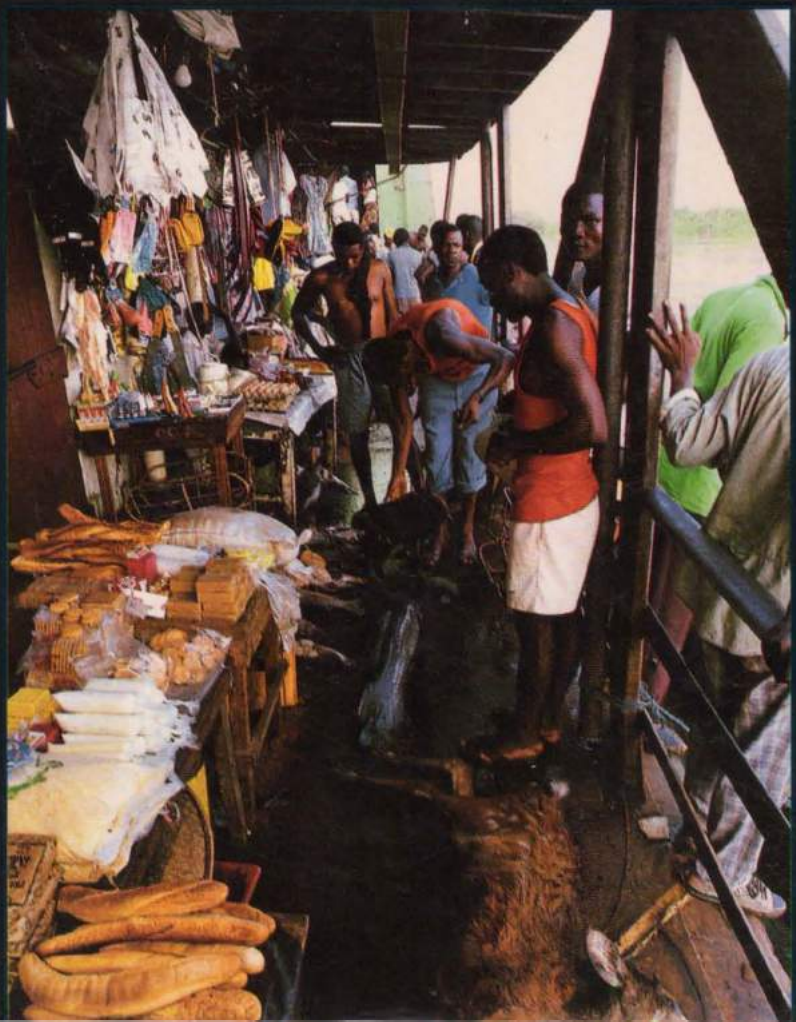
SAMİR AMİN

Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme

KAYNAK YAYINLARI

2. BASIM

SAMİR AMİN

Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme

Çeviren: Semih Lim

Bu kitabın yayın hakları
Analiz Basım Yayın Tasarım Uygulama Ltd. Şti.nindir.

Birinci Basım: Mayıs 1992
İkinci Basım: Kasım 1997
Dizgi ve Teknik Hazırlık: Sistem Ofset
Baskı: Yön Matbaası

ISBN: 975-343-004-3

KAYNAK YAYINLARI: 108

ANALİZ BASIM YAYIN TASARIM UYGULAMA LTD. ŞTİ.
İstiklal Caddesi 184/4 80070 Beyoğlu İstanbul
Tel: (0212) 252 21 56 –99 Faks: (0212) 249 28 92

SAMİR AMİN

Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme

Çeviren: Semih Lim

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7
Giriş 47
I. Çağdaş Marksizmin Yeniden Doğuşu 47
2. Çağımızın Temel Sorunu: Emperyalizm 54

1. KISIM
TARİHSEL MATERYALİZM:
KAPİTALİZM VE SOSYALİZM 63
1. BÖLÜM: MİKRO-EKONOMİNİN ELEŞTİRİSİ 65
2. BÖLÜM: KAPİTALİZM VE TOPRAK RANTI 82
1. Rant ve Toprak Mülkiyeti: Kapital'e Dönüş 87
2. Kapitalist üretim tarzından kapitalist kuruluşlara
Sınıf ittifakları ve kapitalist dünya sisteminin oluşumu 94
3. Tarımda kapitalizmin gelişimi
Kautsky, Lenin ve Chayanov'un teorileri 99
4. Kapitalist üretim tarzının tarım üzerindeki egemenliği 105
3. BÖLÜM : SOSYALİZME ÖVGÜ 117

II. KISIM
EMPERYALİZM VE AZGELİŞMİŞLİK
4. BÖLÜM: EVRENSELLİK VE KÜLTÜREL ALANLAR 133
5. BÖLÜM: EMPERYALİZMİN BUNALIMI 146
1. Yayılmacılık ve Emperyalizm, Gerekli Bir Berraklaşma 146
2. Emperyalizm Nedir? 150
3. Anlamlı İki Tartışma 153

4. Emperyalizmin Evreleri 156
6. BÖLÜM: ULUSLARARASI TİCARET VE EMPERYALİZM 161
7. BÖLÜM: "ÇEVRE" SORUNLARI 181

III. KISIM
GEÇİŞ SORUNLARI VE SOSYALİZMİN İNŞASI
8. BÖLÜM: KAMBOÇYA'NIN ÖĞRETTİĞİ 191
9. BÖLÜM: EĞİTİM, İDEOLOJİ VE TEKNOLOJİ 198
1. Toplumsal Yeniden-Üretimde Eğitimin İşlevi 198
2. Kapitalizm Öncesi Toplumlarda Eğitim 199
3. Kapitalist Sistemde Eğitim, İdeoloji ve Teknoloji 202
4. Modern Dünyanın Bunalımı 205
10. BÖLÜM: "TEKNOLOJİ TRANSFERİ" 212

Iv. KISIM
BİR TARTIŞMANIN SONU
1. Eşitsiz Değişime İlişkin Tartışma 225
2. Emmanuel'in Katkısı: Dünya Değerlerinin Önceliği 229
3. Ücret "Bağımsız Bir Değişken" Değildir 235
4. Kapitalist Üretim Tarzında İşgücü Değerinin Teorik Konumu 238
5. Kapitalist Üretim Tarzında Ücretin Belirlenmesi Bakımından Nesnel ve Öznel Güçler Arasındaki Diyalektik 248
6. Emeğin Ücreti ve Dünya Sistemindeki Konumu: Eşitsiz Değişim 252
7. Eşitsiz Değişimden Eşitsiz Gelişmeye 260
8. Dönüşüm: İlgili Bir Sorun 267
9. Kâr Oranının Düşüşü Sorunu 269
10. Kapitalist Sistemin Tarihsel Dönemleştirilmesi 273
11. Sonuçlar 280

ÖNSÖZ

SAMİR AMİN ÜZERİNE/AMPİRİK BİR NOT ve DEĞERLENDİRME (*)

Bu sunuşun başlığı bilerek seçildi. İki amacımız var, ikisi de oldukça mütevazi. Politik açıdan, Samir Amin'in çok sayıdaki çeşitli eserlerinin temel bir dökümünü sunuyoruz; normatik açıdan ise, esas itibariyle betimsel dökümün Amin'in düşüncelerinin zenginliğine dikkat çekeceğini ve okuyucuda onu ilk elden inceleme isteği uyandıracağını umuyoruz.

'Not', 'eleştiri-inceleme (review)'den daha az iddialı bir başlık. Amacımız, hüküm vermek değil, dikkat çekmek (ya da hüküm versek bile, öncelikle dikkat çekmek). Bu, Samir Amin'in adı ve eserinin İngilizce konuşan dünyada bilinmediği anlamına gelmiyor. Böyle bir iddia on yıl önce doğru da olsa, 1970'ler onun son kitaplarından birçoğunun İngilizceye çevrildiğini gördü. Yine de bir 'not'un bu bağlamda neden uygun olabileceğine ilişkin iki neden var. İlkönce, Amin'in eserlerinin sadece ilgi alanı bile, hakkı olan derin bir irdelemeyi bu sınırlı mekânda yapabilmeyi olanaksız kılıyor. İkinci olarak, aşağıda da savunulacağı gibi, Amin'in İngilizce konuşan çevrelerdeki 'tüketim'inde belli bir dengesizlik var. Bu, onun özellikle son makalelerinden bazılarında sergilediği geniş ufkun göz ardı edilmesine olduğu kadar, erken tarihlerde yayımlanmış ayrıntılı ampirik çalışmalarına da bağlı. Dolayısıyla, bir düzeyde, buradaki amaç yanlışları düzeltmek, daha doğru ve tam bir tablo sunmaktan ibaret. Aynı şekilde, 'değerlendirme', 'eleştiri' demek değil. Yine de bu, Amin'in eserinin eleştirel bir tarzda incelenmesine karşıt bir şeymiş gibi an-

* The Empirical Samir Amin: A notice and Appreciation, Aidan Foster Carter, içinde The Arab Economy Today, Samir Amin, (Zed Press, 1982, Londra), s. 1-40

laşılmamalı (böyle bir incelemeye girişmekten kaçınıldığı biçiminde de). Bir kez daha söylersek, bu bir denge sorunu. Amin'in çalışmalarına ilişkin son eleştirilerden çoğu, bana, pek çok bakımdan yetersiz görünüyor. Amin'in yazdıklarının önemli yönlerine ilişkin görünürde çok az uyanıklık olması söz konusu değil sadece; Amin'in aldığı eleştirilerin pek çoğunda, genellikle polemikçi bir tarzda ifade edilen bir 'ya hep, ya hiç' yaklaşımı hâkim. Bana öyle geliyor ki, bu yaklaşımın toplam etkisi, ışıktan çok hararet yaratıyor[1]. Bu nedenle, bir 'değerlendirme'nin amacı, en azından, eleştirinin, Amin'in (şimdiye kadar olduğundan) daha az aceleci ve tam bir okuması üzerine dayanmasını sağlamak.

Bunun ötesinde, Samir Amin'in eserinin, bir bütün olarak ele alındığında-hacim, kapsam ve derinlik bakımından-dünya ölçeğinde, gelişme ve az gelişmişlik sorunlarının aydınlatılmasına eşsiz bir katkı oluşturduğunu savunuyorum, hem kendi başlarına, hem de Üçüncü Dünya olgusunun Marksizmin önüne koyduğu daha geniş teori ve strateji sorunları üzerine olan kavrayışımıza ilişkin sonuçları bakımından eşsiz bir katkı. Kuşkusuz bu ifadeye katılmayacaklar olacaktır. Fakat belki, gelecekte, şu anda uyuşmadıkları şeye ilişkin daha tam bir kavrayış sahibi olacaklar en azından.

Birkaç bakımdan, Amin hakkında doğru olmayan bir görüşün hüküm sürmesi şaşırtıcı değil. Tam ve doğru bir görüş edinmenin önünde pek çok önemli engeller var. Amin'in *oeuvre*(*)'ünün sadece hacmi bile onun şaşırtıcı üretimini izlemeyi güçleştiriyor. Amin bugüne kadar, 20 tane kitap ya da kitap uzunluğunda inceleme yazdı, en azından bir düzine kitaba ortak-yazar ve editör oldu veya katkılar yaptı ve birçok makale ve araştırma yazdı. Bazı tekrarları bir yana bıraksak bile eserin hacmi korkunç büyük. Akışın ilerde yavaşlayacağını varsaymak için bir özel neden de yok.

İkincil bir sorun da şu: Ne Amin, ne de onun değişik yayıncıları bir kısım okuyucuya haritalar ve yol işaretleri sağlamakta yardımcı oldular.[2] Bu bazı yönlerden önemsiz, ama tümüyle de öyle değil. Her

1. Bölüm III'e bakınız, 'Amin ve Muarızları'.
* Oeuvre (Fransızca), bütün eserleri, külliyat
2. Özellikle, Amin'in derlenmiş makalelerinde; bkz. not 7

şart altında, bu değerlendirme bir bütün olarak Amin'in eseri etrafında yollarını bulmaya çalışmış olan herkesin hissetmesi gereken bir öfke patlamasını ihmal etmiş olsaydı, dürüst davranmış olmazdık. Sanırım pek çok yönü var ve esas olarak da Amin'in kendini fazlaca tekrar etmesine indirgenebilir.

Üçüncü ve en önemlisi, Amin'in eserlerinin İngilizceye çevirisinin dengesiz oluşudur, en azından bir bakıma. Şu anda, esas olarak (ve haklı biçimde) bir teorisyen olarak görülmesine rağmen, Amin'in adını ilk kez duyuran, Kuzey, Batı ve Orta Afrika'nın belirli ülke ve bölgelerindeki sosyo-ekonomik gelişme üzerine yazdığı bir dizi sağlam ampirik monografi olmuştu. 1960'lı yıllarda Fransızca yazılmış olan bu monografilerden sadece ikisi (Magrip ve Batı Afrika üzerine olanlar) İngilizceye çevrildi.[3] Çevrilmemiş eserleri arasında olan, Fildişi Sahili'nde kapitalist 'kalkınmasız büyüme' üzerine önemli incelemesi tümüyle bilinmiyor değil.[4] Fakat öyle görünüyor ki, Amin'in, Gana, Gine ve Mali'de[5] 'Afrika sosyalizmi'ne ilişkin daha erken tarihli bir eleştirisinden çok az kimsenin haberi var. (Amin, Mali'de bir ekonomist olarak üç yıl çalışmıştı.) Senegal'deki yerel iş alemi üzerine olan kitabı ise-on yıl sonra bile, hâlâ, varsayımsal 'ulusal burjuvazi' üzerine az sayıdaki ampirik incelemelerden biri-tümüyle gözden kaçmışa benziyor[6]

Amin'in bu ve benzer öteki çalışmaları aşağıda daha geniş olarak incelenecek. Şimdilik anlatmak istediğimiz şey, Amin'e ilişkin herhangi bir irdelemenin onun eserinin bütününe bakması değil sadece. Bu yeterince açık. Fakat, aynı zamanda, şu hususu da vurgulamak gerekiyor; bu özgül örnek-olay incelemeleri onun daha sonraki iyi bilinen genel teorik çalışmalarının vazgeçilmez temellerini oluşturuyorlar. Bu iki aşama ve çalışma düzeyi arasındaki ilişki bütünüyle dümdüz olmasa da, onları

3. *The Maghreb in the Modern World*, Harmondsworth, Penguin, 1970, (Bundan sonra MMW), (ç.n.). Orijinali, *Le Maghreb Moderne*, Paris, Ed. de Minvit, 1970.
Neocolonialism in West Africa, Harmondsworth, Penguin, 1973, (Bundan sonra NWA, ç.n.) Orijinali, *L'Afrique de 'Ouest bloquée: L'économie politique de la colonisation 1880-1970*, Paris, Ed. de Minvit, 1971.
4. *Le d'veloppement du capitalisme en Côte d'Ivoire* Ed. de Minvit, 1967; Son sözlü bir ikinci basım 1971. (Bundan sonra DCCI, ç.n.)
5. *Trois expériences africaines de développement: Le Mali, La Guineé et la Ghana*, Paris P.U.F., 1965. (Bundan sonra, TEAD, ç.n.)
6. *Le monde des affaires sénégalais*, Paris, Ed. de Minvit, 1969. (Bundan sonra MAS, ç.n.)

birbirinden kopuk değerlendirmek de doğru olmaz.

Yukarda anılan husus Amin'in İngilizcedeki 'tüketimi'nde görülen temel dengesizliği oluşturuyor; ancak, daha sistematik ve ayrıntılı bir irdelemeye geçmeden önce, benzer nitelikte iki diğer husus daha kısaca belirtilmeli. İlk olarak Amin'in makalelerini toplayan iki kitaptan genel sorunlar üzerine olanı* İngilizceye çevrilmişken, Afrika üzerine ve hiç de daha az değerli olmayan malzeme derlemesi çevrilmiş değil[7]. Bu derleme Afrika'nın gelişiminin genel yönleri üzerine orta uzunlukta araştırmaları içeriyor ve Amin'in en iyi çalışmaları içinde sayılmalı. (Bunlardan birkaçı İngilizce tek tek yayımlanmış olsa da, toplam etki aynı değil.) İkinci olarak, Amin'in daha geniş toplumsal ve siyasal sorunlara- sosyalizm, teknoloji, çevre, feminizm ve genelde kültürel sorunlar[8] - doğru son açılımlarının ne kadar az yankı yarattığını görmek şaşırtıcı. Bu makaleler, bazen alabildiğine spekülatif de olsalar, Amin'in ekonomik teorilerinin çeşitli yönlerine ışık tutuyorlar.

Samir Amin'in Yazdıkları

Amin'in üretimi daha şimdiden bir çeyrek yüzyıl öncesine kadar uzanıyor. Daha önce de belirttiğimiz gibi, kronolojik sırayla konu-özne arasında belli bir ilişki var ve kabaca (ampirik) 1960'larla (teorik) 1970'ler arasında bir ayrışma gözleniyor. Fakat bundan önce, Amin'in ilk ve hiç bilinmeyen yazılarını kısaca belirtmeliyiz. Bunlar esas olarak iki tür ve her biri, Amin'in biyografisinin farklı yönlerini yansıtıyorlar bir anlamda: Mısır uyruklu oluşu ve Fransa'daki eğitimi.

Bu değerlendirme bir biyografi sunmakla değil, metinlerle ilgili olmasına rağmen Amin'in 1931'de Kahire'de doğduğu ve üniversite öğrenimini Paris'te yaptığı söylenmeli. Amin orada üç derece kazandı (*Institut des Politiques*- 195-, *Institut des Statistiques*- 1955 ve

* Elinizdeki kitap, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*.

7. *Imperialism and Unequal Development* ("The End of a Debate' içinde), New York, Monthly Review Press ve Hassocks (U.K.), Harvester Press, 1977, (elinizde tuttuğunuz Türkçe çeviri, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, Kaynak Yayınları 1992 [Harvester 1977] basımından yapıldı, ç.n.). Bu kitabın Fransızca orijinali, *L'impéerialisme et le développement inégal*, Paris, Ed de Minvit, 1976. (Bundan sonra IDI, ç.n.)
Bu iki kitap üzerine daha ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Foster-Carter, IDI ve ISDA üzerine değerlendirmeler, *Sociology*, cilt 13, sayı 2. Mayıs 1979.

8. Bkz. IDI, [*Emperyazilm ve Eşitsiz Gelişme*, Kaynak, 1992] özellikle bölüm 3,5,9,10 ve Amin, Eynard ve Stuckey, 'Feminisme et Lutte des classes', Minvit 7, 1974.

1957'de iktisat doktorası). Bu üçleme, Amin'in ilerdeki çalışmalarının üç sacayağını şimdiden haber veriyor. Daha sonraysa bunlardan kâh biri, kâh diğeri yön verecektir onun eserlerine.

Amin'in bu dönemdeki (kabaca geç 1950'ler) yazıları iki çeşittir. Önce iki tane tezi var. Bunlardan ilki (1956) Mısır'da 1938 ve 1952 yılları arasında tasarruflar ve onların kullanımı üzerine istatistiki bir incelemedir.[9] İkincisi, Amin'in ödül kazanmış doktora tezi, şu başlığı taşır: Kapitalizm öncesi ekonomilerin uluslararası bütünleşmelerinin yapısal etkileri: azgelişmiş denen ekonomileri yaratan mekânizma üzerine teorik bir inceleme[10]

Bu günümüz için çok fazla yeni olmasa da, 1957'de- yani 25 yıl önce- böylesi formülasyonlar hemen hiç duyulmamıştı. Amin, gerçekten de ve kendisinin de kabul ettiği gibi, daha bu kadar erken bir tarihte var olan ortodoksluklarn eleştirisini ve alternatif bir teorinin unsurlarını formüle etmişti.[11] Amin, sadece on yıl kadar sonra *Accumulation on a World Scale*'de bu çalışma düzeyine dönecektir. O süre içindeyse, teoriyi, "mümkün olan en büyük kesinlikle ve olabildiği kadar pek çok somut tahlil karşısında test etmeye" koyuldu[12]. Bu çalışmalar bir sonraki bölümün konusu; fakat açık ki, Amin için onlar, orijinal formülasyonlarını çürütmek bir yana , doğruladılar: Bugün tezinde teorik hatalar ve yetersizlikler olarak gördüğü şeylere rağmen Amin" temel pozisyonunun aynı kaldığı"nı söylüyor çünkü[13]. AWS, gerçekten, özellikle geleneksel ekonomi teorisinin ayrıntılı eleştirisinde, tezden pasajlar içerir.[14]

Buraya kadar, en azından bir iktisatçı olarak Amin'i gördük, ampirik, teorik ve eleştirel yönüyle. Fakat bu arada, tezinde örtük olarak

9. *Les revenus susceptibles d'épargne et leur utilisation en Egypte 1938-1952. Thèse de Statistiques, ISUP, Paris, 1976.*
10. *Les effets structurels dre L'Intégration internationale des économies precapitalistes: une étude théorique du mécanisme qui a engendré les économies dites sous-développeés.* Doctorat d'Etat des Scieces Economiques, Paris 1957. (Prix de la Faculté de Droit et des Sciences Economiques.)
11. L'aaccumulation a l'échelle mondiale: Critixue de la téorie du sousdéveloppement Dakar/Paris İFAN-Antnropos, 1970; Sonsözlü bir ikinci basımı, 1971'de sayfa 1; aynı zamanda s. 303.
12. Accumulation on a World Scale, (2 cilt) New York. Monthly Review Press, 1974, s. 1. (Bundan sonra, AWS, ç.n.)
13. AWS, s. 303.
14. a.g.e.

var olan siyasal boyut, Mısır ve Arap alemindeki güncel durumun değişik yanları üzerine makalelerde kendini açıkça gösteriyordu. Samir Amin'in ilk kez yayımladığı şey Democratie Nouvelle'de çıkan 'Mısır Nereye Gidiyor?'[15] başlıklı bir makale (1955) olmalı. Bu makale o zaman 'Said El Mısri' adıyla çıkmıştı: Fransız ya da Arap kökenli bir takma adlar dizisinin ilki Pierre Dupont, Pierre Amon, Amad El Kodsy[16]. Bibliyografyacıların kafasını karıştıran bu takma adları kullanmaktaki amaç, kuşkusuz, Mısır istihbarat servisinin dikkatinden kaçmaktı. Bu, Mısır'ın ekonomi politiğinin genel veya özgül boyutlarını ele alan bir düzine kadar makalenin ilkiydi[17]. Yerimizin kısıtlılığı ve bu makaleler hakkında yeterli bilgi sahibi olmayışımız ayrıntılı bir tartışmayı olanaksız kılıyor yine. Fakat bu değerlendirme bağlamında, Samir Amin'in belirli sektörlerle sanayilerin gerçek ve potansiyel işleyişlerine yönelik ayrıntılı ilgisi ihmal edilemez[18]. Bu ilgi, çeyrek yüzyıl uykuda kaldıktan sonra, Mısır ve diğer Arap ekonomilerinin yeniden incelenmesiyle bir kez daha canlılık buldu. Elinizdeki kitap bu yenilenen ilginin bir ürünü.* Bu kitapta bütün çeşitliliği ve gelişimiyle, Amin'in *oeuvre*'ünün ortak süreklilik unsurlarını buluyoruz.

15. [Said El Mısri]' Ou va l'Egypte, 'Démocratie Nouvelle, 1955.
16. Bkz. örneğin, [Pierre Dupont] 'Problémes actuels de l'économie égyptienne' Economie et Politique, sayı 26, 1956. [Yeves Durille] 'Structureset développement de l'economie économie égyptienne', Economie et Politique, sayı 72, 1960. [Hasan Riad] 'Les trois âges de la société égyptienné. Partisans sayı 7, 1962, sayı 8, 1963. [Pierre Amon] 'La révolation culturelle et le marxisme'. Oue Faire, sayı 5, [Ahmad El Kodsy] 'Nationalism and Class Struggle in the Arab World, Monthly Review, sayı 3, 1970, içinde The Arab World and Isrel, Ahmad El Kodsy ve E. Lobel, New York. Monthly Review Press, 1970.
17. Not 15, Not 16'daki ilk makale, L'Economie et les Finances de la Syrie et des pays arabes, Damas 1958-60.(7 makalelik bir dizi), 'Forces inflationnistes et forces deflationnistes dans l'economie égyptienne'. Egypte contemporaine, Ekim 1968, 'Le financement des investissements dans la province egyptienne de la R.A.. V! [L'Egypte contemporaine, sayı 297 ve 299) Kahire 1979 ve 1960. [Saidel Mısri] 'Le nasserisme, 'Déémocratie Nouveelle, 1960 [Yves Durille] 'Structures et développement de l'écconomie Egyptienne' Economie et Politique sayı 72, 1960 Pression démographique et stratification sociale dons les campagnes egyptiennes, groupe d'études de IEDES-Tiers Monde, sayı 3, 1960. [Anon] 'L'éploitation du pétrole en Egypte, 'Revue de Droit contemporain Aralık 1961. Bkz. Yukarıda 16 nolu dipnottaki üçüncü makale Hasan Riad imzalı. [Hassan Riad] 'en Egypte, société militarie et capitalisme d'Etat', Revolution, sayı 1,2, 1963.
18. Özellikle bkz. aslında bir dizi böyle makaleden oluşan 'Léconomie et les Finances de la Svrie et des pavs arabes, damas, 1958-60.

* The Arab Economy Today, 1982

Ya siyasal boyut? Herhalde, Amin'in, o dönemde anti-emperyalist ve sosyalist olma iddiasındaki 'alternatif' bir kalkınma yolunun (Nasır Mısır'ı) pek çok düzeydeki yetersizliklerini eleştirmesi eğitici bir deneyim olmuştu. Öğrenimini tamamladıktan sonra, Amin, Kahire'deki Ekonomik Kalkınma Örgütü'nde iktisatçı olarak çalıştı. Kuşkusuz bu ve daha sonraki deneyimler -o zamanlar yeni bağımsız ve Afrika kıtasında 'Marksist' olduğunu açıkça ilan eden Mali'de üç yıl planlama teknik danışmanlığı- Amin'i bütün 'sosyalizm'lerin derinlemesine en uzak görüşlü bir eleştirisini geliştirmeye yöneltti. Hatırlanacağı gibi, bu Nkrumah'ın 'önce politik alanı isteyin' sloganıyla pek çok diğer yalancı şafakların devrimiydi. Bu dönemde pek az yorumcu serinkanlı davranabildi. Amin bunlardan biriydi. Bu nedenle eleştirmenlerinin ona yönelttiği, ulusal burjuvazilerin ve devlet kapitalizminin ideoloğu ve savunucusu suçlaması daha da gülünç oluyor[19].

Şimdi, Amin'in esas olarak daha önce belirttiğimiz ampirik çalışmalarından oluşan, 1960'lardaki yazılarına dönelim. Yayımlanan ilk kitabı, 1957 Mısır'ında parasal ve mali akımlar üzerine bir incelemeydi ve Kahire'deki Arap Birliği tarafından 1959'da Arapça yayımlanmıştı.[20] Benzer şekilde Fransızca'daki ilk uzun yayımı Mali'nin 1959 milli hesapları üzerineydi ve 1961'de yayımlandı[21]. Amin, kamu kesimindeki ilk görevinden sonra, 1963'de ekonomi profesörü olarak Poitiers, Paris ve Dakar Üniversitelerinde çalışmak üzere akademik hayata döndü. Amin'in belirli ülke ve bölgelere ilişkin bir dizi sağlam örnek-olay incelemeleriyle daha geniş bir profesyonel çevrenin (fakat hâlâ hemen tümüyle frankofon bir çevre) dikkatini çekmesi bu dönem boyunca oldu (1963-70). Bunları saymak gerekirse öncelikle, (o zaman takma adla yayımlanan) Hassan Riad'ın *L'Egypte Nasserienne*'i (1964)[22] bugün Amin'in hem ilk hem de daha sonraki ilgi alanlarıyla

19. Özellikle bkz. Jean Pierre Olivier, Afrique: que exploite qui? (A propos de Samir Amin et des bourgaoisies d'Etat africaines) Les Temps Modernes sayı 346 (Mayıs 1975) s. 1506-51 ve sayı 347 (Haziran 1975) s 1744-75 ve III. bölümdeki tartışma.

20. Dirasa fil tayarat al naqdia wal malia fi Micr am 1957 (Etudes des flux monatairer et financiers en Egypte en 1957), centre des Hautes Etudes arabes, ligue arabe, Kahire, 1959.

21. Comptes économiques de la Republique du Mali en 1959 Bamako ve Paris 1961; artı: Comptes économiques 1962, Bokamo, 1962.

22. [Hassan Riad], L'Egypte nassérienne, Paris, Editions de Minuit, 1964.

bir bağlantı olarak görülebilir. 1965'te, kendi adıyla şu araştırması çıktı: Üç Afrika Kalkınma Deneyimi: Mali, Gine ve Gana.[23] Bu ülkeler, elbette ki, o zamanlar Batı Afrika'nın kendinden menkul üç sosyalizm nişaresiydi.

Bir başka yıl ve bir başka kitap, Amin'in ampirik çalışmalarının en kapsamlısı, 1966'da çıkmış olan Magrip ekonomisi üzerine iki ciltlik incelemesidir[24]. Fas, Cezayir ve Tunus'un ayrıntılı bir tahlili, hem sömürge geçmişleri ve sömürgelikten kurtuluşları (Cilt 1), hem de gelecekteki gelişme potansiyelleri bakımından (Cilt 2). Aynı konu üzerine kısaltılmış ve güncelleştirilmiş bir kitap da 1970'de çıktı: *Çağdaş Magrip*. Bu Samir Amin'in İngilizce'ye çevrilen ilk kitabıydı (*The Maghrep in the Modern World adıyla)* [25]

Amin, bu arada, Fransızca'da yıllık ortalama bir kitap olan şaşılası üretim hızını korumaya devam ediyordu. 1967, onun, Fildişi Sahili'nde kapitalizmin gelişimi üzerine olan klasik incelemesini getirdi[26]. Bu konu onun final tezinin materyalini de sağlamıştı[27]. İlginçtir ki, Amin böylelikle ancak dördüncü kitabında bir gelişkin 'çevresel kapitalizm' örneğini incelemeye yöneliyordu. 1969'da hafif bir varyasyon geldi: Bir ülke değil, bir sınıf üzerinde, Senegal iş alemi üzerinde yoğunlaşan bir kitap.[28] Eleştirmenlerin onu, yapmamakla suçladıkları bir başka şey daha.

Bir sonraki kitabında (1970) yine bir ülke üzerinde yoğunlaşır, fakat Amin bakışlarını doğu ve güneye, eski Fransız Afrikası'nın sınırlarına çevirmiştir: Ekvator Afrika ülkeleri (Kongo, Brazzaville, Çad, orta Afrika Cumhuriyeti, Gabon ve Kamerun)[29]. Nihayet ve adeta araştırmasının bu aşamasını ve bulgularını özetlemek istercesine, 1971 yılında on bir Batı Afrika ülkesindeki gelişmelerin genel bir ir-

23. Bkz. dipnot 5
24. L'économie du Maghreb, Paris. Ed. de Minuit, 1966; cilt: I: La colonisatiiion et la décolonisation; cilt II: Les perspectives d'avenin 25. MMW.
25. MMW
26. DCCI
27 Le developpement économique de la Côte d'Ivoire, 1950-65; Evaluation de la croissance et de la distrubition sociale du revenu. Thése complémentaire pour l'aaggregation, Paris, 1966.
28 MAS
29 Du Congo français dà l'U.D.E.A.C. -Histoire économique de l'Afrique equatoriale 1880-1968 Paris-Dakar, Antropos-IFAN, 1970, Catherine Coquery ile birlikte.

delemesini yaptı: Dokuz frankofon ve artı Gana ve Gambia. Bu kitap İngilizce'de çıkmadı değil, fakat değişik bir başlıkla, *Neo-colonializm in West Africa*(*), orijinal Fransızcasına göre (ki şöyle çevrilebilir, *West Afrika Blocked: The Political Economy of Colonialism 1880-1970*)* sıradan bir başlık [30].

Ne denirse densin etkileyici bir sicil bu: Yirmi kadar ülkenin yapılarını derinlemesine inceleyen, sekiz yılda yayımlanmış sekiz kitap. Hiçbir kısa döküm, Amin'in eserinin bu esaslı parçasının hakkını veremez, hatta onun geçmişini ve gücünü bile aktaramaz. Yine de, bazı spesifik yorumlar için olduğu gibi, birkaç gözlem için de yer olabilir.

Genel olarak bu kitaplar hakkında birkaç şey söylenebilir. Kapsamlarına işaret edildi az önce. Bunlar, bölge itibariyle, bütün eski Fransız Afrika'sını içeriyorlar. Senegal'den Çad'a ve Fas'tan Kongo'ya, artı Mısır ve Batı Afrika'nın dört anglofon devletinden ikisi. *Rejim* itibariyle ise sömürge ve sömürge sonrası kapitalizmin değişik tarzlarını olduğu kadar, kendine özgü bir 'sosyalizmler' çeşitlemesini de göz önüne alıyorlar.

Amin'in bu kitaplardaki yaklaşımında ortak yönler var. Tekrarlarsak, derinlemesine ampirik çalışmalar. Onlar söz konusu ülkelere ilişkin son derece informatif dökümler olmakla kalmıyorlar. Bazen, sadece veriler, rakamlar ve ayrıntıların hacmi bile ağaçlardan ormanı görmeyi zorlaştırıyor (yelpazenin öteki ucundaysa, örneğin *Class and Nation*'un 'stratosferik' denebilecek Amin'i var)[31].

Bu yoğun olgular kitlesi, esas olarak, ekonomik bir bağlamda yer alıyor; bunlar, temelde, hem konu hem de yöntemleri bakımından ekonomik tahliller, yani, Amin ekonomik trend ve olguları tahlil ediyor ve ekonominin araçlarını kullanıyor. İkincisi ve ikincil olarak, ekonomik tahlile derinlik katan bir *tarihsel* tahlil de bu çalışmaların birçoğunda az çok mevcut; eski Fransız Ekvator Afrikası üzerine olan kitap 'bir ekonomi tarihi' başlığını taşıyor.

* Batı Afrika'da Yeni-Sömürgecilik
* Engellenen Batı Afrika: Sömürgeciliğin Ekonomi Politiği 1880-1970
30. NWA. İngilizce başlığın seçimi daha da hatalı, çünkü Amin, 'neocolonialism' (Yeni-sömürgecilik') terimini 'bilimdışı bulduğunu kendisi söylüyor. (ISDA- s. 32)
31. Class and Nation, Historically and in the current crisis. New York, Monthly Review Press ve Londra, Heinemann, 1980. Kitabın Fransızca orijinali, Classe et Nation dans l'histoire et la crise contemporaine, Paris Minuit, 32. NWA, s. 236.

Öte yandan *siyaset* bu çalışmaların pek çoğunda görece az vurgulanıyor, yine ikili bir anlamda. Siyaset onların başlıca tahlil konusu değil ve tahlillerin kendisi açıkça siyasal kategoriler içinde ifade edilmiyor. Yukardaki 'görece'nin altı çizilmeli. (Her iki anlamda) siyasal tahlil miktarı kitaptan kitaba değişiyor değil sadece; bütün bu kitaplarda Amin'in 1970'lerdeki yazılarında açıkça ortaya koyacağı türden teorik sorunlara yönelik örtük bir ilgi ve uyanıklık da görülebilir-bugün dönüp geriye bakıldığında daha iyi anlaşılabileceği gibi. Şimdi, genel ifadelerden spesifik çalışmaların belirli ilgi alanlarına yönelerek, bu temalardan en azından bazılarını kurcalamak yararlı olabilir.

Yukarda belirtildiği gibi, Amin'in yayımlanmış ilk üç kitabı, az veya çok, kendinden menkul sosyalizmlerin eleştirisiyle ilgili. Herkesin kabul edeceği üzere, bu ilk yazılarda eleştiri değişik biçimlerde gizleniyor: Esas olarak örtük, ekonomik değerlendirme şeklinde ifade edilmiş, nadiren yüksek sesli. İstisna elbette ki *L'egypte Hasserience.* Amin burada anonim kalarak korudu kendini.* Başka bakımlardan da, eserlerinin ilki olan bu kitap 'atipik' bir durumu inceliyordu-yani, ilerde Amin'in başlıca çalışma alanı olacak Alt Sahra Batı Afrika toplumlarına hiç benzemeyen bir durumu. Onu burada daha fazla irdelemeyeceğiz; fakat bu metnin, Amin'in genel siyasi düşüncesine ve oluşumuna ilişkin tam bir değerlendirmedeki belirleyici rolüne dikkat edilsin.

Üç Afrika Kalkınma Deneyimi'nden edinilen ilk izlenim yazarın istatistiklere boğulduğu yolunda: Örneğin, 21'den 58'e kadar her sayfada ya bir şekil, ya da bir tablo var. Bu kuşkusuz Amin'in orada çalıştığı yılların bir yansıması. Gine ve Gana daha kısa ele alınıyor. Fakat ortaya çıkan genel tablo oldukça düzgün. Amin'in daha sonraki çalışmalarında boy gösterecek olan konuların tohumları atılmıştır bu kitapta. 'Küçük burjuva sosyalizmi' karşısında derinliğine eleştirel bir tavır alır; fakat onu, en azından burada adıyla anmamaktadır henüz. İddia esas olarak, örtük bir biçimde de olsa, mevcut ekonomik model ve çerçevelerden kopulamadığı şeklindedir; siyasal retorik bir yana, Amin bütün bu rejimlerin nasıl olup da, yatırım fonlarının yokluğu ya da yetersizliği koşullarında, açık finansman yoluyla 'gelişme'ye ça-

* Söz konusu kitapta takma ad kullanılması kastediliyor.

lıştıklarını gösterir. Bunun tek elle tutulur sonucu sosyalizm değil, fakat enflasyondu. Toplumsal refah ve bölüşüm bir yana, ekonomik büyüme adına gösterilecek çok az şey vardı. Tarım esas olarak hiçbir dönüşüm geçirmemişti: Sanayi ise (olduğu kadarıyla) gerçeksel tipteydi.

Bu üç rejimden ikisi devrildiği zaman, Amin hiç şaşırmamış olmalı; arkadan gelenlere de çok farklı rejimler olarak bakmadı [32]. Spekülatif bir temelde, onun Afrika'daki bu 'enflasyonist çözümler'e yönelik eleştirisinin o zamanlarda Latin Amerika'daki ithal-ikameci ekonomik stratejilere karşı ortaya çıkmaya başlayan eleştirilerle paralellik içinde olduğu söylenebilir. Hem Latin Amerika, hem de Afrika'da, sömürge geçmişi ve onun sonuçlarının açıkça reddiyle işe başlayan reformist hükümetler iddialı bir alternatif ileri sürmüşlerdi.[33] Her iki durumda da sonuç, enkazın içinden daha radikal bir eleştirinin doğuşu oldu: Latin Amerika'da ('Andre Gurden Frank'ın simgelediği, fakat onunla sınırlı olmayan) bağımlılık okulu, Afrika'da ise Samir Amin'in yeni teorik açılımları.[34]

Eğer 'Üç Batı Afrika Kalkınma Deneyimi' oldukça adaletsiz bir muamele gördüyse, aynı şey *The Economy of the Maghrep*'de incelenmiş olan Kuzey Afrika üçlüsü için söylenemez. Bu, *The Economy of the Maghrep*'in çok daha derin bir çalışma olmasından ibaret değil. Fakat aynı zamanda, Fas, Cezayir ve Tunus coğrafya ve tarihsel geçmiş bakımından da esaslı bir bölgesel bütünlüğe sahiptirler. Bu, Mali, Gine ve Gana'yı birleştiren ortak 'yöneliş'in basit bağlamıyla kıyaslanamaz. (Hatta Gana diğer ikisiyle sınırdaş bile değil.) Böylece Amin'in Magrip üzerine yazdığı iki ciltten birincisi, doğal kaynaklar, nüfus, toplumsal yapılar, ekonomik dönüşüm ve siyasal tarihi içerirken, bölgeyi bir bütün olarak ve geniş bir perspektifle kapsayabilmekte. Gerçekten de, 'birlik' bu çalışmanın anahtar sözcüğü bir bakıma. Söz konusu rejimlerin her biri tarafından izlenen stra-

32. NWA, s. 236.
33. Bkz. Latin Amerika için, örneğin Dos Santos, Teotonio, "The Crisis of Development Theory and the Problem of Dependence in Latin America" içinde Bernstein, Henry (ed.) Underdevelopment and Development (Harmondsworth, Penguin, 1973).
34. Frank, andre Gunder, Capitalism and Underdevelopment in Latin America (New York, Monthly Review Press, 1967). Ve sonraki eserleri.

tejilerdeki belirgin farklara rağmen -'sosyalist' Cezayir, monarşist Fas ve ikisi arası bir yerdeki Tunus- Amin benzerlikleri vurguluyor; sadece geçmişin ekonomik ve toplumsal yapılarındaki benzerlikleri değil, aynı zamanda varış noktalarındaki benzerlikleri de. Cilt 2 her ülke için kalkınma planlarını ve potansiyellerini kıyaslıyor ve çok daha kapsamlı bir dönüşümün gerekli olduğu sonucuna varıyor. Öneriler bu kapsamlı dönüşümün son derece önemli bir yönü bölgenin bir bütün olarak *entegrasyonudur*. Burada Amin'in çarpıcı temalarından birini buluyoruz: Sömürgesel parçalanışa *(colonial balkanization)* muhalefet, bölünmüşlüğü aşmak ve gerçek gelişmeyi sağlamak için *'les grands espaces'*a olan ihtiyaç*. (Denebilir ki, tekrar tekrar kendini gösteren bu vurgu, Amin'i, Clive Thomas'ın[35] perspektifinden ayırıyor gibi gözükmekte; Thomas *'tek bir küçük Üçüncü Dünya ülkesinde bile sosyalizm*'in* olanaklı olduğunu açıkça savunan birisi).

Amin'in daha sonraki çalışması, yukarda belirtildiği üzere, bir 'tek ülkede *kapitalizm*' modelini aliyor karşısına nihayet. Amin, DCCI'da, Batı'da methedilen 'büyüme mucizeleri'nden birine eğiliyor: Yıllık ortalama büyüme hızı yüzde 9'u bulan ve 1950-65 döneminde ihracatını dörde katlayan bir ülke. Amin bu nicel başarıları reddetmiyor, ne de ekonomik ve siyasal yapılardaki koşut değişmeleri. Onu ilgilendiren şey gelişmenin yönünü değerlendirmek. Şu tür etmenlere işaret ediyor Amin: Yabancı sermayenin süregiden tahakkümü, yerel tasarrufların yetersizliği, bölgesel dengesizlikler, yüksek işsizlikle büyük yabancı emek girişiminin paradoksal kombinasyonu, kırdaki belirgin tabakalaşma ve ekonominin 1965'ten itibaren genel bir yavaşlama içerisine girmesi. Şöyle bağlıyor:

"Fildişi Sahili... 'kalkınmasız büyüme'nin kusursuz bir örneğini sunuyor: Yani, kendi iç dinamiğiyle hareket eden, öz-merkezli ulusal gelişme aşamasına doğru herhangi bir otomatik evrimi öngörmeyi olanaklı kılan yapıların yokluğunda, dışardan yaratılmış ve sürdürülmüş bir büyüme."[36]

* Ies grands espaces' (Fransızca): Geniş alanlar
35. Thomas, Clive Y., Dependence and Transformation (New York, Monthly Review Press, 1974).
* 'Tek ülkede sosyalizm' fikrinin aşırı bir varyasyonu
36. DCCI, arka sayfa.

Burada (belki ilk kez ve o zamana kadar olduğundan çok daha açık bir biçimde, kesin olarak) Amin'in temel sorunsalı olan 'öz merkezli' gelişme yolu *versus* 'dışadönük' gelişme yolu varsayımının koyulduğunu görüyoruz.

Amin, *Economic History of the Congo 1880-1968** başlıklı kitabıyla (1969) dikkatini eski Fransız Ekvator Afrika'sına çeviriyordu. (Bu başlık biraz yanıltıcı, çünkü kitabın gerçek kapsamı, salt Kongo-Brazzaville'den daha geniş) Kongo üzerine Fransız tarihçi Catherine Coquery-Vidroviçh tarafından yazılan kısa bir tarihsel ilk bölümden sonra, Amin 1960'dan bu yana Kongo'ya ve diğer dört bölge ülkesine de (Kamerun, Gabon, Çad ve Orta Afrika Cumhuriyeti) aynı dönem zarfında iki bölüm ayırıyor. Kullandığı yöntem yine genelleştirici. Vardığı sonuçlar ise mutat hale geliyor: ne 'sosyalist" (Kongo) ne de kapitalist (diğer ülkeler) ulusal stratejiler gerçek kalkınma sorunlarını çözmeye başlamışlar. Bu sorunlar, en azından bölge düzeyinde çözülebilirler. Kitabın genel tonu o zamana kadar olduğundan daha militancadır, çünkü belki de yazar artık kendini yalnız hissetmektedir. (İlk kez, A.G. Frank ve diğer kafadarların eserlerinden alıntılar yapar.) Aynı anda Kongo sosyalizmine yönelik eleştirileri ise, toplumsal dönüşümü amaçlayan herhangi bir atılım açısından felç edici bir miras empoze etmiş olan Fransız sömürgeciliğinin oradaki müthiş açgözlü ve tahripkâr etkisinin bilincine varmasıyla, yumuşar.

NWA'da, Amin'in 'istatistiksel' tarafı doruğuna ulaşır ve bunun Amin'in teorik çalışmasıyla (ki ayrıntılı biçimde ele almış değiliz henüz) evliliği tamamlanmış olur. Burada, hem, yıllar sonra eski tanıdıkları (Gana, Gine, Mali, Fildişi Sahili) gözden geçiririz hem de, tahlilin, Batı Afrika'nın diğer frankofon devletlerine (artı Gambia'ya) uygulanışını görürüz; Senegal, Yukarı Volta, Nijer, Dahomey ve Togo[37]. Gerçekten, metnin nerdeyse dörtte birini işgal eden Senegal bir yana, daha önce incelemiş olduğu dört ülke* en fazla yeri tutar kitapta, Yeniler ise yaklaşık on ikişer sayfayla sınırlanmışlardır.

Eser öyle düzenlenmiş ki, her ülke iki kez ele alınıyor. İlk bölüm,

* Kongo'nun Ekonomik Tarihi 1880-1968

37. Diğer Batı Afrika devletlerine Sunuş'ta sadece kısa atıflar var (s. XVXV ii).

* Gana, Gine, Mali ve Fildişi Sahili

'dışa-dönük ekonomik gelişme' çeşitlemelerinin bir tipolojisini kurarken, ikinci bölümde ülkeler uygulamaya giriştikleri politikalar temelinde gruplandırılırlar. Her iki tipoloji de görünüşlere önem verenler için şaşırtıcı olabilir. İlk bölüm dışa dönüklüğün dört çeşidini ayırt eder. İlk olarak 'plantasyon ekonomisi' var; örneğin, 1950'ye kadar Gina, daha sonra ise Fildişi Sahili ('vakitsiz mucize' Gana, 'günümüzün mucizesi' Fildişi Sahili). Plantasyon ekonomisi, az çok hızlı bir ihracata dayalı büyüme dönemiyle belirlenir. Ancak bu model, özmerkezli büyümeye açılım yapamaz ve er ya da geç soluksuz kalır. Çok daha erken bir tarihte (1830'lardan itibaren) bu yola koyulmuş ve dolayısıyla, onun sınırlarına çok daha erken ulaşmış olan Senegal de bu kategoriye giriyor gibi görünmekte. Gana bu ihracata dayalı büyümenin sınırlarına dayandı. Fildişi Sahili ise daha değil.

İkincisi, *'anklav'* * madencilik ekonomisi; Batı Afrika'daki başlıca örnekleri Gine ve Moritanya. (Bu kategoriler tabii ki, statik biçimde uygulanamıyorlar; böylelikle üçüncü bir ülke, Nijer, uranyumu işletilmeye başlandığında bu grup içinde yer alıyor olacak.) En azından ödemeler dengesi sınırlarından kaçınmak için yeterli düzeyde olan dışsatımlara dayalı, yüksek büyüme oranlarına rağmen (Moritanya'nınki yüzde 13'e kadar yükselmişti bir ara), ülke içine dönük bir gelişmeye geçiş olasılığı kesinlikle yok. Tersine madencilik sektörü hâlâ bir anklav olmaya devam ediyor. Aşırı durumlarda ise ekonomi 'tümüyle parçalanmış' (totally disarticulated) durumdadır.

Üçüncüsü bir kategori, sömürgecilik tarafından gelişimi fiilen engellenmiş ya da tahrip edilmiş ülkelerden oluşur. Amin'in burada başlıca örneği Dahomey'dir (şimdi Benin). Bu ülke 19. yüzyıl ortalarında bağımsız bir krallık olarak, 1960'da ihraç edeceği kadar çok sayıda hurma yağı ürününü zaten ihraç ediyordu. Fransız sömürgeciliği toplumsal yapıyı tahrip etti ve bu ticaretten elde edilen artığı kendine yöneltti; sonuç, ekonomik durgunluk, süregelen bir mali bunalım ve siyasi istikrarsızlıktır. Togo da bu kategoriye giriyor; ancak burada engellenmiş gelişmenin bizzat kendisi, köken olarak, sömürgecilik döneminden kaynaklanır. Bu, 1914'e gelindiğinde 1960'ın gelir düzeyine

* Ne coğrafi ne de ekonomik açıdan ülkenin geri kalan kısmıyla ilişkisi olmayan bir bölge.

çoktan erişmiş olan Alman tipi 'model sömürge' idi.

Son olarak, azgelişmişliğin yukarıda sayılan çeşitlemelerinin karşısında, kuralı doğrulayan istisna yer alıyor: Yani, sömürgeleşmenin geri bıraktırdığı ülkeler. Batı Afrika'daki bu 'rezervasyonlar' (Amin'in ifadesi) esas olarak iç bölgelerdeydi: Moritanya (demir ve bakır yatakları keşfedilmeden önce), Nijer (gördüğümüz gibi benzer bir geçiş süreci yaşıyor), Mali ve Yukarı Volta. Burada, sömürgecilik, ya herhangi bir azgelişmişlik tarzını kurumlaştırmayı başaramadı ya da buna hiç kalkışmadı. Ancak yine de, bu ülkeler emek rezervleri olarak önemli bir rol oynadılar: Yukarı Volta yaklaşık bir milyon işçi gönderdi Fildişi Sahili'ne. Mali ve Moritanya ise hâlâ, bizzat Fransa'ya binlerce işçi gönderiyor.

Amin, NWA'nın ikinci bölümünde, bu durumlarla başa çıkmak için denenen değişik politika önlemleri tartışıyor. Amin, uzun dönemde sadece tek bir strateji olmakla birlikte, 'liberal' (mali anlamda liberal) stratejinin iki biçimini ayırt ediyor: Bazı ülkeler (Dahomey, Nijer, Togo, Yukarı Volta) var olan sistemin çerçevesi içinde sürekli bütçe ve ödemeler dengesi istikrarsızlıklarına mahkûm. Diğer bazıları ise (Fildişi Sahili, Moritanya), şu an için, ihracat gelirleri sayesinde daha az basınç altındalar. Fakat, 'boom'* sona erdiği zaman ne olduğunun meşum bir göstergesi olarak Senegal hep ortada.

'Liberal' politikalara karşı denenmiş tek alternatif, Amin'in ifadesiyle, 'sosyalist' değil, sadece ve sadece 'enflasyonist'tir. Amin, burada, Gine, Gana, Mali üçlüsüne dönüyor ve yeterli yatırım fonlarının yokluğunda, bu ülkelerin nasıl olup da açık finansman yoluyla gelişmeye çalıştıklarını, sonuçtaysa kaçınılmaz enflasyonist sonuçlardan başka övünülecek çok az şey olduğunu gösteriyor.

Şimdi açık bir şekilde ifade edilmiş olsalar da, Amin'in genel sonuçları eskisiyle aynı. Bu ülkelerin sergilediği esaslı benzeşme, Amin'in betimlediği çeşitlilikten daha temel bir yöndür-dışa yönelme ve bağımlılık. Bunlar için salt ulusal çözümler mevcut değil. Planlı içe-yönelik ekonomik gelişme, ancak, ekonomik olarak bütünleşmiş 'geniş alanlar' temelinde olanaklı. Bu önerme, fakat sadece bu önerme açısından Batı Afrika'nın geleceği parlak: Gine'nin boksiti ve Mo-

* hızlı ekonomik genişleme, patlama

ritanya'nın demiri Senegal'de sanayileşme için bir temel oluşturabilir sözgelişi.

Amin'in bu dönemde yazdıklarından, tartışılmak üzere, geriye birtane daha ampirik çalışma kaldı. Bu, nitelikçe diğerlerinden biraz daha farklı. MAS (dipnot 6) bütün bir sınıfın, Senegal ticaret burjuvazisinin sosyo-tarihsel bir betimlemesi. (Gerçekten 'bütün' bir sınıfı kastediyorum, ordan bir örneği değil: Amin onların hepsiyle görüştüğünü iddia ediyor da!) Fanon'un bir bütün olarak 'ulusal burjuvazi'ye duyduğu istikbal[38] belki de bu sınıfın farklı ülkelerdeki somut incelenişinin yerine geçmeye yüz tuttu. Amin dengeyi düzeltiyor. Fakat kendi tonu Fanoncu olmaktan uzak da olsa -görüştüklerinin pek çoğuyla arkadaş olduğunu söylüyor- araştırmasının sonuçları Fanon'un a *priori* yargıları için destek sağlıyor. Senegalli tüccar sınıflar çıkışlar ve inişler yaşamışlardı, fakat bu her zaman (dışardan gelen etkilere) pasif tepki göstermeleri biçiminde olmuştu. Hiçbir zaman bağımsız aktörler olmamışlardı. 19. yüzyılda Fransa, onları, iç bölgelere sızmakta ve resmi siyasal sömürgeleşmeyi hazırlamakta kullanmıştı. Öte yandan, aynı sömürgecilik, 20. yüzyılda, *'petits blancs'** ve Lübnanlıların rekabeti yerli tüccarlara karşı gayet sert ayrımcı önlemlere yol açtığında, onların üzerine bindi. Kârlılık düştüğü için, (büyük ve küçük) yabancı sermayenin belirli sektörlerden çekilmesi nedeniyle, 1958'den bu yana bir ölçüde durumlarını düzelttiler. Ancak esas olarak hâlâ zayıflar: Kredi olanakları hâlâ kıttır, devletin yarattığı talebe bağımlıdırlar ve pek azı ticaretten sanayiye geçişi başarabilmiştir (hizmet sektörü hariç). Şu sonuca varmak kaçınılmaz: Bu sınıfın birikim ve sanayileşme anlamında, klasik bir 'ulusal burjuvazi' rolü oynama olasılığı yoktur.

Kendi başına böyle bir yargı, on yıl kadar önce, radikal çevrelerde basmakalıp bir şeydi (Bu kadar ampirik ve tarihsel kanıtlarla temellendirildiği pek görülmese de)[39]. Fakat tarih devam ediyor: Özel-

38. Fanon, Frantz, The Wretched of the Earth (Harmondsworth, Penguin, 1967).

*'petit blancs' (Fransızca): Küçük beyazlar. Fransız kökenli küçük çapta işadamları kastediliyor olabilir.

39. Aynı zamanda bkz. Amin'in Senegal iş aleminin farklı yönleri üzerine iki özet makalesi: 'La bourgeoisie d'affaires sénégalaise'. L'Homme et la Société sayı 12, 1960... [ISDA Kısım I. Bölüm TV], 'La politique coloniale français á l'égard de la bourgeoisie commerçante sénégalaise 1820-1960.' içinde: The developmet of indigenouis trade and markets in West Africa, (ed.) Claude Meillas soux ve Daryıl Forde, Oxford University Press, 1971.

ikle Kenya üzerine bazı yeni incelemeler ulusal burjuvazinin ölümünün çok erken ilan edildiğini gösteriyor[40] Daha genel olarak, Amin'e rağmen, Üçüncü Dünya'da kapitalizmin farazi can çekişme halinin abartıldığı savunuldu. En azından bazı bölgelerde, hastanın dikkate değer biçimde toparlandığı söyleniyor. Hatta onun hiçbir zaman hasta olmadığını iddia edenler bile var[41]. Bunlar, Amin'in teorik sorunsalını açıkça tartışırken döneceğimiz sorunlar.

Fakat bundan önce, Amin'in Senegal işadamları sınıfı üzerine olan kitabının, spesifik ve 'ulus-altı' konu ve temalar üzerine yoğunlaşan tek çalışması olmadığına dikkat çekilmeli. Dikkate değer bir hacim ve kapsamdaki diğer ürünlerini, yazdığı daha kısa şeyleri -makaleler, sunuşlar vb.- ele almadık (ve ne yazık ki bunların üzerinde durmak için çok az yerimiz var).

Amin'in ürünlerinde, kronolojik ve değişen tahlil düzeyleri veya temalar arasında gözlenen ilişkiyi izlersek yine, onun daha kısa işlerinin her iki anlamda da 'intermediate'* olduğunu söyleyebiliriz. Amin, 1964-66 yılları boyunca (onun gibi biri için gayet ilginçtir ki), hiç makale yayımlamamış. Bundan önce, görmüş olduğumuz gibi, hemen bütün makaleleri Mısır hakkındaydı (Parlak bir istisnayla; ona ilerde döneceğiz, ancak, 1967'den itibaren, makale yazmaya tekrar başladı ve o zamandan beri de durmadı.

Burada biz, geç 1960'lardan, erken 1970'lere uzanan bir dizi makalesiyle ilgiliyiz Amin'in. Bunlardan hemen tümü, 1976'da *Imperializm and Underdevelopment in Africa*[42]* başlığıyla Fransızca yayımlandı. Bu kitap İngilizceye tümüyle çevrilmedi ne yazık ki; pek çok önemli parçaların İngilizce versiyonları varsa da, bunlar bir hayli dağınık ve ulaşılması zor. Onlar, derlemenin başlığının da gösterdiği gibi, Afrika hakkında. Bazı makaleler özgül temaları araştırıyor: En erken (1967) ve çevrilmemiş olanlardan biri-Afrika içi ticaret üzerine ayrıntılı bir ampirik çalışmadır[43]. Bu makale, Afrika içi ticaretin nasıl

40. Kaplinsky, Leys, ve diğerleri arasındaki tartışmaya bakınız. Review of African Political Economy (1980), sayı 17, s. 83-13, 'Debate on "Dependency" in Kenya.
41. Özellikle, Waren Bill, Imperialism: Pioneer of Capitalism London, New Left Books, 1980).
* Hem kronoloji, hem de tahlil düzeyi anlamında ortalarda bir yerde.
* Afrika'da emperyalizm ve Azgelişmişlik
42. ISDA. (Dipnot, 7)
43. 'Le commerce interafricain.' 'içinde Le Mois en Afrique, sayı 24, Aralık 196[illegible]

artırılabileceği ve yapısal olarak dönüştürülebileceği üzerine öneriler de içerir. Veya *yine*, nüfus üzerine bir makale açık açık beyan eder ki Afrika'da nüfus *yetersizdir* (Africa is *under*populated)[44]. Amin'in (editörlüğünü bizzat yaptığı) günümüz Batı Afrika'sında göçler üzerine yazdığı önemli sunuş da var bir yandan[45]. Bu, ampirik veriyle teorik argüman kaynaştırmasının gayet güzel bir örneği. Yeşil Devrim üzerine, Afrika'da besin kıtlığı üzerine, frank bölgesi üzerine ve hatta hemen her şey hakkında makaleler var[46].

Yukarda kısaca değinilenlerin yanı sıra, dört makale daha kaldı. İki genel makale... Afrika'da kapitalizmin gelişimini, orada azgelişmişlik ve bağımlılığın hem tarihsel hem de çağdaş boyutlarını... özet dökümler halinde sunuyor[47]. Pek çok kez yeniden basılmış olan bu makaleler, Afrika deneyiminde genel ve özgül olanı araştırırken, ilginç bir tipoloji ve dönemleştirme sunuyorlar. Her ikisi de daha sonra,

44. 'L'afrique sous-peuplée', içinde Population, Education, Dèveloppement en Afrique au sud du Sahara, Bureau Regional pour leducation en Afrique, BREDA, Dakar, Aralık 1971. Aynı zamanda, içinde Dêveloppement et Civilisations, sayı 47-48, Mart-Haziran 1972. (Aynı zamanda ISDA, Kısım III, Bölüm V.)

45. 'The migratory phenomenon in contemporary West Africa 'Modern Migrations in West Africa, (ed.) S. Amin Oxford University Press, 1974. (Aynı zamanda ISDA, Kısım II. Bölüm IV.)

46. 'Pour un aménagement du système monétaire des pays africains de la zone francs. 'Le mois en Afrique, sayı 41, Mayıs 1969, s. 18-45 (ISDA, Kısım III, Bölüm VII) 'Les limites de la révolution verde.' CERES- revue mensvelle de la F.A.O. Temmuz 1979 (cilt 3, sayı 4), (ISDA, Kısım II, Bölüm VI) Zone franc et développement.' içinde: Afrique et intégration monétaire, (ed.) Rodrigue Tremblay, Université nortreal, 1973 (ISDA, Kısım II, Bölüm VIII). 'Le développement du bassin du fleuve Senegal' Preface à Ahmed Ould Dodolah, Contribution á l'étude du développement des transports sur le Fleuve Sénégal Université de Dakar 1972. (ISDA, Kısım II, Bölüm 9) 'Le paradoxe africain: le déficit alimentaire de l'Afrique'. Sunuş, içinde Babacar Sine, İmperialisme et théories sociologiques du développement, Paris/Dakar, IDEP-Anthropos, 1975, (ISDA, Kısım III, Bölüm 2).

47. 'Le development du capitalizme en Afrique noire', içinde L'Homme et la Societe, sayı 6, 1967, s. 197-119, aynı zamanda içinde Victor Fay ed., en Portant du Capital, Paris Anthropos, 1968, (ve ISDA, Kısım 1, Bölüm III). 'Sous developpement et dependence en Afrique noire, les origines histooriques et les formes contemporaines, preface a Boubacor Barry, Le royaume du Walo; le Senegal avant la congue te, Paris, Masper, o, 1972 aynı zamada, içnide Partisans 64, 1972 ve içinde Tiers Monde, sayı 52, Ekim-Aralık 1972, s. 753-78 (ve ISDA, Kısım I, Bölüm I).

(gayet tipik bir biçimde, çaktırmadan!) Amin'in temel teorik çalışmalarına dahil edildiler (AWS ve UD)[48].

İki önemli makale kalıyor geriye. Amin'in Pearson Raporu üzerine eleştirisi[49], Afrika'daki iki 'kalkınma' on yılının ışığında (1950-70) dışadönük büyümenin pratikteki iflası ve özmerkezlilik gereğini ikna edici bir teorik ve pratik tez olarak ortaya koymak için verilere ustalıkla kumanda ederken gösteriyor onu. Nihayet (aslında en erkeni bu), ulaşılması biraz zor fakat verimli bir makalesi var, Afrika'daki sınıf mücadelesi üzerine[50]. Bu, ilk kez 1963'de anonim olarak, kısa ömürlü bir Fransızca Üçüncü Dünyacı dergide yayımlanmıştı. Bu nedenle, Amin hâlâ Mali Hükümeti hesabına çalışırken yazılmıştı muhtemelen. Amin burada, esas olarak küçük burjuvazi, daha kesin olmak gerekirse yeni kentsel alt-orta sınıflar, tarafından başı çekilen bir hareket olarak (varlığıyla yokluğu belirsiz bir proletarya veriyken, *faute de mieux** Afrika'da sosyalizmin ve hatta genelde anti-sömürgeci akımın aleni bir eleştirisini geliştiriyor. Amin bu durumda, Fanon'un tersine, devrimci kurtuluş için kırsal kitlelere bakmıyor. Tersine, sürekli olarak, 'hiçbir şeyin sosyalizme ilkel komünizm kadar uzak olmadığı'nı vurguluyor; 'kolektif biçimler aleyhine küçük ticari üretimin takviye edilmesini' talep ediyor ve 'aileyi ve onun geleneklerini parçalama, bireyciliği geliştirme, bireyi geleneğin zincirlerinden kurtarma' gerekliliğinde ısrar ediyor[51].

Böylesi bir program, hem üslup hem de içerik itibariyle, genellikle

48. AWS, s. 364-77 ve Amin, Unequal Development, New York, Monthly Rewiev press ve Hassocks (U.K.), Harvester Press, 1976, s. 317-32. (Bundan sonra UD. Kitabın Fransızca orijinali, Le developpement inegal, Paris, Ed.de Minvit, 1973; ikinci kasım, 1974).

49. 'Development and structural change: The African experience 1950-70 Yournal of International Affaairs, clit 24, sayı 2, 1970, s. 203-225, içinde The Widening gap, development in the 1970's ued. Barbara Ward, Leonore d'Anjou ve J.D. Runnals, Columbia Uniöersity Perss, New York, 1971, (Fransızcası için bkz.b 'Developpement et transformations structurelles, en partant du "Rapport Pearson", Tiers Monde, sayı 51, 1972 Economie Rulale, sayı 88, Nisan-Haziran 1971 ve aynı zamanda ISDA, Kısım II, Bölüm I)

50. (Anon) 'La lutte des cihasses en Afrique', Revolution, sayı 3, 1963. 'Aynı zamanda ISDA, Kısım III, Bölüm I) İngilizcede "The Class Struggle in Africa, Revolution, sayı 9, 1964, s. 23-47, yine İngilizcede, Africa Research Group, reprint 2, Cambridge, Mas s. 1963.

*Faute de Mieux (Fransızca): Ehven-i şer

51. Dipnot 50, Reprint 2, s. 42-3.

bildiğimiz Amin'den çok, bir Warren'ın perspektiflerini hatırlatıyor. Bu çarpıcı makale iki soruyla yüz yüze bırakıyor bizi. Böylesi görüşler Amin'in çevresel kapitalizme ilişkin daha genel eleştirisiyle ne ölçüde bağdaşabilir? Bu, Amin'in düşüncesinin temel tutarlılığı ya da evrimine dair daha genel bir soruya varıyor aynı zamanda. (Bu dikişsiz bir kumaş mı, yoksa açık ya da örtük konum kaymaları mı var onun içinde?) İkinci olarak: Var olmayan bir proletarya, geri bir köylülük ve çıkarcı bir küçük burjuvaziden oluşan bu senaryo veriyken, Amin'in, aileyi parçalamaktan Afrika birliğini kurmaya kadar uzanan dönüşüm projesinin vasıtası kim olacaktır? Amin'in en son metninde[52] nerdeyse yalvaran bir yorum, şimdi, yani nerdeyse 20 yıl sonra bile, bu vasıta sorusunun hâlâ bir cevap aradığını ima ediyor.

Amin'in asıl önemli teorik yazılarına eğilme zamanı geldi. En azından asıl teorik eserlerinin daha iyi bilinişi artı bir özet girişiminin bariz saçmalığı, şu ana kadar olduğundan bile daha kısa ve kapalı olunmasını haklı kılıyor belki de.

Ana referanslar elbette AWS ve UD. Bunlar sırasıyla 1970 ve 1973'de yayımlandı ve İngilizcede de birkaç yıl sonra çıktılar; her iki

52. Bu kitabın 80-1 sayfalarına bkz. (s.Amin, The Arab Economy Today, Zed press, 1982,Londra) (ç.n.), Atıf yapılan iki sayfa şöyle: TEK ALTERNATİF: Şu açık ki, tek alternatif öz-merkezli ve kitlelerin ihtiyaçlarına yönelik bir gelişmedir. Bu şunları ima eder: 1) Tarımın gelişmesine ve geniş kitlelerin ihtiyaçlarının karşılanmasına yardım edecek türden bir sanayileşmenin ve tarımın lehine olmak üzere önceliklerin köklü biçimde yeniden yönlendirilmesi, 2) Teknoloji seçimlerinin tümüyle bir daha gözden geçirilmesi, 3) Kıt kaynakların, özellikle vasıflı emeğin, tahsisinde değişiklik yapılması ve meslek niteliklerin, çokuluslu şirketlerin tahakkümü altındaki dünya ekonomisine olan bağımlılığının azaltılması ve (dünya kapitalist sisteminden) selektif bir kopuş. Bu sorunları La Crise de L'Imperialisme ve Unequal Development'da enine boyuna ele aldık. Burada önerdiğimiz alternatifin gerçekçi olmadığını, olanaksız ve ütopik olduğunu söylemek kolay. onun, var olan veya olası herhangi bir önemli siyasal gücün programına karşılık gelmediği de doğru. fakat bu alternatif Arap haklarının nesnel çıkarlarıyla uyum içindedir ve böylece de mümkün ve hatta nesnel olarak zorunlu bir gelişme tarzı olmaya hak kazanmaktadır.
kArap dünyasındaki var olan siyasal güçler böyle bir seçimi göze alamayacakları içindir ki, Arap halklarının, yöneticileri tarafından kendilerine değişik biçimlerde sunulan modeli reddedişi pekâlâ popülist bir isyana yol açabilir. Önümüzde bunu kanıtlayan bir İran örneği var ve halkın reddettiği şeyin ne olduğunu açıkça gösteriyor. Şu var ki, bu halklar, şimdilik, kendilerine ait tutarlı bir strateji formüle edemiyorlar. Yine de, ideolojik belirsizliklere, siyasal çıkmaz sokaklara, ileri adımları ani geri çekilmelerin izlemesine rağmen, değişik bir gelişme türüne doğru yürüyen güçlerin, popülist isyanının karmaşası içinde berraklaşabileceğine inanmak için bütün nedenler mevcut. Tarih ilk kez böyle ilerlemiş olmazdı.

kitabın değişik dillere yapılmış daha yarım düzine kadar çevirisi de var. Amin'in uluslararası ünü burada başladı. Kısa bir bibliyografya notu daha eklemek gerekirse, bu, onun 1970'de (daha önce bir üniversite hocası olduğu) Senegal'in başkenti Dakar'daki *Ekonomik Gelişme ve Planlama için Birleşmiş Milletler Afrika Enstitüsü Müdürlüğü*'ne atanmasıyla çakıştı. Bu ana kadar Amin'in fikirlerini takip edenler, bundan sonra onları, IDEP* matbaasından fışkıran sonu gelmez bir teksir ırmağı biçiminde almaya başladılar; örneğin, UD'ın bir kısmını oluşturacak malzemeler bir veya iki yıl önceden, erken 1970'lerde, Dar es Selam'da bulunabiliyordu.

Peki Amin'in bu iki *magna operası** hakkında ne söylenebilir? Dikkatli ve sempatik bir eleştirmen tarafından söylenmiş bir şey şu:

"Bu iki kitabın içerikleri hemen hemen özdeştir ve UD belki de AWS'in ikinci bir edisyonu olarak görülse daha iyi olur... Pek çok pasaj nerdeyse hiç değiştirilmeden AWS'den alınıp UD'a konmuş."[53].

Bin yüz sayfadan fazla tutan bu iki kitabı okumak gibi cesaret kırıcı bir işle karşı karşıya olan okuyucu için ne rahatlama! Başka güçlükler de var elbet. Her iki çalışmanın da kurgusu pek iyi değil. AWS ders notları olarak başlamış[54] (Amin'in doktora teziyle bağıntılı 'prehistorya'sına bir ek olarak). Kitabın altbaşlığı 'Azgelişmişlik teorisinin bir eleştirisi', çünkü gerçekten de, bu çalışma, azgelişmişlik ve dünya sisteminin güncel gerçekleriyle ilişkili olarak 'burjuva' ekonomi teorisinin pek çok veçhesiyle gayet titiz bir hesaplaşma içinde. Amin bütün bu malzemeyi didiklerken, bir zamanlar fazlasıyla iyi öğrenmiş olduğu bir düşüncenin son kalıntılarını zihninden kovalamaya çalışan bir insan izlenimi veriyor. (Bir örnek vermek gerekirse, sadece parasal mekânizmalar nerdeyse yüz sayfalık bir bölümün konusudur)[55]

Tümüyle ele alındığında, AWS ekonomistler için bir kitaptı, UD'da belki de daha geniş bir okuyucu kitlesine erişmek isteğiyle, daha az ekonomik ve daha fazla 'sosyolojik' malzeme bulunuyor (ancak ne yazık ki

* Söz konusu enstitünün Fransızcası'nın başharfleri
* Magna opera (Latince): Büyük yapıt
53. A.A. Brewer, 'Amin', Bölüm 10, Marxsist Theories of İmperialism (RKP, 1980), 233.
54. AWS, s. 2.
55. a.g.e. bölüm 3

analitik bir içindekiler dizini yok burada). Kapitalizm-öncesi üretim tarzların ve toplumsal kuruluşların kısmen sematik, kısmen tarihsel bir dökümüyle başlanarak (ki burası ayrı bir makale olarak yayımlanmıştı)[56], izleyen bölümlerde merkezi kapitalizmin, uluslararası sorunların (eşitsiz değişim dahil) ve çevresel kapitalizmin oluşumu ve büyümesinin genel ekonomik anlatımına geçiliyor. Son bölümse (bölgeler itibariyle ayırt edilmiş) çağdaş periferinin daha sosyolojik bir betimlemesini veriyor ve 'geçiş' sorunu üzerine daha genel konulardan söz açarak bağlıyor.

UD, spesifik dipnotlarının yokluğu sorununa rağmen (bu kitap, Amin'in verdiği adla bir 'deneme' zaten), Amin'in olgunluk çağındaki genel konumunun ulaşılması en kolay dökümü hâlâ. Aynı zamanda da, AWS gibi, gayet açık biçimde bir sentez çalışması; başka bir ifadeyle, bu kitaplar sadece Amin'i değil, fakat 'azgelişmişlik teorileri' veya 'bağımlılık' denen bütün bir düşünce okulunun 'olgunlaşması'nı 'temsil ediyor' olarak kabul edilebilir.

Amin'in temel tezleri Cheng Ngai-Lung tarafından, ne yazık ki hâlâ yayımlanmamış olan bir çalışmada-Amin'in kendi yaptığından daha iyi bir şekilde ve düşünülebileceğinden çok daha özlü olarak gayet parlak bir özet halinde sunuldu[57]. (Aşağıdaki beş madde, onun anlatımının hafifçe biçimselleştirilmiş ve yeniden yazılmış bir versiyonudur.)

1) Merkez ve periferideki toplumsal kuruluşlardan oluşan kapitalist sistem esas olarak mübadele ilişkileri ve üretimde eşitsiz uzmanlaşma yoluyla, tek bir dünya sistemi halinde bütünleşmiştir.

2) Bu dünya sisteminde, eşitsiz üretkenliklere ve heterojen üretim ilişkilerine sahip üretim tarzları/sektörler hiyerarşik bir biçimde yapılanmıştır.

3) Periferinin üretim tarzları/sektörleri a) merkezindeki kapitalist toplumsal kuruluşlarla eklemlenmiş fakat b) birbirlerinden kopuk durumdadırlar.

4) Bu eklemlenme/kopukluk yapısı, başlangıçta siyasal tahakküm,

56. 'Modes of production and social formations', Ufahamu, cilt 4, sayı 3, 1974, (UD'nin 1. bölümü).
57. Cheng Ngai-Luung, Underdevelopment and the Wor-id Capiitalist System an evaluation of some recent studies, University of Salford, Dept. Sociological and Political Studiecs, M.Sc. thesis, 1976, bölüm 3, sayfa 57-97 (84-97 arasında Wallerstein ile Amin'i kıyaslıyor).

daha sonraysa eşitsiz değişim mekânizması yoluyla merkezin periferiye dayattığı ve kapitalist toplumsal kuruluşların iç dinamiği ile belirlenen uluslararası uzmanlaşma biçimlerinin yüzyıllarca süren evriminin sonucudur.

5) Değer/ekonomik artık transferi ilkel birikimin bir ürünü olarak çevresel kapitalist toplumsal kuruluşlardan merkezi kapitalist toplumsal kuruluşlara doğru olur. Bu süreç kapitalizmin prehistoryasının bitişiyle sona ermez; onun sürekliliği dünya ölçeğinde birikim sorununun özünü oluşturur.

Bu dikkate değer özetin işaret edemediği önemli pek az şey var. Burada vurgu, pratikte eşitsiz değişim ve *süregiden* ilkel birikim (Amin burada, Emmanuel'in[58] 'eşitsiz değişim' kavramını yeniden formüle eder) yoluyla oluşmuş küresel düzeyin (global level) analitik önceliği üzerindedir. Amin'in 'merkez' ve 'perifer' arasında yaptığı temel ayrımı burada da görüyoruz. Bunun üzerinde hiç olmazsa biraz durmalıyız. Öyle ki, AWS ve UD'ın özünde örtük olarak yer alan 'pür' model, çok bilinen bir makalede, her iki kitapta olduğundan daha dolaysız bir şekilde açıklanıyor; 'Çağdaş dünyadaki birikim ve gelişmenin teorik bir modeli'[59]. Yapısal olarak, 'merkezi' *kuruluş* kitle talebinin sürüklediği organik bir bütündür; o, Amin'e göre, kapitalist üretim tarzına eğilimsel olarak tekabül eder aynı zamanda. 'Dışadönük' periferiyse, onu periferi yapmış olan dış taleple hareket ettiği için esas olarak, böyle bir organik bağlantıdan yoksundur. Dahası, -bu, değişik bir tarzda konmuş olan aynı husus mu yoksa?- kapitalist üretim tarzının periferideki gelişimi yapısal olarak kalmıştır: Kapitalizm öncesi sektörler varlıklarını korumakla kalmazlar fakat sistem için işlevseldirler de. Böylece Amin'in ifadesiyle, karakteristik 'çarpıklıklar' görürüz periferide: Eksik proleterleşme, kitlelerin 'marjinalleşmesi',

58. Emmanuel, Arghiri, Unequal Exchange, (London, New Left Books, 1972).
59. 'Le modele theorique d'accumulation et de developpement dans le monde contemporain,' Tiers Monde, sayı 52, Ekim-aralık 1952, aynı zamanda içinde Collection d'Etudes surle developpement economique et social, sayı 1, NEA- Dakar, 1973, (ve aynı zamanda ISDA'daki 'Introduction') Aynı makalenin İngilizcesi, 'Accumulation and Development, a theoritical model', rewiev of African Political Economy, sayı 1, 1972. Aynı makale şu üç kaynakta da yer alıyor: Series in Economiic and Social Development sayı 1, NEA, Dakar, 1973, Stephen S. holphe (ed.) Essays on the Development of Underdevelopment in Africa, Simon and Schuster Inc., New York, 1975 Dependency and Underdevelopment in Latin America and the Cardibbean, Universty of Toronto, 1975

sadece hafif sanayinin oluşu vb.

Bu iki çalışmada ilgiye değer pek çok şey daha var, örneğin, dönemleştirme üzerine, (kıta ve bölgeler açısından) farklı çevresel deneyimlerin ayrıntıları üzerine vb. Komik olduysa da, 'not' ettik ve şimdi ilerlemeliyiz. Amin daha sonra sadece bu temaları geliştirmekle kalmadı, ilgi alanlarını da genişletti. Analitik kolaylık için onun daha özgül ekonomik katkılarını, yakın zamanlarda teorinin siyasal ve toplumsal boyutlarına doğru yaptığı uzanımlardan ayırt etmeye devam edeceğiz. Bu temelde, esas olarak ekonomik teoride odaklaşma iki önemli kitapla bazı ikinci dereceden çalışmalar da belirtilmeli.

'Eşitsiz değişimin' Amin'in şeması içindeki yerine yukarda değindik. 'Eşitsiz değişim' pek alçak gönüllü olamayan bir başlıkla *(Bir Tartışmanın Sonu)*[60] 1973'de yayımlanmış-kısa ve son derece formel bir kitabın da konusuydu. (Amin arada sırada[61], Marksizm veya toplumsal bilimlerdeki *hiçbir* sorunun ne o ne de bir başkası tarafından 'halledilmiş kabul edilemeyeceğini unutmakla kendini eleştirmenlere sevdirmiş olmuyor hiç de.) Bu kitap, daha sonra Amin'in İngilizceye *(Imperialism and Unequal Development)* (2) çevrilen makaleler derlemesinde yer aldı. IDI* başlıca ilgi alanı ekonomik olan bir dizi başka yazıyı da içerir. İlk baskıları, genellikle, derlemelere sunuşlar veya başka yazarların monografilerine önsözler biçiminde olan bu yazılar *inter alia** 'proje değerlendirmesi', toprak rantı ve uluslararası ticaret gibi konuları tartışıyor[62]. (Eşitsiz değişimin Amin versiyonu Brewen

60. "The End of a debate', kısım IV, IDI.
61. Örnek olarak bkz. a.g.e., Giriş, s. 6-7 Amin'in en azından geçici olarak, kapanmış görünüyor' ilan ettiği tartışmalar şunları içeriyor: Kapitalizm öncesi üretim tarzlarında altyapı-üstyapı ilişkileri, yabancılaşma, değerlerin fiyatlara dönüşümü ve azgelişmişlik tartışmaları'
* Elinizde tuttuğunuz kitap
*Bu kitabın Fransızca orijinalinin baş harfleri. Bkz. dipnot 7
* inter alia (Latince): Başka Şeyler Yanında
62. a.g.e., 1.2. ve 6. bölümler, 'le capitalisme et la rentefonciere', içinde S. Amin ve K. Vergopoulos, La question paysanne et le capitalisme, Dakar (Paris, IDEP-Antropos, 1974, (elinizdeki Türkçe çeviride bölüm 2, 'Kapitalizm ve Toprak Rantı', ç.n.), Sunuş, G.K. Amoa ve O. Braun, Echanges Internationaux et sous-developpement, Paris/Dakary, Anthropos, 1974, (elinizdeki Türkçe çeviride bölüm 6, 'Uluslararası Ticaret ve Emperyalizm', ç.n.), 'Le statut de la rationalite economique, la critique de la micro economie' içinde Amin, Franco ve Sow, La planification du Sous-developpement, Paris/Dakar, anthropos(İDEP, 1975 (Elinizdeki Türkçe çeviride bölüm 1, 'Mikro Ekonominin Eleştirisi')

tarafından gayet iyi tartışılıyor).[63]

Samir Amin'in değinmemiz gereken son 'ekonomik' çalışması oldukça kısa bir kitap olan *The Law of Value and Historical Materializm* (1977-78)[64]. Bu, Marksist teorinin genel boyutlarına bir katkı olarak ilan edilse de, kitabın içeriği gerçekte, toprak rantı (tekrar), 'dönüşüm sorunu' ve hatta 'maden rantının teori ve pratiği' gibi alanlarda var olan mekânizmaların tümüyle ekonomik ve formel nitelikte bir anlatımından oluşuyor. Yine de bu eksende, farklı bazı bölümler var. Amin, oralarda, değişik 'revizyonistler'e ve muarızlarına karşı giderek daha keskin bir polemiğe girmekle kalmıyor, aynı zamanda, ekonomik sınıfların, titiz biçimde yeniden doğrulanmış bir değer yasası üzerine kurulu bir global tahlilinde, böylesi sapmalar için 'nesnel' bir temel inşa etmeye çalışıyor. Bunun ortaya attığı sorunlar bir sonraki bölümde daha düzgün biçimde tartışılabilir. Orada, Amin'in bir toplumsal teori olarak Marksizme yaptığı daha genel katkıyı irdeliyoruz.

Amin'in eserinin geliştirilmesinde, iki aşamalı bir 'açılma' süreci izlemek mümkün belki de. İlk aşama, görmüş olduğumuz gibi, engellenmiş gelişme üzerine ilk ampirik örnek-olay incelemelerinden doğan bir ekonomik gelişme ve azgelişmişlik teorisinin billurlaşmasıydı. Şimdiyse, onun, bizatihi teori düzleminde ve giderek daha açık bir biçimde, daha geniş siyaset ve hatta yöntem sorunlarından söz açtığını görüyoruz son yıllarda. Bunları birbirinden ayırmak kolay değil her zaman.

Örneğin UD'ın daha ilk bölümünde, üretim tarzları üzerine geleneksel 'aşama teorilerinin iddialı bir yeniden formülasyonunu buluyoruz. Bu çabanın başlıca ürünü, feodalizmi daha geniş bir kategori içinde, 'vergisel' (tributary) üretim tarzı şu belalı 'Asyatik' tarzı gibi varyantları da içeriyor[65]. Daha yakın bir zamanda, Amin'in en son önemli kitabı olan *Class and Nation*'da, bu formülasyon, çok-çizgili karakterde ve yeniden-kurgulanmış bir aşamalar teorisi olarak daha da

63. Brewer, a.g.e., (dipnot 53), s. 243-50, aynı zamanda bkz. Emmanuel üzerine bölüm 9.
64. The law of Value and Historical Materialism, New York, Monthly Rewiev Press, 1978. Fransızca orijinali la loi de la valeur et le materialisme historique Paris Ed. de Minvit, 1977. (Bundan sonra LVHM)
65. UD, s. 13-16.

geliştirildi. Burada, bütün toplumlar şu üç geniş üretim tarzları ailesinin biri veya diğerinden geçmektedirler-komünal, vergisel ve kapitalist[66].

Yinelersek, burada Amin'in şu cüretkâr fikri var; merkezi 'yakalamak' şansı olmayan çevre onu geçmek zorundadır. Amin'e göre bu da tarihsel gelişmenin bir yasasıdır: Zamanında feodalizm de klasik antikte uygarlıkların ve onların ardıllarının periferisinde doğup gelişmişti[67].

Bu tür formülasyonlarda tartışma konusu olan şey nedir? Açık ki, tarihsel yorumlamayla ilişkili oldukları ölçüde ona göre yargılanabilirler. Böyle fikirlerin, en azından 'heuristic'* değerini *a priori* dışlamak için herhangi bir neden yok ortada; onların 'yerleşim alanı'nı neyin oluşturduğunu tasavvur etmek zor olsa da... Fakat iş tarihin anlaşılmasından ibaret değil. Özellikle CN'de berraklaştığı üzere, Amin, ne yaptığının bilincinde olarak, birkaç cephede birden siyasal bir mücadele yürütüyor.

Kısmen, Marksizmin 'ruh'u için bir mücadele. Böylesi bir mücadele, genellikle, (Amin'in temel katkılarının bazılarının yeniliği ve hatta hetorodoksluğu düşünülürse) olağanüstü ortodoks terimlerle yürütülür. Dolayasıyla, Amin kendini, Marksist geleneğin Lenin ve Mao'dan geçen doğru çizgisi olarak kabul ettiği şeyle özdeşleştirmeyi son derece önemli buluyor ve 20. yüzyıl koşullarındaki anti-kapitalizm ve ulusal kurtuluş hareketlerine gereken ağırlığı veriyor[68].

Aynı şekilde, (yukarıda belirtildiği gibi) bütün bu trendler için 'nesnel' bir temel inşa etmeyi de en az o kadar önemli buluyor. Bu, onu, muarızlarının 'revizyonizm'ini hemen tümüyle onların eşitsiz değişimin nimetlerinden pay almalarına bağlamaya götürmüyor sadece[69]; fakat aynı zamanda, CN'da uluslararası artı-değer trans-

66. CN s. X. ("...üç üretim tarzı ailesinin zorunlu art ardalığı: komünal tarzlar ailesi, vergisel tarzlar ailesi ve ilk kez evrensel karakteristiklere sahip olacak kapitalist tarz.")
67. UD, s. 383, CN, s. 17. ("... Avrupa'da feodalizme geçiş antik-köleci Roma'nın çözülmesi ve komünal barbar aleminin gelişmesinin özgül bir sentezinden doğdu. Bu barbarlık alemi Roma toplumuna kıyasla geriydi. Bu anlamda da çevreseldi, ilkel sınıfsız toplumdan sınıflı bir topluma dönüşüm sürecindeydi...")
* Heuristic (İngilizce): Keşfetmeye yarayan
68. Örneğin, LVHM- s. 122 ff.
69. a.g.e., s. 198, s. 118-9 ve ff.

ferlerine dayalı bir 'dünya gelir dağılımı' tablosu çizerek global saflaşmaları saptamasında sonuçlanıyor.[70]

Şu açık herhalde; burada Amin'in dağıttığını ve tam da yenmek istediği muarızlarına şahane bir fırsat verdiğini sanıyorum[71]. Her şey bir yana, CN esas olarak öylesine stratosferik bir genellik düzeyinde ki, herhangi bir şeyin bu temelde 'kanıtlanmış' olabileceğini anlamak çok zor. Daha da önemlisi, bana öyle geliyor ki, Amin'in yöntemi yanlış yolda. O, hem çok az, hem de çok fazla şey yapmaya çalışıyor. Siyaset-tahlil uyuşmazlıklarını öylesine kaba bir şekilde farklı sınıfsal güçlere indirgemek ne gerekli, ne de mümkün. Ne de bu sınıfsal güçlerin kendileri böylesine mekânik bir biçimde, iddia edilen gelir akımlarının göndericileri veya alıcılarına indirgenebilir. Amin, bütün ekonomizm eleştirisine rağmen, reflekslerinde olağanüstü indirgemeci olmaya devam ediyor; aynı, yeni olgu ve trendler karşısındaki bütün analitik açıklığı ve cesaretine[72] -ki burada tümüyle takdire layık, haklı ve Marksist- rağmen, daha derin bir düzeyde aşırı biçimde fideistic* olarak kalması gibi. Bazı yönlerden bir Luther, Papa'ya ve Vatikan'a saldırıyor- veya daha doğrusu bu Papa'ya ve bu Vatikan'a. Ne yazık ki, bunlar olmamasını istedikleri değil; Amin onların başka bir yerde, başka birisi olmasını istiyor*

İlerde Amin'in, Marksizmini, Vatikancı eğilimlerden tümüyle temizleme gereğini duyup duymayacağını göreceğiz. Fakat, CN ile onun yeni açılımlarının dış sınırlarına ulaştığı (ya da ötesine geçtiği) sonucuna varmamak çok zor-en azından bu yönde yeni açılımlarının. Yeni bir gelişmeyi ne oluşturabilir? Genel olarak, ne siyasal süreçlerin ne de sınıfsal eylemin burada onun kullandığı indirgemeci terimler içinde çok verimli bir şekilde tahlil edilemeyeceğinin kabul edilmesi.

Neyse ki, başka eserlerinde, Amin'in, açıkça siyaset ve sınıf üzerinde yoğunlaşmış tahlillere olan ihtiyacın bilincinde olduğunu gösteren ipuçları olduğu gibi, o aynı zamanda, bu açıdan değerli bir katkı

70 CN, s. 149 ff (özellikle tablo 1, s. 151)

71. Örneğin, Shelia Smith, 'Chopped Logistics' (Revieww ofCn) South, 2 Now 1980.

72. Bu sunuşun sonunda AWS'den iktibas edilen pasaja bakın.

* Fideistic (ing.) İnançlarına aşırı bağlı, mümin

* Amin'in Maocu eğilimi kastediliyor.

yapabilecek kadar da yetenekli. Buradaki aşikâr referans noktası *The Arap Nation* (1976, 1978) başlıklı kitabı[73]: Amin'in eserinin belli başlı kategorilerine kolayca girmeyen bir metin, fakat hem kendi başına önemli, hem de özellikle daha sonra ele alacağı temalarla bağlantı içinde (çağdaş Arap ekonomisi). Burada Amin tarih ve teori tartışmalarını bölge ülkelerinin yakın siyasal tarihiyle birleştiriyor. Ona göre söz konusu ülkeler, işçi sınıfı önderliği altında 'öz-merkezli bir Pan-Arap gelişmeye doğru yürümeye potansiyel olarak muktedirler[74].

Bu düzeydeki bir çalışma CN'ın kavranması zor soyutluluğuna kıyasla çok daha tercihe şayan da olsa, şunu söylemeyi göze alıyorum; metodolojik olarak, belli bir bakımdan, Amin'in daha gidecek yolu var. Bana öyle geliyor ki, ulusal sorun-ki, Marksizm için hayati önemde olduğu konusunda hemfikirim Amin'le -gerçek, insanların dünyaya ilişkin kavrayışlarına ve eylemlerine (analitik ve metodolojik olarak) gerekli ağırlığı veren farklı bir Marksist geleneğe dönmeksizin, çözülmek bir yana, ortaya bile konulamayacaktır.[75]

Açıktır ki, böyle bir görüşte, Amin'in üzerinde seçtiği alanın kendisidir hatalı kabul edilen, o alan üzerindeki özgül konumu değil. Onun muarızlarından pek çoğunun bu alanda mücadele verirken, daha az hatalı olmadıklarına inanıyorum. Fakat, eleştirilerden bazılarını daha yakından irdelemeye geçmeden önce, Amin'in eserlerine ilişkin bu kısa incelememizi, onun daha özgül bazı temalarını belirtmekle bağlayalım.

Bir toplumsal teorisyen olarak Amin bir dizi sorun üzerinde kafa yordu yakın zamanlarda; bunlar, oldukça özgül konulardan (eğitim, teknoloji, çevre) daha geniş sorunlara kadar uzanıyor: Evrensellik ve kültürel sorunlar, 1984, sosyalizm[76]. Bu yazılardan bazılarında, ol-

73. The Arab Nation, London, Zed, 1978, s. 113-114 Fransızca orijinali La nation arabe; nationalisme et luttes de classes, Paris, Ed. de Minvit, 1976. (Bundan sonra NA) Bu kitap üzerine ilginç bir değerlendirme yazısı için bkz. Mohhammad Ja'far 'National şformation in the Arab region: a critique of Samir Amin, Khamsin, 1978, s.60-86.
74. NA- s. 113-4.
75. Bu husus yakında çıkacak bir makalede savunuluyor: 'Conceptualizing Nations a problem in Marxizm revisited', (uluslara Kavramlaştırmak: Marksizmde bir sorun yeniden ele alınırken')
76. *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, 3,4,7,9 ve 10. bölümler, krş., aynı zamanda, 'Nattendons prs 1984' içinde A.G. Frank, Reflexions sur la nouvelle crise economique mondiale, Maspero 1978, İngilizcesi, A.G. Frank, Reflections on the World Economic Criss, New York, Monthly Rewiev Press, London, Hutchinson, 1981. Ve Amin'in son beş-altı yılda yazdığı makaleler.

dukça farklı bir Samir Amin beliriyor gibi: Derinlemesine anti-kapitalist, sosyalist, hümanist; kapitalizmin neden olduğu kültürel insansızlaşmanın muarızı (özellikle merkezi kapitalist formdaki). Bu, -eleştirmenlerin arzu edebileceği gibi kırsal *gemeinschaft** ve basit hayata olan Üçüncü Dünya veya 'Narodnik' nostaljinin yeni bir tezahürüne de indirgenemez. Bu, hiç de Amin'in üslubu değil. Onun komünizm imgesi ütopik olabilir, fakat bu, bizzat Marks'ın kendi komünizm imgesinden ne daha az, ne de daha fazla öyle.[77]

Amin ve Muarızları

Amin'inki gibi iddialı bir sentez çalışmasının eleştirel bir ilgi uyandıracağı belliydi. Beklenmeyen şey bunun alacağı biçimdi belki. Birkaç seçkin istisna bir yana, Amin'in eleştirmenlerinin pek çoğu bir şeyleri eksik bıraktılar gibi geliyor bana. Onlar, genelde, Amin'in eserini bir bütün olarak ele almadılar. O zaman, kısıtlı bir okuma temelinde, şu veya bu hatayı yakaladıktan sonra, bütün teorinin yerle bir olduğu (veya olmak gerektiği) sonucuna sıçrayıverdiler. Nihayet bazıları da onun hatalarını çeşitli sapmalarla 'açıklayarak' haksızlığa hakareti ekliyorlar: Ulusal burjuvazinin teorisyeni. Üçüncü Dünyacılık vb.

Bugünlerde Amin de hiç aşağı kalmıyor[78]. Dumandan göz gözü görmüyor. Hiç kuşku yok ki, her şeye rağmen içeri dalıp kavgacıları ayıracak ve belki de onları kendilerine getirmek için biraz sarsacak adam, mangal yürekli olmalı. Her iki tarafın da gazabı onun tepesine inerdi çünkü; şu anda öyle görünüyor ki, taraflar bu kavgaya devam edebilmek için rahat bırakılmayı istiyorlar sadece. Yine de meselelerin ne Amin ne de onun muarızlarının sunduğu gibi pek de öyle kutuplaşmış olmadıklarını söylemek gerek. Bu temaları kısaca açmaya çalışalım şimdi.

* Gemeinschaaft (Almanca): Cemaat

77. Bkz. özellikle *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, Bölüm 3, 'Eloge du Socialisme'. L'Homme et la Societe, sayı 31, 32, 1974.

78. Örneğin bkz LVHM, s. 117-112. Burada kahramanımız bir canavarlar sürüsüyle çarpışıyor, her boydan: Sovyet Akademisi, Perry Anderson, 'Batı Marksizmi', Geoffrey Kay (Marksizm a la Cecil Phodes). Çok Uluslu Şirketler üzerine adı sanı belli olmayan Amerikalı radikal yazarlar, Palloix, "Troçkist gürüh ve revizyonist ve yarı-revizyonist akademisyenler', etnografi (özellikle Sahlins,) Tekoi, Fodelier ve nouveaux philosophes.

Yanlış bir noktadan yola çıkıldığı ve Amin'in esas olarak yersiz bir saldırıya maruz kaldığı söylenebilir. Amin üzerine ilk önemli irdeleme pek vaatkâr olmayan bir hatta ortaya atıldı. Jean Pierre Olivier'nin iki bölümlük uzun makalesinin başlığı şöyleydi: Afrika, kim kimi sömürüyor? Samir Amin ve Afrika devlet burjuvazileri üzerine[79]. Hacmiyle kıyaslanınca şaşılacak kadar temelsiz olan bu makaledeki mesaj, esas itibariyle Amin'i bu devlet burjuvazilerinin örtük bir ideoloğu olarak karakterize etmekti. Amin erken dönem düşünsel formasyonu ve yazdığı metinler düşünülürse (örnek olay incelemeleri bir yana) bu görüş bana, görüşlerin en akıl almazı olarak gelmiştir hep. Bu nedenle, (Olivier'yi kızdırmış olmasına rağmen) yetmiş sayfalık bu eleştiriye üç sayfada cevap vermesi pek de şaşırtıcı değil[80].

Aşağıdaki şu insafsız yargının da gösterdiği gibi, bu daha sonraki 'tartışma'nın üslubunu belirledi:

"Amin niye ciddiye alınıyor?.. Amin, milliyetçi, basit ve ekonomist bir siyasal konum için sahte-bilimsel bir meşrulaştırma üretimi... Üçüncü Dünya ülkelerinin bütün dertleri emperyalizm yüzündendir... Böylece o, Üçüncü Dünyacılığın en kaba türünü destekler".[81]

İyice yerin dibine batırmak için, aynı yazar Amin'i bu kez Pol Pot'un fırçasıyla katranlıyor: "Kamboçya'nın trajedisi bu tür bir düşünüşün nereye götürebileceğini gösteren acı bir örnektir."[82]

Amin'in (ve hatta herhangi bir insanın) böyle bir davranışı hak ettiğinden kuşkuluyum. Amin'in eserinde çeşitli düzeylerde gerçek veya görünürde bazı sorunlar var ama bunlar sataşma-atışmadan ayırt edilmeli. Bu sorunları kolaylık olsun diye, matematik, mantık, yöntem, teori, içerik ve olgu hatalarına ayırabiliriz.

Matematik hatalar hızla ortadan kaldırılabilir. Marksist (veya bir başka) ekonomi geleneğinin içinde çalışan ve bu nedenle nicel kav-

79. Jean-Pieerre Olivier, 'Afriquue: qui? (A propos de Samir Amin et des bourgeoisies d'Etat africaines). Les Temps Modernes, sayı 346 (Mayıs 1975), s. 1506-51 ve sayı 347 (Haziran 1975), s. 1744-75.
80. S.Amin, 'Mise au point' a.g.e., sayı 349-5', Ağustos-Eylül 1975, s. 367-, Olivier'in son sözü için bkz. a.g.e., 'Repase aure mise au point' sayı 353.
81. Sheila Smith, 'Chopped Logistic' (rewiev of Class and Nation). South 2 Kasım 1980.
82. a.g.e.

ramları kullanan herkes sadece eski alışılmış güçlüklerle (örneğin, Marks'ın dönüşüm sorunu) karşılaşmak değil fakat aynı zamanda bu alanda yeni güçlükler de yaratmak durumundadır. Bu açıdan Brewen Amin'in özmerkezli birikim teorisinde bazı tutarsızlıklar yakaladı.[83] Bununla beraber, nasıl ki hemencecik görülmeyen birtakım denklemler var diye Marks'ın tümüyle reddedilmesini savunmak mümkün değilse, Brewen de şunu teslim ediyor: "Eleştirdiğim tezler cerrahi bir müdahaleyle bütünü tahrip etmeden çıkarılıp, atılabilir"[84].

Doğrusu, matematik, mantığın biçimselleştirilmiş bir dalından başka bir şey değildir (J. S. Mill). Öte yandan, onu daha genel, düşük düzeyde mantık sorunlarından ayırmak uygun görünüyor burada. Amin'in bazı muarızları için olduğundan büyük gözüken bir sorun çelişki sorunu: Marksist anlamda değil, basit tutarsızlık anlamında çelişki. Böylelikle Bernstein, 'radikal azgelişmişlik teorisi' ve bu alandaki belli başlı yapıtlar üzerine görünüş itibariyla çelişkili bazı kavramlaştırmaları çekip çıkarır: Kabaca düalistik, eklemlenmeci ve benzeşik olmaya yatkın[85]. Genel olarak, Bernstein Amin'in beli başlı teorik metinlerini 'kendi kendilerini doğrulayan ve bir dizi karşılıklı çelişkin önermelere yol açan bir yöntem ve kategorilerin ansiklopedik bir arapsaçı' olarak niteliyor.[86]

Bu eleştiri, bence, abartılmış da olsa, gerçek bir zorluğa parmak basmıyor değil. Brewen Amin'in esas rolünü, onun özgün katkısını unutmadan, farklı olarak, kendi alanında bir *sentezci* olarak tanımlıyor: Yine de bu, kendi başına dahi 'temel bir özgün katkı', fakat '...koşut zaaflara' götüren bir katkı. 'Pek çok sorunda Amin gerçekte uzlaşması mümkün olmayan fikirleri uzlaştırmaya çalışır.'[87]

Bunun böyle olduğu Amin'in çalışma yönteminden bile belli. Ben bu çalışma yöntemini eklemeci *(accretive)* olarak nitelerdim. Ampirik

83. A.A. Brewer, 'On Amin's model of Autocentric Accumulation', Capital and Class 10 Spring 1980, s. 114-25 (Samir Amin'in yanıtı dahil. Düzeltmeler için bkz. sayı 11, Summer 1980, s.154-5).
84. Brewer'in makalesi, s. 115.
85. H.Bernstein, 'Sociology of Underdevelopment vs. Sociology of Development?' içinde D. Lehmann (ed) Development Theory: Four Critical Essays, London: Frank Cass. 1978.
86. a.g.e., s. 98.
87. Brewer, 'amin', Marxist Theories of Imperialism'in 10 bölümü, 1980.

erken-dönem çalışmalarından *Class and Nation*'a uzun bir yol var gibi görünüyor (ki, ben bunu göstermeye çalıştığımı umuyorum), ama Amin, çalışma *düzeyi*nden ayrı olarak, *görüşleri*nde meydana gelen herhangi bir değişime ilişkin ipuçlarından fazla bir şey sunmuyor pek[88]. Amin'in erken ve geç dönemleri arasında bir 'epistemolojik kopuş' olduğuna ilişkin hiçbir belirti yok. Yine de, onun *külliyatı* tedricen açılan eksiz bir örümcek ağı da değil. Olay şundan ibaret; Amin oldukça eklektik bir tarzda (bence kötü anlamlı bir terim değil bu), modeline sürekli yamalar yaptı zaman içinde. Yeni bir tema veya tartışma (örneğin, P. P. Rey[89] ve ötekilerin 'üretim tarzlarının eklemlenmesi okulu') aşılandı ve az çok özümlendi. Amin için 'çevresel kapitalizm' gibi hayati bir kavramın bile, metinsel olarak, bu şekilde içeri sızıp yerleştiği görülebilir[90].

Bu önemli mi? Evet, bir düzeyde. Somut çelişki örneklerinin elbette ki çözümlenmesi gerekli ve bunu yapma görevi de Amin'e düşüyor. Fakat bu Amin'in bütün eserini çökertir mi? Bunun böyle görülüp görülmeyeceği, en azından kısmen, eleştirmenin kendi teorik mezhebine bağlı olacaktır.

Burada mantık sorunları yöntem sorunlarına açılıyor. Hirst'ün teoriye yönelik (o zamanki) esas olarak Althusserci yaklaşımını benimseyen Bernstein için Amin'in 'çevresel kuruluşların karakteristikleri'ne ilişkin anlatımını 'ampirik genellemeler' olarak damgalamak yeterlidir[91]. Ayakları yere daha fazla basanlar ise bunu en azından kısmen kabul etseler bile, bu tür genellemelerde önemli ölçüde anlam ve ampirik değer buluyor olabilirler; onları, 'saf' teori üstatlarının sonuçlarından daha 'zengin' görebilirler[92]. Şunu söylemeliyim: Ben Amin'in (başka herhangi biri gibi) hesap vermeye davet edilmesi gerektiğini söylüyorum. Fakat bir iflas ilanı bana çok erken geliyor.

88. Örneğin bkz. CN.
89. Pierre-Philippe Rey, Les alliances de Classes (Paris, Maspero, 1973).
90. Şu iki formülasyonu karşılaştırın: a) "... kapitalist gelişmeye özgü genel güçlükler değil, fakat, kapitalizmin egemen olduğu bir dünya bağlamındaki gecikmiş bir gelişmeye özgü güçlükler.' (ISDA, s. 94., 1976 baskısı) b) (şu hariç aynı)' ... çevresel kapitalizmin gelişimine özgü güçlükler'. (AWS, s. 377, 1970 baskısı). Her iki alıntıda da vurgu benim.91. Bernstein, a.g.e., s. 89.
92. Teorik cilası bazen eksik de olsa, genel olarak neo-Marksist literatürün zenginliği lehinde bir görüş için bkz. Nicos Nowzelis, 'Modernization, Underdevelopment, Uneven Development', Journal of Peasant Studies, 7:3, Nisan 1980, s. 369.

Oldukça farklı bir perspektiften (Bernstein'in kullandığından daha geç bir Hirst *et al** modeli üzerine dayalı bir perspektiften)[93] kalkarak Sheila Smith de daha az genelleyici sonuçlar çıkarmadı değil.[94] Onun Amin'e yönelik eleştirisi, bir bakıma, onun *fazlasıyla* Marksist olduğu yolunda; en azından şu anlamda ki; *Amin, yeni Cutler'nin** *per se** kabul edilemez bulduğu türden bir 'tepeden tırnağa işlenmiş teorik şema' öne sürmektedir. Öte yandan Smith, Bernstein'in tam da 'kaba bir şekilde tümevarımcı'96 olarak reddettiği yerleri hem bilimsel hem dayanıklı bir dolu örnekleyici malzemeyle övüyor.[96]

Başka bakımlardansa, (Smith ve Bernstein'in) eleştirileri birbirine daha yakın. Her ikisi de Amin'in merkezi kapitalizmi standart, çevresel kapitalizmi ise çarpıklık olarak ileri sürmesine takılıyorlar[97]; fakat denmeli ki bu, satırların yazarı için bir güçlük konusu değil. (Yine de Bernstein, Amin'in merkezi kuruluşlar hakkında çok az şey söylediğini ve söylediği şeylerin de aşırı genel ve kısmen yanlış olduğunu gözlerken gayet haklı)[98]. Smith'in daha genel mesajı şu: Amin teorik şemasını öyle kuruyor ki, bu teorik şemada 'içsel korunma mekânizmaları' var. Örneğin modelde bazı eğilimler tanımlanır, fakat bunlar gerçek hayatta gözlenmezseler eğer, Amin diyalektiğe müracaat eder. Sonuçtaysa, Amin'in tahlili totolojik, tekbiçimli ve kısırdır.[99]

Böylece Amin, Bernstein'in hoşuna gitmez; çünkü onun tespitleri teorik olarak belirlenmiş *değildirler*. Smith ise onu 'tek biçimli' bulur

* Et al (Latince kısaltma): ve diğerleri.
93. A.Cutler, b. Hindess, P.Hirst, a.Hussain, Marx's Capital and Capitalism Today (2 cilt), (London, Poutledge and Kegan Paul, 1977, 1978)
94. Sheiila Smith, 'The Ideas of Samir Amin: theory or tauthology?' Jouurnal of Development Studies 1701 ekim 1980, s. 5-21.
* Sheila Smith'in Amin eleştirisi üzerine inşa ettiği (söylenen) eserin yazarlarından birisinin soyadı Cutler'den (Bkz. dipnot 93). Öte yandan 'cutlery' İngilizce'de çatal-bıçak anlamına gelir. Yazar burada bir araştırma yapmak istiyor olabilir.
* per se (Latince): Bu haliyle, bu biçimiyle, böylece vs.
95. Berstein, a.g.e., s. 89.
96. Sheila Suith, a.g.e., s.9
97. Sheila Smith, a.g.e., s. 13-14-15.
98. Bernstein, a.g.e., s.91 Azgelişmişlik teorisinde, 'merkezi' kuruluşların tahlili pek az insanın tutabildiği bir ısırgan otu'dur. Fakat bkz. Dieter Senghaas ve Ulrich Mengel, 'Autocentric Development Despite International Competence Differentials' Economics, cilt 21.1980 s. 7-35.
99. Smith, a.g.e., s. 12-13.

çünkü 'ilgili enformasyonun seçimi teori tarafından verilir'[100]. Eleştirmenleri memnun etmek zor. Amin'in diyalektik biçimde birbirini etkileyen[101] 'nesnel' ve 'öznel' güçler, ekonomik yasalar ve sınıf mücadelesi üzerine (LVMH'deki) kavramlaştırmasının, bütün toplumsal bilime içsel olan bu klasik yöntem sorunu karşısında, herkesinkinden daha iyi olduğunu iddia edecek değilim. Fakat eleştirmenlerin önerdiği şeylerin de -Bernstein'in teorisyence katıldığı veya Smith'in muazzam ampirist şüpheciliği- daha iyi olduğuna ikna olmuş değilim.

İçeriğe ilişkin bir noktada, Smith'in Amin hakkında düpedüz yanlış olduğunu sanıyorum. Cutler *et al*'dan bir tema olarak yine, Amin'in ulusal ekonomi düzeyindeki tahlillerin önemini[102] ihmal etmekle suçluyor hatta bunu *a priori* dışlamakla. Açık ki Smith Amin'in erken dönem çalışmalarından düpedüz habersiz, yoksa, bütün bu insanların Amin'e, *'inkâr etmesine rağmen*, özgül ulusal ekonomilerin tahlilinin önemli bir çalışma alanı olduğu'nu söylemesi -gülünç değilse eğer- beyhude olurdu.[103]

Fakat Smith'in ima etmeye çalıştığı şey şu: Amin'in daha global olan tahlili ulusal düzeydeki ekonomik ve siyasal inisiyatifleri *geçersiz kılmaktadır*. Amin'in -ilk monografilerinden şu elinizdeki kitaba kadar- sürekli yaptığı şeyin somut ülkeler için (veya ülke grupları için, fakat mantık hâlâ aynı) *somut* stratejiler önermek olduğu düşünülürse, bu eleştiri tümüyle yersiz görünüyor. Yine görüldüğü gibi, herkesi memnun etmek zor; çünkü, Amin ulusal ekonomi alanına *girdiği* zaman, bu defa da başka bazı eleştirmenler onu ulusal burjuvazinin ideoloğu olmakla damgalayıp üstüne çullanıveriyorlar.

Hatta *aynı* eleştirmenler. Çünkü Amin'e 'milliyetçi, basit'[104] denerek yöneltilen saldırgan eleştiri de (daha önce aktarmıştık yukarda) Smith'den gelmişti. Ne de olsa, Amin'in savunduğu ileri sürülen 'dünya ekonomik sisteminden kopuş' ulusal ekonomi düzeyinde bir tasarıdan başka bir şey değil. Smith'in 'kopuş' fikri üzerine (bir ölçüde belirsiz) yargısı 'tehlikeli bir böbürlenme'[105]. Başka bir yerde, Mark-

100. Bernstein, a.g.e., s.89. Smith, a.g.e., s. 13 (vurgu benim).101. LVHM, örneğin Bölüm 2, s. 31-5 ve çeşitli yerlerde.
102. Cutler ve diğerleri a.g.e. örneğin s. 243-54, cilt 2.
103. Smith, a.g.e., s. 18-19.
* The Arab Economy Today
104. Smith, 'Chopped Logistics'
105. Smith, "The Ideas of Samir Amin...', s.20.

sist bir proje olarak bir 'ulusal özgüven' teorisi belirlemenin mümkün (hatta kaçınılmaz) olduğunu savundum[106]. Şurası bir gerçek ki, Amin bunu nadiren ayrıntılı biçimde yapıyor, fakat başka örnekler var, hem teoride (örneğin Senahans, Thomas) hem de pratikte (özellikle Kuzey Kore, fakat aynı zamanda Çin, Arnavutluk ve diğerleri).[107]

Ya Pol Pot? Amin'in Kızıl Kmerlerin çöküşü üzerine şu andaki konumunu bilmiyorum. Onun 1976'da yayımlanmış 'Kamboçya'nın Öğrettikleri'* başlıklı makalesi bir siyasal sosyoloji sorunu olarak bu devrimin nasıl yapıldığıyla ilgilidir[108]. Fakat, daha sonra Kızıl Kmerler tarafından o kadar kanlı biçimde 'inşa edilen' (eğer doğru sözcük buysa) ekonomi, yönetim ve toplum biçiminin Amin'in önerdiği türden bir bölgesel-temelli, karşılıklı etkileşim içinde ve hepsinden önemlisi, *sanayileştirici* kendi gücüne dayanma siyasetiyle en küçük bir ilgisi bile yoktur. Böylesi bir 'özmerkezli' yol özellikle Kuzey Kore'de sınandı ve uygulandı.[109]

Bütün bağımlılık teorisyenleri, her Marksist Stalin'le ne kadar yüzleşmek zorundaysa, Pol Pot'la da aynı ölçüde yüzleşmek zorundadır (ne fazla ne de eksik). Yüzyılımızın bu iki dehşeti de namuslu ve ödünsüz bir düşünüşü gerektiriyor. Yine de genel tasarının bu iki tüyler ürpertici örnekle çürütülmüş olmadığına inanıyorum. Amin bu 'müştereken suçlu' muamelesini hak etmiyor.

Samir Amin'in teorilerinin olgularla çatıştığı iddiası ise tümüyle farklı bir düzeyde. Schiffer'in bir makalesi, ona göre, Amin'in tezlerini hemen her ayrıntıda çürüten dağlar kadar istatistiksel kanıt sunuyor savaş sonrası gelişmeler hakkında[110]. Açık ki bu, burada mümkün olabileceğinden çok daha ayrıntılı bir irdelemeyi gerekli kılıyor, fakat

106. Aidan Foster-Carter, 'North Korea: Development and Self-Reliance A Critical Appraisal'. İçinde John Gittings ve Gavan Mac Cormack (eds) Crissis in Korea (Nottingham, Spokesman 1977)

* Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme, Kısım 4, Bölüm 8

107. Bkz. Clive Y. Thomas Depence and Transformation (New York, Monthly rewiev Press, 1974), Serghaas ve Mengel, a.g.e., Kuzey Kore üzerine. Foster-Carter (1977), başka ülkeler için, Senghaas'ın yönettiği araştırma projesinin bir parçası olarak yayımlanan ve Senghaas (1981)'de zikredilen tive' Economics, (Tubingen), cilt 23, 1981, s. 94-115.

108. Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme, bölüm 8.

109. Pol Pot'un Kamboçya'sı ile gerçek öz-merkezli gelişme önekler arasındaki farkı daha ayrıntılı olarak tartışıyorum, bkz. dipnot 106.

110. Jonathan Schiffer, "The Charging Post-War Pattern of Development: the accumulated wisdom of Samir Amin, 'World Development p0 6 Haziran 1981 s. 515-37.

bazı genel yorumlara cüret edilebilir.

Schiffer'in konumu esas olarak Warrencı: 'Olgular' (yani rakamlar) gösteriyor ki, azgelişmiş ülkelerin savaş sonrası performansı olağanüstü etkileyici olmuştur.[111]. Kuşku yok ki burada her şey olguların yorumuna bağlı. Amin'in modelinde, alışılmış göstergeler çinsinden hızlı nicel büyüme olasılığını dışlayan hiçbir şey yoktur. (Burada onun Fildişi Sahili üzerine incelemesi hatırlanmalı sadece). Öyle de olsa, Schiffer'in performansları üzerinde yoğunlaştığı ülkeler, genellikle Üçüncü Dünya'nın belli ağır sikletleri (krş. özellikle 1,2,6 numaralı tablolar)[112].

Amin üzerine bir makale için aynı ölçüde dikkat çekici bir şey de tablolarda Afrika hakkında özgül irdelemelerin görece eksikliği (örneğin, 3, 5 ve 10 numaralı tablolar)[113].

Şurası aşikâr ki pek çok şey indekslerin seçimine bağlı; örneğin, Schiffer'in pek şişirdiği istihdamdaki artışlar yanında, *işsizlik* trendleri neyi gösterir ki? İstihdamın artış hızı nüfusun büyümesine ayak uyduramadıkça[114] *hem* istihdam *hem de* işsizlik yükselebilir. Diğer örneklerde ise insan, yüzdeler ve mutlak büyüklükler arasındaki ilişkiyi merak ediyor. Tablo 2 günümüzde azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerden daha yüksek tasarruf oranlarına sahip olduklarını ve dahası bunun *'büyük çapta yerel kaynaklar*'dan yaratıldığını iddia ediyor. (Çok-uluslu şirketler bile, diye ekliyor Schiffer farkında olmadan, - Amin'in diyeceği gibi- yeni sermaye ithal etmek yerine *yerel* sermaye piyasalarını 'tehlikesizce' sızdırmaktadırlar[115]. Fakat kökenler bir yana tasarruf *oranı* tasarruf *miktarı* kadar önemli midir? Tasarrufların mutlak büyüklüğü bu ekonomileri dönüştürmek için nicel ya da nitel olarak yeterli midir? Amin, dönüşüm hakkında konuşuyor, büyüme değil.

Schiffer'in Amin'le kendi zemini üzerinde yüzleştiğini kabul edebileceğimiz tek konu içpazar sorunudur: Varlığı ya da yokluğu, dinamik potansiyeli, lüks veya kitle tüketim malları arasındaki bö-

111. a.g.e., s. 518.
112. a.g.e., s. 519, 520, 529.
113. a.g.e., s. 522, 528, 532.
114. Ki durum bu gerçekten de, krş. Schiffer'in tabloları, s. 530.
115. a.g.e., s. 520, 521.

lünümü Schiffer, sermaye malları sektörünün büyümesiyle dayanıklı tüketim malları üretimi arasında bir ilişki bulsa da (ki bu tam olarak Amin'in modeline uyar) Amin'in içpazarı, lüks ve kitle tüketim malları arasında bölmesini reddeder.[116]. Burada başlıca kanıt Tablo 4'te bulunuyor. Bu tabloda Schiffer (karmaşık bir kısaltma ve çıkarma süreci yoluyla) toplam katma değerin en büyük bileşiminin dayanıklı tüketim mallarına 'atfedilebilir' olduğunu iddia ediyor ve bunun hiçbir Marksisti şaşırtmaması gerektiğini de ekliyor[117]. Ancak bu, içpazarın yapısını *doğrudan* incelemekle aynı şey değil. Zor da olsa.

Bununla birlikte, diğer bağımlılık okulu teorisyenlerinin (özellikle Cardoso)[118], Amin'in tersine, kendi teorilerin içpazarın mevhum olanaksızlığı üzerine kurmadıkları söylenmeli. Hatta bu teorisyenler, akla yatkın bir şekilde, içpazarın Brezilya ve başka bazı ülkelerde var olduğunu öne sürüyorlar. Bu anlamda, açık ki, daima bir kite içpazarı vardır: Tam bir geçimlik durumdan uzak olan kitlelerin bir miktar parası vardır ve onu bazı şeylere harcarlar. Bu somut bir şekilde incelenmeli. Fakat bu pazarın türü, bileşimi ve dinamik potansiyeline ilişkin ilginç sorular burada yeni başlıyor. Schiffer'inki gibi veriler fikir vermiyor değil, fakat kendi başlarına, Amin'in ilgi alanı olan tüketim ve üretim yapılarındaki *çarpıklıklar* hakkında çok az şey söylüyorlar. Schiffer bütün sorunları ortaya atamazdı bile, çünkü öyle görünüyor ki o, (aynı Warren gibi) kapitalist gelişmenin tek çizgili ve nicel bir modeliyle çalışmaktadır; büyüme oranları yüksek kaldıkça, her şey harikadır bu modelde.

Amin'in eleştirisinde son söz, onun modelini 'basmakalıp' ve 'abartılı' diye tanımlayan bir yorumcular triyosuna gidebilir belki de.[119] Onlar da, Amin'in dünya pazarından kopuş çağrısını ve kaynak dağılımında kârlılık kurallarının reddedilmesi önerisini 'gerici bir ütopya' olarak eleştiriyorlar. Amin'e karşı iddia ediliyor ki, planlama bağımlı bir ülkede bile mümkündür. İhracat arttırmaya ise karşı çı-

116. a.g.e., s. 528.
117. a.g.e., s. 523-7
118. Cardosa bunu Amin ve diğerleriyle esaslı bir farklılık olarak vurguluyor.
119. Yer kıtlığı Amin'e yönelik diğer eleştirilerin ayrıntılı biçimde ele alınmasını olanaksız kılıyor, örneğin, Richardt Leaver, 'Samir Amin o Underdevelopment', Journarl of Contemporary Asia %:* 1976 s. 325-36

kılmamalıdır. Bu eleştirilerin sahiplerinin Sovyet bilim adamları olduğunu açıklamak[120], kuşkusuz ki, revizyonist Marksizm, sosyal demokrasi, Troçkizm vb, vb, (Kuzey Marksizmi denebilir miydi ki) arasındaki habis ittifaklara karşı Amin'in yönelttiği öfkeli hücumlara hiç halel getirmeyecek.

Sonuç

Yukarıdaki sayfaların, Samir Amin'in eserinin genişliği ve ölçeği hakkında bir izlenim vermeyi başardığını umuyorum. Şurası açık olmalı ki ben onu, kapalı bir sistem veya katı bir teori olarak değil (o, katı bazı teoriler içerse de), günümüzün çok-yüzlü ve hızla değişen azgelişmişlik fenomeniyle yüzleşmeye yönelik Herkülce bir girişim olarak görüyorum- azgelişmişlik, genel olarak ve özgüllükleriyle, teoride ve pratikte.

Amin ancak elli yaşında*, çalışması hiçbir suretle bitmiş değil. Amin buradan nereye gidecek? Elimizdeki kitap *(The Arab Economy Today)* bu bakımdan ilgi çekici. Belirsiz de olsa, bu kitap Amin için çifte bir dönüşü imliyor gibi: Ampirik çalışmaya ve Arap dünyasındaki ilk-dönem köklerine (kişisel, siyasal ve akademik).

Esas olarak, Amin burada, bir mesaj ve böylece bir proje ile birlikte, nicel bir analiz sunuyor. Amin'in amacı, Arap dünyası ülkelerinin, heterojen kaynakları ve gelirleriyle birlikte, nasıl, bir *'grahd* espace' (geniş alan), bir entegre ve dinamik iktisadi birim oluşturabileceklerini göstermek. Böylece, petrol gelirleri, Batı'nın mali ve endüstriyel merkezlerine akmak yerine, gelecek kuşakları ihya ederdi.

Elinizdeki kitap hakkında sorular ortaya atılabilirse de-kısalığı, indeksleri ve belli hususlar vb, vb, -onun Amin'in eseri için ima ettiği yön vaadkâr görünüyor. Fakat bu sadece bir başlangıç ve küçük bir başlangıç. (Onu 15 yıl önceki Magrip üzerine girift 500 sayfayla karşılaştırın), Amin'in bunu daha tam ve ayrıntılı olarak tartışılmış bir araştırma biçiminde geliştirebileceğini ummak çok mu fazla? Amin özenli ayrıntıyla, birleşmiş yapısal analizi 1960'lardaki eserleriyle ku-

120. G. Rubinstein. G.Simimov, V. Solodnikov, 'On Some Statements by Samir Amin', Rewiev of African political Economy, sayı 5 (Ocak-Nisan 1976) s.103-9

* Foster-carter bu sunuşu 1982'de yayımladı.

sursuzca başarmıştı. 'Somuta dönüş' günün sloganı gibi görünüyor. Gerçekten de, genelleştirici teori düzeyinde, en azından bir süre için, daha ne kadar ilerlenebileceğini tasavvur etmek zor.

Öte yandan, Amin'in bugüne kadarki performansının değerlendirilmesi için, eleştirmenlerin en titizi ve en adaletlisi olan Anthony Brewen'i aktarmaktan daha iyisi yapılamaz:

"Onun eseri, tek bir dünya kapitalist ekonomisine bağlanmış ve çok farklı yapılara sahip toplumsal kuruluşları kuşatan dinamik bir süreci, dünya ölçeğinde birikim sorununu, bu merkezi sorunsalı...anlamaya ve açıklamaya yönelik ilk ciddi girişimi temsil eder. O, daha önce birbirinden kopuk biçimde incelenen bir dizi konuyu birbirine bağlamaya çalıştı, üretim tarzları, periferideki sınıf yapıları, uluslararası ticaret ve uzmanlaşma biçimi, periferideki ulusal gelişmenin 'ekonomik' sorunları, kapitalist gelişmenin dönemleştirilmesi ve diğerleri. Sorunu ortaya koymak çoğu zaman en önemli adımdır."[121]

Amin'in ortaya attığı (ve en azından bazı durumlarda, yanıtlamaya doğru epey mesafe aldığı) sorunların gerçek sorunlar olduğu, asıl sorunlar olduğu, bu yazının önermesidir. Umulur ki Amin'in gelecekteki çalışmaları da bu temelde, Amin'in aydınlatmak için çok şey yaptığı bu temelde, olsun. Her şeyin üstünde, umuyorum ki, kendini evrensellik kılığında sunan ve Üçüncü Dünya'ya yönelik mesajı kapitalizmin övgüsü olarak beliren bir 'sosyalizm' ile birleşmiş Avrupamerkezli bir Marksizme doğru yaygın ve kalıcı bir geri çekilme olmayacak.[122]

Bugün Üçüncü Dünya'da, bir zamanlar Avrupa'da olduğu gibi kapitalizmin yaşama kudreti ve dönüştürücü kapasitesi azımsanmış olabilir. Bu durumda, Amin'in, AWS'nın son sözünde belagatla ifade ettiği ilkeyi görmezden gelmeyeceğini sanıyorum:

"Tarih, ne 1880'de, ne 1917'de, ne de 1945'te durmadı. Her on yılda, *daha önceki aşamalarda hiç umulmayan* yeni gelişmeleri imleyen yeni olgular beliriyor. Tarih, beş yüzyıl öncekinden daha az tekçizgili şimdi... Eşitsiz gelişme tek doğru olarak kalmaya devam edi-

121. Brewer, Marxist Theories of Imperialism, s.257

122. Bu, bana, Warrencılığın talihsiz akibeti olarak görünüyor. Krş. Bill Warren, Imperialism: Pioneer of Capitalism (London, New Left Books 1980).

yor ve kendinden menkul peygamberleri şaşırtıyor hep. Ayrıca siyasal mücadelelerin sonucu, her an, tahmin edilmemiş ve edilemeyecek yeni alternatifleri belirliyor. Bu yüzden, her aşamada, yeni olguları tahlile katma görevini ciddiye almak gerekli. Bu oldukça aşikâr görünüyor. Yine de daima, bu görevi yapmayı reddederek mutlak kesinlikler peşinde koşan insanlar olacak. Böylece, bunlar, ya olguları görmezden gelmeye zorlanacaklar, ya da onları öngörmeyen bir şemaya ne pahasına olursa olsun sıkıştırmaya çalışacaklardır yeni olguları... Onlar sürekli yeniden düşünmeyi gerekli kılan ve hep değişen koşulların tedirgin edici olasılığı yerine, kıyamet, katastrofisi ve mucizevi biçimde yaratılıveren bir altın çağın güven verici dinsel hayalini yeğlerler."[123]

Aidan Foster Çarter

123. AWS, s. 590.

GİRİŞ

Bu cildin bölümleri *Unequal Development* 'ın[1] neden olduğu tartışmalarla bağlantılı olarak yazıldı. Dolayısıyla, bu yeni kitap ekonomizme ve Batı-merkezli bakış açısına karşı olan ilk çalışmanın düşünce çizgisini izliyor. Bu çalışmalar, gerçekte, antiemperyalist mücadelelerin radikalleşmesinin bir sonucu olan Marksizmin yeniden doğuşu genel perspektifi ile ilişki içinde görülmelidir.

I. Çağdaş Marksizmin Yeniden Doğuşu

Son on beş yıl, sosyalist düşüncenin gelişimi tarihinde kesinlikle önemli bir yer tutacak. Marksizmin bu olağanüstü canlanışı, egemen ideolojinin bunalımıyla tam bir çelişki içinde bulunuyor. Bu yeniden doğuş, Stalinist dogmatizmle belirlenen ve teknokratik "apolitisizm" ideolojisinin önce kapalı bir biçimde, 1953'ten sonra ise açıkça yarattığı cazibeyle yumuşatılan uzun ve boş bir dönemi izliyor. 50'lerin eklektik uzlaşmaları kısa sürdü; çünkü, en azından 1965'ten bu yana, dinç bir Marksist düşünce onları geride bırakmaya başlamış bulunuyor.

Bu yenilenmenin nedeni, kapitalizmin derinleşen bunalımına paralel olarak sosyalizm amaçlı kitle mücadelesinin gelişiminde aranmalıdır[2]. Çünkü, Marksizmin gelişimi, toplumsal gerçeklikten kopuk akademik düşüncenin özerk ilerleyişinin sonucu olamaz. 1950'den bu yana, Çin'in, SSCB'ninkinden çok farklı olan ve Kültür Devrimi'nde doruğuna çıkan yönelimi, ilk kez, Sovyet deneyiminin solundan eleştirilmesine olanak sağladı. Bu, çok temel bir şey olarak gözüküyor. Tipik değil midir, o zamana kadar, Sovyet gerçekliğinin her eleştirisi, Troçkizminki bile, kendini antikomünizmden ayırmada aciz kalmıştı.

1 Samir Amin, *Unequal Development* (New York: Monthly Review Press, 1976)
2 Bkz. Amin, Faire, Hussein, ve Massiah, *La crise de l'impérialisme* (Paris: Minuit, 1975).

Yirminci Kongre, Troçkizmin büyük rövanşı, onun atılımı için bir temel olmalıydı. Ama o böyle bir etki yaratmadı: Troçkizmin hâlâ süren kısırlığı, müteveffa peygamberinin ötesine gitme, onun döneminin ekonomist tutumlarını aşmadaki yetersizliğinden doğar. Troçki'nin ekonomizmi, Alman devriminin yenilgisi üzerine duyduğu "pişmanlık" la ve "sosyalist birikim"in zorunluluğunu (yani, "geçmek için yakalamak") kabul edişiyle teyid olur. "Sosyalist birikim"in kabulü, kapitalizme özgü işbölümünü yeniden üretmeyi ve sanayileşmenin finansmanını köylülerin sırtına yüklemek için, 1917'nin İşçi-Köylü ittifakını kırmayı içerir. Stalin bu temel üzerinde muzaffer oldu.

Çin deneyimi, bize, "sosyalist inşa"nın bu tipinin "yöntemleri"ne ilişkin dar tartışmayı aşma olanağı sağlıyor. Ta başından itibaren, hedefin radikal eleştirisini formüle ederken - başka bir ifadeyle, sosyalizmi "kapitalistsiz bir kapitalizm"e indirgemeyi reddederken ve bunun yerine, endüstrileşmenin, teknolojinin, örgütlenme ve hiyerarşinin, işbölümünün, kentleşmenin, tüketimin, eğitimin kapitalist kalıplarını sorgulamaya çağırırken ve bu kalıpların tarafsız olmayan karakterini açığa çıkarırken, Çin, sosyalizme geçişin tümel sorunsalına köklü biçimde farklı bir tarzda baktı.

Marksizmin ekonomist-pozitivist yorumunun bu eleştirisi (İkinci ve Üçüncü Enternasyonaller döneminde etkili olmuş bir yorum), Marks'a dönüş için yol açtı. Bu, Sovyet modelinin sunacak bir şeyi olmadığı Batı'da, ancak lehte bir yankı bulabilirdi. Batı'daki tüketim-yönelimli kitlelerce hissedilen doyumsuzluk, olgun kapitalizmin bunalımı en sonunda kendini gerçek (otantik) sosyalist taleplerle ifade etmeye muktedir idi. Dünya kapitalist sisteminin, Avrupa ve Japonya'nın, ABD'yi "yakalamaları"ndan çok önce, yapısal bir bunalıma girmeye başlamış olduğu gerçeği - yani, son yirmi beş yılın refahının üzerinde durduğu ekonomik temelin çökmekte olduğu gerçeği - ve krize eşlik eden toplumsal mücadelelerin 1968'den itibaren (özellikle Fransa ve İtalya'da) yoğunlaşması olgusu bu yenileşmenin ufkunu daha da açmış bulunuyor.

Çin deneyimi, aynı zamanda, kapitalizmin gelişiminde merkez ve çevrenin göreli rollerinin yeniden düşünülmesini gerekli kıldı. Milli kapitalizmin gelişimi ve Rus modeli arasında çok dar bir seçim marjı

bırakan 40'ların ve 50'lerin millî bağımsızlık hareketleri, Vietnam'ın başarılarıyla güç alan yeni bir bakışın cazibesiyle yer değiştirmek zorundaydılar. Burada, çok vaadkâr gözüken bu yenilenişin çizgilerini belirlemek istiyorum.

Ekonomizmin eleştirisi, devrimci sosyalist eylemin toplumsal bilimi olan Marksizmin tekliğinin yeniden keşfedilmesini sağladı. Bu eleştiri mütevazi görünen farklı noktalardan çıkar. Sraffa[3] gibi Marksist-olmayanların adlarıyla ilişkili olan, marjinalist ekonominin içerden eleştirisi çıkış noktalarından biridir. Bu eleştiri, 50'lerin teknokratizmindeki cazibenin Rusya'da[4] olduğu kadar Batı'da da ilham verdiği, Marksizmin ve marjinalizmin sözde sentezine yönelik girişimlerin temelini çürüttü. Bu girişimler, gerçekte, Sovyet üretim tarzının sınıf karakterini ve Marksizmin pozitivizme indirgenişini ifade ediyordu. Bu, Tinbergen'in, içinde, toplumsal sistemlerden bağımsız, ekonominin "doğal" yasalarının zaferini gördüğü "sistemlerin birleşmesi" teorisinde doruğuna ulaştı. Bu eklektisizmin iflası, değerlerin fiyatlara dönüşümü sorununu yeniden ele almayı gerektirdi. Bu sorun Engels tarafından, *Kapital*'in üçüncü cildinde, değer yasasına üretim fiyatları yasasının önünde gerçek bir tarihsel varoluş vererek, sorunun pozitivist yorumuna davetiye çıkardığı zaman ortaya konmuştu. Daha başka katkılar - cevaplarından fazla soru yaratan katkılar - 1910 ve 1930 arasında yapıldı. Daha sonra, 1930'larda, konu gömüldü. Ekonomizm eleştirisinin derin karakteri yeniden keşfedildiği ölçüde, problem bugün de kapalıdır[5] . Bu tür sahte sorunları aşabilmek için, ideolojik etken ile ekonomik temel arasındaki ilişkilerin karakteri ve özellikle, kapitalist üretim tarzında, bu ilişkilerin, tarihsel olarak kapitalizme karşılık gelen üretim tarzlarındakilerle ne aynı ne de tek yanlı olmadığı[6] anlaşılmalıdır.

Genç Marks'ın çalışmalarının yeniden keşfinde, özellikle *Alman*

3 Piero Sraffa, *Production of Commodities by Means of Commodities* (New York: Cambridge University Press, 1961).
4 Oscar Lange ve Kantorovitch'in bu eklektik çabaları daha sonra Sik, Brus ve Liberman'dan oluşan liberal okul tarafından vülgarize edildi. Liberal okul, "Sovyet Marksizmi"nden kalan şeyin temeli olarak kalmaya devam etmesine rağmen. Batı'daki işçi hareketleriyle kıyaslandığında, teorik ve pratik olarak iflas etti.
5 Bkz. Samir Amin, *L'échange inégal et la loi de la va our* (Paris: Anthropos, 1973).
6 Bkz. Amin, *Unequal Development*, bölüm 1.

İdeolojisi, belirleyicidir. Bu yeniden keşif, ayrıca, Çinlilerin bu ilişkilere, mekanik Sovyet yaklaşımının bizi götürdüğünden tümüyle farklı bir tarzda baktıkları zamandan bu yana üzerimizde etkili oldu. Althusser, yabancılaşmanın Marksist karakterini reddederken, Moskova'yı kurtarmaya yönelik son bir girişimde bulundu. Ne var ki, kendi çabalarıyla, tam da en uçlarına kadar ittiği pozitivist mirasın tasfiyesine yardım etti[7]. Bu belirleyici ilerleme, şimdi, tarihsel materyalizme ilişkin bir dizi temel sorunun; üretim tarzlarına, toplumsal kuruluşlara (social formation), üretim tarzlarının eklemlenmesi ve egemenliğine, altyapı ve üstyapı arasındaki ilişkinin diyalektik karakterine, prekapitalist dinsel yabancılaşma ve kapitalist piyasa yabancılaşmasının doğasına ilişkin sorunların çözülmüş olduğunu söylememizi sağlıyor.

Ekonomizmden kopuş ancak bu yolla oldu ve aşağıdaki bir dizi sorun düzgün biçimde ortaya konabildi; 1) Merkezdeki çağdaş kapitalizmin tahlili; üretici güçlerin gelişme düzeyinin toplumsal doğası ile üretim ilişkilerini sınırlayıcı karakteri arasındaki çelişmenin, - süreçteki devlet müdahalesini görmek için-*Kapital*'in ikinci cildinin yeniden üretim şemalarını aşmayı gerekli kıldığı bir aşamadaki özgül yeniden-üretim tarzı (bu analiz, kendilerine, çağdaş tekelci kapitalizmin çok yararlı "artık" kavramını, bu borçlu olduğumuz Baran ve Sweezy tarafından başlatıldı). [8] 2) Kapitalizmin tarihinde sınıf ittifaklarının tahlili ve bu ittifakların, siyasi ve ideolojik tarihle ilişki içinde dönüşümleri. Özellikle sosyal-demokrasinin tarihi[9]. 3), (1)'den ve (2)'den türeyen işçi hareketi stratejilerinin eleştirel değerlendirmesi ve özellikle, "cephecilik"in ve Lenin tarafından *Ne Yapmalı*'da tanımlanan işçi sınıfı örgütlenmesi biçimlerinin eleştirisi (bu ikinci eleştiri İtalya'da *Manifesto* grubu tarafından geliştirildi). 4) Değişik cephelerden çağdaş kapitalizmin eleştirisi; başlıca, işbölümü ve onun ezici etkileri, kentleşme, vb. 5) Freudo-Marksizmin (Reich) ve Frank-

7 *Reading Capital* (New York: Pantheon, 1971); *For Marx* (New York: Pantheon, 1970).
8 Paul Baran, *Political Economy of Growth* (New York: Monthly Review Press, 1962); Paul A. Baran ve Paul M. Sweezy, *Monopoly Capital* (New York: Monthly Review Press, 1966).
9 P. -P. Rey, Les alliances de classes, (Paris: Maspero, 1973).

furt Okulu'nun (*Tek Boyutlu İnsan*'ın[10] Marcusgil felsefesi, Adorno estetiği, vb.) eklektik girişimlerinin eleştirisi; Marksist içgörünün bu yeni alanlarına uygun düşen ve hemen hiç başlatılmamış, gençlik hareketlerinin (ve yeniden-üretimde eğitimin işlevinin sorunlarını) ve feminizmin yükselişinin değerlendirilmesi. 6) Sonuncu ama önemli; kapitalizmin eşitsiz gelişiminin analizi, dünya sistemi tarihinin dönemleştirilmesine ilişkin tartışma.

Çin'in Rus deneyimini soldan aştığı tarihten bu yana, bu, dünya sisteminin incelenmesi gereken temel sorunsalıydı. Troçkizmi bataklığa saplayan şey şimdi aşılabilirdi. Hareket, burada da mütevazi çıkış noktalarından, "millî kurtuluş" ve "kalkınma" çabaları gibi somut toplumsal değişmelerle ilgili mütevazi çıkış noktalarından başladı. Dünya sistemiyle bütünleşme aksiyomunu kabul eden kalkınma stratejilerinin (popülizm ve Latin Amerikan *desorrollismo**) başarısızlığı "bağımlılık teorisi"nin formülasyonuna, hâlâ belirsiz, yarı-milliyetçi [11] ve yarı-Marksist bir formülasyon olan "bağımlılık teorisi"ne neden oldu. Mısır'ın en açık örneğini oluşturduğu "kapitalist-olmayan" yolun somut içeriği olarak SSCB'nin derslerinin "Üçüncü Dünya"ya uygulanmasından alınan yavan sonuçlar, sürekli olarak, bizi, dogmatik sahte-Marksizmin burjuva bilim ideolojisi ile paylaştığı tarihsel gelişmenin çizgisel kavranışını sorgulamaya çağırdılar. Aynı anda, bizi, sistemin tarihinin dönemleştirilmesine ilişkin cari fikirleri yeniden ele almaya zorlayan dünya sisteminin bunalımı başladı. Geçtiğimiz yıllar boyunca, bütün bu alanlarda belirleyici ilerlemeler oldu. Hâlâ sınırlı ölçüde olmakla birlikte, yine de, merkez ve çevre kavramlarının açıklığa kavuşturulmasını ve o zamana kadar dağınık ve yetersiz biçimde formüle edilmiş katkıların (eşitsiz değişimle ilgili olanı) bütünleştirilmesini sağlayan dünya çapında yeniden-üretim modelleri tahlili, bizi, kapitalizmin doğuşu, gelişmesi ve aşılması tarihini dünya ölçeğinde yeniden incelemeye götürüyor. Avrupa-merkezli bakış açısı sonunda aşıldı. Uygarlıkların eşitsiz gelişimi anlamında genel formülasyonlar üretmeye yönelik girişimlerde bulunuldu. Aynı zamanda,

10 Herbert Marcuse, *One- Dimensional Man* (Boston: Beacon Press, 1964).
11 Bu eleştiri. Latin Amerika'da, özellikle Andre Gunder Frank, Fernando Henrique Cardoso, Anibal Quijano ve Alonso Aguilar tarfından geliştirildi.
* Desarrolismo: Kalkınmacılık (İspanyolca)

elli yıl önce ortaya atılmış bazı eski tartışmalar da yeniden belirdiler. Chayanov'un ve "Asyatik" denen üretim tarzlarıyla ilgili tartışmanın yeniden keşfi belirleyici ilerlemelerin gerçekleştiği alanlar listesine eklenmelidir.

Bu, elbette ki, kaydedilen ilerlemenin eksiksiz bir listesi değildir. Yenileşmenin gelecekteki gelişme çizgileri, bunalımın derinleşmesinin yol açacağı kitle eylemlerinin şiddeti ve gücüne bağlıdır. Bizim bu yenileşmeye olan kişisel katkımız, esas olarak, *Unequal Development*'da bulunabilir. Burada, ekonomist bir eleştiriden - geleneksel ekonomi teorisinin (özellikle, azgelişmişlik literatürünün) ve "kalkınma"[12] politikası deneyimleri çerçevesinde kalan bir eleştiriden - sınırlılıklarına rağmen gerçekten Marks'a dönüş olarak gözüken birleşik bir formülasyona götüren yolu anlatacak değiliz.

Bu çalışmanın belirli bölümleri daha ileri tartışmalara çağrı yapan bir giriş niteliğindedir; ötekiler ise kapanmış görünen tartışmaları, en azından geçici olarak, bir sonuca bağlıyorlar.

Kapanmış görünen belli başlı tartışmaları sayarak başlamak isterim. İlk tartışma prekapitalist üretim tarzlarında altyapı ve ideoloji arasındaki ilişkiye ve kapitalist üretim tarzında yabancılaşma sorununun yeniden ele alınmasına ilişkin olan tartışmadır. Ancak bu temeldir ki, bir yanda komünist projenin, öte yanda ise *Orwell'in 1984*'ün[13] perspektifinin ne olduğu eşzamanlı olarak formüle edilebilir. Yine bu yeniden formüle edişle ilgili olarak, değerlerin fiyatlara dönüşümüne ilişkin ekonomist sahte-tartışmayı kapanmış kabul ediyoruz[14]. Bu, birikim yasası ve işgücünün konumuna ilişkin tartışmadır. Burada, yine, tahlilin yürütüldüğü düzeyleri ayırt etmek gerekiyor: Nesnel güçlerin diyalektiği (*Kapital*'in ikinci cildindeki birikim modelleri) ve öznel güçler (sınıf mücadelesi), 1) Kapitalist üretim tarzının soyut düzleminde, 2) Merkezdeki kapitalist kuruluşların somut düzleminde (sınıf ittifakları ve mücadelelerinin analizinin ge-

12 "The Integration of Precapitalist Economies into theWorld Economy" (1957) başlıklı yayınlanmamış tezimle başlayan, ve Magreb, Batı Afrika, Fildişi Sahili, Gine, Gana, Mali ve Kongo üzerine çalışmaların izlediği bir yol.
13 Bkz. Bölüm 3, Bu ciltte, "Sosyalizme Övgü".
14 Aynı bakış açısı Carlo Benetti, Claude Berthomieu ve Jean Cartelier tarafından, *Economique classique, économie vulgaire* (Paris: Maspero, 1975)'de geliştirildi.

rekli olduğu bir nokta - ve 3) Bir bütün olarak dünya kapitalist sisteminin düzleminde, aynı biçimde incelenemezler. Bu formülasyon dünya değerlerinin üstünlüğünü açığa vurarak uluslararası eşitsiz değişim sorununu çözüyor. Aynı zamanda, geleneksel "ekonomi teorisi"nin eleştirisi ve teknokratik teknoloji sorunu da çözülüyor. Kapanmış durumdaki üçüncü bir tartışma grubu azgelişmişlik sorunsalına ilişkin. Biz, hem Amerikan hem de Moskova versiyonlarında, Rostow'un devasa aptallıklarını çoktan geride bıraktık. Uluslararası eşitsiz işbölümünün ve bağımlılığın biçimlerini ve doğasını olduğu kadar, kapitalizmin dünya çapında genişlemesi sürecinde, çevrenin yerine getirmekte olduğu işlevleri de kesinlikle anlıyoruz.

Bunlar çözüme kavuşmuş sorunlar. Öte yandan *Unequal Development* 'ın ilk bölümünde ortaya çıkan sorunlar sistematik bir saptamadan, tarihsel materyalizmin çerçevesi içinde yer alan bir hipotezden oluşurlar. Dolayısıyla, kavram sistemimiz anlaşılmalıdır: Üretim tarzları, toplumsal kuruluşlar, üretim tarzlarının eklemlenmesi ve onların arasından birinin egemenliği vb. Bu sistem hem kapitalizmin doğuşuna hem de çöküşü ve aşılmasına ilişkin sorunların yeniden formüle edilmesini sağlamışa benziyor.

Şu andaki ilgi alanlarımızdan ilki kapitalizm tarihinin dönemleştirilmesinin yeniden formülasyonudur. Dönemleri iki kümede topluyoruz. Birisi, genişleme dönemleridir [(1815-1840, 1850-1870, 1890-1914, 1948-1967) -1] birikim modeli [(öncü sanayiler, rekabet biçimi, firmanın konumu), 2] politik hayatın karakterini belirleyen sınıf mücadeleleri ve ittifaklarının uygun düşen bir tipi ve 3]- uluslararası ilişkilerin karakterini ve çevrenin rolünü belirleyen- hiyerarşinin ve (sistemin) yayılmacılığın(ın) modeli; bu üç etken tarafından eşzamanlı olarak belirlenen genişleme dönemleri. Öteki ise bunalım ve yeniden yapılanma dönemleridir (1840-1850, 1870-1890, 1914-1948, 1967'den bugüne). Bu dönemler bir modelden ötekine doğru geçişleri oluşturur.

Mevcut bunalım ve kapitalist sistemin çöküşü sorununa dönemleştirme sorunsalıyla bağlantılı olarak bakmak istiyoruz. Bu çöküşün karakteri ve tezahür biçimleri, iki bunalım döneminde (1914-1948 ve 1967'den günümüze) olduğu kadar, en son genişleme aşa-

masında da (bizim "yanılsamalar çağı" dediğimiz 1948- 1967 aşaması) aranmalıdır.

Mevcut bunalımın tahlili bizim başlıca ilgi konumuz. Alternatifler üzerine olan tartışma - *1984* (tekil veya çoğul) versus, sosyalizm yönünde yeni açılışlar-ve bu bakış açısından hareketle, Güney Avrupa'ya, Arap dünyasına ve Afrika'ya ilişkin stratejilerin sınanması güncel ve ivedi konulardır. *Unequal Development*, bu alanı açıkça anlamak için, tarım ve kapitalist üretim tarzı arasındaki ilişkiler üzerine bir çalışmayla tamamlanıyor. Bu durumda *Kapital*'in (özellikle, kapitalist üretim tarzından kapitalist toplumsal kuruluşa geçişi davet eden toprak rantına ilişkin bölümlerinin) yeniden okunmasını, Kautsky, Lenin ve "tarım sorunu" üzerine Chayanov'un yeni ve eleştirel bir tarzda ele alınmasını öneriyoruz.

Tarihsel materyalizmin gelişiminin gerekli kıldığı ikinci alan ideoloji ve altyapı arasındaki ilişkinin incelenmesinin derinleştirilmesidir. Burada Freudo-Marksizm'in ve Frankfurt Okulu'nun eleştirisi gündemdedir.

2. Çağımızın Temel Sorunu: Emperyalizm

Emperyalizmin karakteri çağımızın merkezi sorunsalını oluşturuyor. Bu, gerçekte, ezilen periferide olduğu kadar emperyalist metropollerde de, sosyalizmi öneren herkesin sorunsalı olmalı ve asla Üçüncü Dünya ile sınırlı kalmamalıdır.

Lenin'in, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* 'nda, ezilen halkların emperyalizm tarafından sömürüsü ile emperyalist merkezlerdeki işçi sınıfı üzerinde mevcut sosyaldemokrat ideolojik hegemonya arasında kurduğu ilişki çoktan unutuldu. Sosyal demokratik ideoloji (sosyal emperyalist daha uygun bir terim olabilirdi) içerde "sosyalizm"i dışardaysa "emperyalizm"i gerekli kılar. Olgular, yapay olarak bu şekilde birbirinden ayrılamayacağına göre, söz konusu sosyalizm (gerektiğinde kendini "özyönetim" örtüsüyle kapatarak) kapitalizmin doğrudan bir uzantısı olan devlet kapitalizmine dönüşür - o, kapitalist işbölümünü üretici güçler tarafından empoze edilen bir gereklilik olarak idealleştirir ve böylece, egemenlik ilişkilerini (devletin sürekliliğini gözleyin) ve dolaysız üreticilerden artık-emek çe-

kilmesini devam ettirir. Kendini "Marksist" bir kılıfta sunan burjuva ideolojisinin hegemonyası bu "sosyalizm"in emperyalizmle birleşmesini mümkün kılar. Daha sonra da, ezilen halkların büyük ilerleme hamleleri başlatamayacakları, çünkü onların üretici güçlerinin yeterince gelişmemiş olduğu ve devrimin yalnızca merkezin işçi sınıflarından gelebileceği iddia edilir.

Batı-merkezli ve çizgisel bu dünya görüşü yalnızca merkezin işçi sınıfı partilerine (sosyalist ve "komünist") ait değildir. Aynı zamanda, -yalıtılmış, sekter ve esas olarak entelektüel kaldıkça sakat- aşırı sol, sürekli olarak, uç konumlar arasında bocalar; ya (bilinçsiz bile olsa) sosyal emperyalist ya da (tepki olarak)" Üçüncü dünyacı" olur.

Sosyal-emperyalist tavrın "sol" versiyonu burada, her yerde olduğu gibi, son tahlilde sağla birleşen "ultra-sol" bir görünüm alır. Emperyalist sömürü gerçeğini reddetmek için en bilgiççe formülasyonlara başvurur. Eşitsiz değişim tartışması, sözcüklerin gerçekleri maskelemek için nasıl kullanılabildiğini gösterdi. Bazıları, tezlerinin ne kadar gülünç ve iğrenç olduğunu fark etmeden, çevredeki işçi sınıfının merkezdekine göre daha az sömürüldüğünü iddia ediyorlar; aynı makineyi çalıştırması ve aynı ürünü üretmesi (yani, aynı üretkenlikle çalışması) karşılığında aldığı ücret on kat, yirmi kat daha düşük olduğu halde! Onlar, kendi evlerinde yarı-proleterlere dönüşen köylülerden mutlak artık-değer çekilmesini mümkün kılan biçimsel egemenlik mekanizmalarından habersiz gözüküyorlar[15]. Onlar anlamıyorlar ki, bu halklar, emperyalizme karşı isyan ederek, sosyalizm davasını her şeyden ve herkesten daha fazla ilerlettiler. Onlar, hallerinden memnun, o devrimleri burjuva karakterli *jacquerie*ler* olarak karalıyorlar! Ve aynı anda, merkezdeki işçilerin ele avuca gelir, temel katmanlarındaki çözülme ve aşınmaya herhangi bir atfı "kutsal" şeylere karşı büyük bir saygısızlık olarak görüyorlar.

Ötekiler daha safiyanedirler. Dünyayı az veya çok gelişmiş kapitalist toplumların basit biçimde yan yana bulunmaları (juxtaposition) olarak görmeye devam ediyorlar. Bu, onların, bıkmadan ve usanmadan şunu tekrar etmelerini sağlıyor: Her şeyden önce sınıf mü-

15 Bkz. bu cilde bölüm 2 ("Capitalism and Ground Rent"), "Kapitalizm ve Toprak Rantı".

* 1358 ve 1821 tarihlerinde Fransa'da meydana gelmiş anti-feodal köylü isyanları. [Ç.N]

cadelesi! Bu sıradan gerçek, her tekil sınıf mücadelesinin somut içeriğini tanımlamayı başaramadıkları , emperyalizmin çevrede olduğu kadar merkezde de sınıf mücadelesinin koşullarını ve çerçevesini nasıl belirlediğini anlamayı reddettikleri zaman bir ahmaklık haline geliyor. Onlar, çevredeki çelişkilerin somut tahlili yerine - göreli ağırlıkları ve karşılıklı ilişkileri, Üçüncü Dünya'da müttefik sınıflar ve emperyalizm arasındaki ittifakların evrimi - zaman zaman, Çinli bir çınlaması da olan albenili sloganları ikame ediyorlar. ("Emperyalizme karşı mücadele yerel feodallere karşı mücadeleden geçer" gibi sloganlar - bu feodaller mevcut olmasalar bile!)

Kapitalizmin emperyalist bir çerçevede gelişiminin sosyalizmin kaderi için belirleyici sonuçları vardır. En önemli olanı, emeğin sermaye tarafından (ve ilk olarak, sisteme bir bütün halinde hâkim olan tekelci sermaye tarafından) sömürülmesinin ağırlık merkezinin sistemin metropollerinden periferisine doğru kaymış olduğu gerçeğidir. Periferideki emekten çekilen artı-değer kitlesi (bütün biçimlerinde - mutlak ve nisbi, görünen ve fiyat yapıları ile maskelenen biçimleriyle) geçen yüzyılın sonundan beri düzenli biçimde artmaktadır. Bu basit gerçek, periferinin, toplumların düz olmayan gelişmesinin olası sonuçlarından birine yeni bir itiş vererek, dünya sosyalist devriminde neden giderek daha aktif bir rol oynadığını açıklıyor: Sözünü ettiğimiz olası sonuç sosyalizmin gelişmesinin kapitalizmin geri bölgelerinden başlamasıdır. Bu gelişme çizgisine, Marksizmin Avrupa'daki tarihsel ve kültürel köklerinden hızla kopuşunda açıkça görülebileceği gibi, Batımerkezli bakış açısının sona ermeye başlaması gerçeği eşlik ediyor.

Sosyalizm, artık periferiden güç aldığına göre, kendini, altyapı ve üstyapı arasındaki, üretici güçler ve üretim ilişkileri arasındaki vb., ilişkilere ait temel sorunlarla temasa geçme, dolayısıyla Marksizmi ekonomizme indirgemek biçiminde özetlenebilecek olan merkezdeki baskın eğilimin tam tersi olan yolu tutma zorunluluğu altında buldu. Merkezde kapitalist sistemin çöküşünü gösteren bu gelişme hem sistemin kendisi hem de ideolojik tezahürlerinin evriminin yolunu açıyor. Tekelci kapitalizmin yerini pekâlâ devlet kapitalizmi alabilir. Ve bu, eski sosyaldemokrasinin yeni sosyalemperyalizme, eski sosyaldemokrat sınıf ittifaklarının ise yeni revizyonist ittifaklara dö-

nüşmesine paraleldir[16].

Bu durumun yansımalarının, Batı'daki aşırı solda 180 derecelik dönüşler yaratması şaşırtıcı değildir. Sosyal emperyalist muvazaa Üçüncü Dünyacı taşkınlıklara izin verir. Çünkü Üçüncü Dünyacılık kesin olarak Avrupai bir olgudur. Onun savunucuları, "Doğu rüzgârı Batı rüzgârını yenecektir" gibi ya da "fırtına merkezleri" türünden edebi ifadelere pek düşkündürler. Onlar, Batı'da sosyalizm için mücadelenin, yine Batı toplumunun kendi içinde antiemperyalist mücadeleden geçtiği gerçeğini kavramak yerine, Batı'da sosyalizm için mücadelenin olanaksızlığını vurgularlar. Sorunun özünü, emperyalist hegemonyayı anlamadan uçlar arasında dolaşıp dururlar. Üçüncü Dünyacılık artık revaçta değil. Ancak nesnel durum değişmeden kaldıkça gerilemeler dikkate alınmamalı. Bu modanın parlak bir dönemi ve misyonerleri vardı. Avrupai kültürü yüzünden, Latin Amerika onun etkisine açıktı - İspanyolca ve Portekizce'nin öğrenilmesi kolaydır ayrıca, bu kıtanın kapitalist sistemle sıkı biçimde bütünleşmesi esas olarak oturmuş bir durumdadır. Alt-Sahra bölgesi de, yönetici sınıflarının yabancılaşmasına bağlı olanaklar sundu; Doğu ise bu tür pratiklere aldırmadı. Ama Üçüncü Dünyacılık hiçbir biçimde, Üçüncü Dünya'nın bir hareketi veya Üçüncü Dünya'da bir hareket olmadı. Bu içten düşkırıklığına uğramış olan ultra-sol en sonunda ağıla döndü. Troçkizmin canlanması (müzmin bir şey) deneyimden çıkan derslerin unutulmuş olduğunu gösteriyor. Troçkizm, sosyalemperyalizmin ikizi olarak kaldığı için, her ikisi de emperyalizmin doğasına karşı kördürler ve onun belirleyici önemini küçümserler.

Üçüncü Dünyacılık veya aşırı solculuğun sahte alternatiflerini, ister Troçkist isterse Troçkizm sempatizanı olsunlar (onun anarşist veya sahte Maocu versiyonlarında olduğu gibi) şiddetle reddediyoruz. Bizim için, başlıca soru şudur: Antiemperyalist mücadelenin bir gereği olan kapitalizme karşı ortak mücadelede, merkezdeki ve periferideki somut sınıf kavgaları birbirine nasıl eklemlenebilir?

Bu tür bir sorunu düzgün biçimde ortaya koyabilmek için, emperyalizm başdüşman olarak kalmakla birlikte, sosyal emperyalizmin

16 Bkz. Gustave Massiah, "Division internationale de travail et alliance de classe," içinde Amin, Faire, Hussein ve Massiah, *La crise de l'impérialisme.*

baş tehlikeyi oluşturduğu anlaşılmalıdır. Emperyalist sistemin egemen metropollerle ezilen periferiye bölünmüş olması sosyalist devrim sorunsalını radikal biçimde değiştirmiş, metropollerde, sosyalemperyalizme, yani, sermayenin daha büyük bir yoğunlaşmasına uygun düşen ileri bir yeni kapitalizme dönük eğilimi güçlendirmiş bulunuyor. Devrimci güçlerin olgunlaştığı periferide, bir yandan da, devlet kapitalizmine yönelik eğilimleri pekiştiren özgül geçiş sorunları ortaya çıkıyor. Bu koşullar altında, emperyalizmin her geri çekilişi belirsiz bir karaktere sahiptir. Çünkü o, şu iki alternatiften birini ya da ötekini uzatır; sosyalizm veya devlet kapitalizmi[17].

Bu yeni sınıflı üretim tarzını ilerleten güçler antiemperyalist mücadelenin tam da göbeğinde bulunuyor. Günümüzde Sovyet deneyimini bir sosyalizm örneği olarak görmek artık mümkün değil. Sistemin bütünlüğü, hem ekonomik altyapı (işbölümü ve meta yabancılaşmasının korunması, sermayenin merkezileştirilmiş yönetimi), hem de üstyapı düzleminde (devletin korunması, otoriter polis yöntemleri, milliyetçi ve sosyal emperyalist monolitizm) dikkatli ve titiz biçimde incelenmeli. Çünkü modelin cazibesi, her şeye rağmen, Güney Avrupa'nın revizyonist KP'lerinin gücünden açıkça görüldüğü gibi, Batı işçi sınıfının en ileri kesimleri arasındaki gücünü hâlâ koruyor. Periferide, aynı doğrultuda hareket eden güçler, hem (Nasırcılık'ın en tutarlı tezahürünü oluşturduğu) millî burjuva harekette, hem de (deneyimlerin açıkça gösterdiği gibi ve genelde, Latin Amerika'da Maoist bilincin yokluğundan ötürü) popülist harekette etkili olmuş bulunuyorlar. Sosyalizm yönünde hareket eden güçler yalnızca komünist Asya'da esaslı bir olgunlaşma gösterdiler.

Bugün, sistemin var olan bunalımı içinde[18], onun evrimini kendi çıkarları yönünde etkilemek için çalışan güçleri gözledikçe, alternatifler her zamankinden daha berrak hale geliyor. Gerçekte, var olan bunalımın üç değişik tarzda son bulacağını kestirebiliriz[19]

İlk senaryo egemen dünya sistemi olarak emperyalist sistemin devam eden varlığıyla belirleniyor. Bu olasılık, 1) eşitsiz uluslararası

17 "Devlet Kapitalizmi" çok farklı durumları içinde toplayıp iki anlamlılık ve belirsizliğe yol açtığı için, Michel Beaud'nun önerdiği ve bize daha uygun gelen şu kavram onun yerine kullanılabilir - "devlet kolektivizmi".
18 Bkz. Bölüm 5, bu ciltte, "Emperyalizmin Bunalımı".
19 Bu fikir Gustave Massiah tarafından önerildi.

işbölümünde yeni bir aşama ve 2) kartların yeniden dağıtılması üzerine temellenen, emperyalist-kapitalist yayılmanın yeni bir evresini açar. Sosyalemperyalizm SSCB ve uydularıyla sınırlı kalmaya devam eder ve emperyalizmin stratejik müttefiki olur, çünkü "barış içinde bir arada yaşama" stratejik bir etken olmaya devam eder. Sosyalizm de Doğu Asya'da ve bunalımı kullanarak kendilerini dünya sisteminden ayırmış birkaç ülkede sınırlı ve yalıtılmış olarak kalır. Emperyalist sistemin periferisi ise "emperyalist servis istasyonları" ve "yedek yeni-koloniler"e ayrılmış olur. Bu senaryo, egemen emperyalizmin (kuşkusuz ABD) kendi konumunu pekiştirmesi ve Atlantik Avrupası ile Japonya'nın "kompradorlaştırılması" olasılığı tarafından veya tersine, her biri kendi etki alanına sahip birkaç emperyalist merkez arasında belirli bir denge durumu tarafından belirlenen değişik varyantlara da izin veriyor.

İkinci senaryo sosyalemperyalizmin egemen senaryo oluşunu öngörüyor. Bu, kötüleşen bir kriz anında, var olan sistemin zayıf halkalarını oluşturan bir dizi ülkede, ulusal devlet kapitalizmlerinin kurulması doğrultusunda bir iktidar değişmesini ima eder. Özellikle Güney Avrupa'da, "tarihsel uzlaşma" formülü genelleştirilebilir ve geleneksel sosyal-demokratik ittifakın revizyonist bir sınıf ittifakı ile yer değiştirmesi sağlanabilir. Benzer bir evrim çizgisi bir dizi çevre ülkede, özellikle SSCB ve Avrupa'nın etki alanlarındaki ülkelerde de ortaya çıkabilir. "Ulusal" devlet kapitalizmleri, sosyal emperyalist sistem (ler) içinde belirli bir (eşitsiz) uluslararası işbölümüne meydan okumayacakları için, bağımlı durumda kalırlar. O zaman, belirli tipte bir "Avro-Afrika" ve yeni Nasırcılık mümkün hale gelebilir. Burada da, emperyalizm ve sosyal emperyalizm arasındaki denge tarafından belirlenen birtakım varyantlar öngörebiliyoruz. En olası varyant, Latin Amerika ve İngiliz/Kuzey Avrupa bağımlılıklarına, yani geleneksel etki alanına hükmetmeye devam edecek olan ABD'de geleneksel emperyalist-kapitalist sistemin sürmesi olabilir.

Sadece üçüncü senaryo sosyalizmin, emperyalist ve sosyal-emperyalist sistemlerle rekabet halinde, egemen sistem haline gelmesi olasılığını öngörüyor. Böyle bir durumda, etki alanları göreli olarak yalıtılarak emperyalist sistemlerin de kısa bir süre sonra çökmeleri

beklenirdi. Sosyalizm yoluna zaten girmiş olan ülkeler kendilerini bir sisteme dönüştürmek için yeterince kalabalık ve güçlü hale gelmeye başlarlardı. Bu ülkelerden bazıları gelişmiş durumda olurlar (Güney Avrupa?), öbürleri (Afrika ve Asya ülkelerinin pek çoğu) ise değil. Onlar, kesinlikle özerk, olurlardı ancak, sosyalemperyalist ve emperyalist merkezlere artık bağımlı kalmamak için dayanışma içine girerlerdi. Özmerkezli ulusal geçiş modelleri bir bütün olarak sosyalist sistemin olduğu kadar ülke gruplarının da özgüveni artırıcı yönde hareket etmelerini sağlayan karşılıklı ilişkilerle güçlenmiş olurdu. Söylemeye gerek yok, ama, bu perspektif, tek elverişli perspektif olarak, emperyalizmin doğası üzerine berrak bir bilinçliliği şart koşuyor.

Var olan bunalım, bize, emperyalist aşamadaki kapitalist sistemin temel karakteristiğini etkili bir biçimde hatırlatıyor - kapitalist üretim tarzının çelişkilerinin merkezden çevreye aktarılması; millî bağımsızlık için mücadelenin sosyalist ve devrimci potansiyeli; metropollerdeki çalışan sınıflar üzerinde sosyal demokrat ideolojinin egemenliği. Bu nedenle, dünyanın sosyalist dönüşümü, pekâlâ, periferi tarafından sürüklenmeye devam edecektir. Bu bir kehanet değil, ama, nerdeyse bir yüzyıldan beri etki yaratan güçlerin tahlili sorunudur. Periferinin kapitalist sistemden kopuşu merkezdeki sınıf mücadelesinin koşullarını kesinlikle değiştirecek. Eğer var olan bunalım derinleşir ve periferide yeni devrimlere yol açarsa, kapitalizmin çelişkilerinin ağırlığı, dünyadaki sosyalist dönüşüm modelini köklü biçimde dönüştürmek üzere merkezdeki çalışan sınıflar üzerinde büyük etkiler yaratacak. Henüz bu noktaya ulaşamadık. Bu tahlil, "yirmi-beş-noktalı mektup" larında Çinliler tarafından ortaya atılan tahlilin aynısıdır. O, iki büyük varsayım üzerinde durur[20]. İlk varsayım, çağımız tarihinin itici gücünün antiemperyalist mücadele olduğudur. Bu, "devletler bağımsızlık, milletler kurtuluş, halklar devrim istiyor" saptamasının anlamıdır. Bu formülasyon, açık ve seçik bir biçimde, antiemperyalist mücadelenin sosyalist mücadele olması gerektiğini gösteriyor. O, aynı zamanda, emperyalizmin doğuşundan bu yana, (sadece işçilerle sınırlı olan eski sloganın yerini alması gereken), "İşçiler ve ezilen halklar,

20 Bu bakış açısı Catherine Quiminal'inkine uygun düşüyor, *La politique extérieur de la Chine* (Paris: Maspe ro, 1975).

birleşin!" sloganını da aydınlatıyor. Bu yüzyılda sosyalizm, anti-emperyalist mücadele yoluyla ilerlemektedir. Bütün 19. yüzyıl tarihi ise, tersine, Batı proletaryasının devrimci mücadeleleriyle belirlenmişti - İngiliz Çartistleri'nden Paris Komünü'ne kadar. Paris Komünü, gerçekte, emperyalizm öncesi dönemdeki devrimci mücadelenin son örneğiydi. Geriye dönüp bakıldığında, Lenin'in büyük umutlar beslediği Orta Avrupa'daki hareketler çoktan başarısızlığa mahkûmdular[21]. Ne 1968 olayları, ne de Portekiz ve İspanya'nın taze geçmişi, Batı'da devrimci bir perspektifin mümkün olabileceğini gösteriyor. Öte yandan, Üçüncü Dünya'daki her antiemperyalist mücadele potansiyel bir sosyalist boyut yarattı ve yaratıyor.

Bu tahlilin ikinci varsayımı, revizyonizmin, sosyalizmin gelişmesinin önündeki baş engel haline geldiğidir. Uluslararası düzlemde Sovyet yeni-emperyalizmi bir süper güç olarak, geleneksel ABD süper gücüyle dünya hegemonyası için mücadele ederken (mücadele/yağmayı paylaşma diyalektiğinde), ideoloji ve sınıf mücadelesi stratejisi düzleminde, revizyonizm tarafından yayılan illüzyonlar kesinkes yenilgilerle sonuçlanacaktır.

21 Pierre Broué'nin *Révolution en Allemagne* (Paris: Minuit, 1971) başlıklı çalışması, okuyucuyu, yazarın kararlılığına rağmen, 1917-1923 Almanya'sında herhangi bir devrimci perspektifin mümkün olmadığına ikna edecektir.

1. KISIM
TARİHSEL MATERYALİZM: KAPİTALİZM VE SOSYALİZM

1. BÖLÜM
MİKRO-EKONOMİNİN ELEŞTİRİSİ

Aşağıda sunulan eleştiri, "kalkınma planlaması"nı mikroekonomik "proje" analizi teknikleri üzerine temellendirmeyi savunan yöntemleri karşısına alıyor. Teorik düzey, African İnstitute for Economic Development and Planning (IDEP)'in belirli faaliyetleri bağlamında sistematik biçimde geliştirildi. Afrika deneyimiyle açığa çıktığı gibi, "proje" analizinin pratik sonuçlarına yönelik bu eleştiri belli başlı "finansman" kuruluşlarına, hem kalkınma "proje"leri yapılabilirlik çalışmaları için, hem de "proje analizi" öğretmenlikleri için hücum ediyor.

Sorun şudur: Bir "kalkınma planı"nı bir küme mikroekonomik tercih üzerine inşa etmek mümkün müdür? Bu yöntem olası kalkınma stratejilerini belirli sınırlar içine hapseder mi? Daha açık ve ayrıntılı biçimde sorarsak, "projeler" üzerine temellenmiş planlama, zımni olarak, bir başkasının dışlanması ve belirli /özgül bir stratejinin kabulünü içermez mi? Bireysel ölçüt yerine sözde toplumsal kârlılık ölçütünün ikamesi söz konusu zımni stratejinin ufkunu genişletir mi, genişletirse nasıl? Bu soruları yanıtlamak "kârlılık" kavramının içeriğini tanımlamayı gerektiriyor.

Kesin ve tam getiri haddini hesaplamanın ötesinde sorunun değişik yönleri vardır. Çünkü bu hesaplama işletme yönetiminin bütün teknikleriyle; personel yönetimi, işbölümü ve çalışmanın örgütlenmesi, iş tanımlaması ve hiyerarşinin örgütlenmesine ilişkin bütün tekniklerle çok yakından bağlantılıdır.

Bütün kârlılık hesaplamaları, en basitinden en karmaşığına kadar, aynı genel çizgiyi izler. x-eksenine zaman konur - bir projenin yaşam süresinin birbirini izleyen yılları. Pozitif y-eksenine firmanın geliri ve negatif y-eksenine de maliyetler. Bu tür bir grafik, firmayı, çevresinden yani o endüstrideki öteki firmalardan, ülkeden ve dünya sis-

teminden soyutlar. O halde sistemin mantığı, şu yöntemlerden biriyle kârlılık hesabı yapmaya dayanır.

İlk yöntem: Zaman tercihli bir iskonto haddi hesaplayın. R ("eldeki bir kuş daldaki iki kuştan iyidir" diyen zahiri sağduyuya uygun biçimde). 0, 1, 2, vd. yıllar için A satışlarının şimdiki değeri :

$$Ao + \frac{A_1}{(1+R)} + \frac{A_2}{(1+R)^2} + \text{vd.} \ldots \text{dir. Öte yandan } Bo + \frac{B_1}{(1+R)} + \frac{B_2}{(1+R)^2} + \text{vd.}$$

... benzer biçimde B harcamasının şimdiki değerini verir. Şimdiki değeriyle hesaplanan toplam kâr

$$Ao - Bo + \frac{A_1 - B_1}{(1+R)} + \frac{A_2 - B_2}{(1+R)^2} + \text{vd.} \ldots \text{dir.}$$

Bu, gerekli sermaye yatırımının şimdiki değerine göre, söz konusu yatırımın kâr oranını verir.

İkinci yöntem; Harcama ve geliri şimdiki değerleriyle eşitleyen ve bundan, gelir ve harcamayı şimdiki değerinde eşitleyen zımni iskonto haddini türetin. Bu yöntemin gizli varsayımları nelerdir? İlk varsayım firmayı çevresinden ayırabileceğimiz, yani, firmanın gelir ve harcama akımlarının ekonomik sistemin bütünlüğünden bağımsız olduğu varsayımıdır. Dolayısıyla, bir mikroekonomik rasyonalite olduğu ve sistemin rasyonalitesinin firmaların rasyonalitelerinin toplamından başka bir şey olmadığı kabul edilir. Bu nedenle, bütünün - ulusal sistemin, veya daha çok dünya sisteminin - parçalarının (şu durumda, temel ekonomik birimler olan firmaların) toplamından başka bir şey olmadığı varsayılır. Artık sorun, A ve B terimlerini "piyasa fiyatları" ile mi (bireysel kârlılık) yoksa bir tür "gölge fiyatlar" (sözde toplumsal kârlılık) aracılığıyla mı ölçeceğimiz sorunudur.

Firma ile çevresini birbirinden ayırmak altta yatan ikinci ilkeyi, firmanın ekonomik denen işlemleri ile toplumsal hayatın öteki cephelerini birbirinden ayırmanın mümkün olduğu varsayımını şart koşar. O halde, bu ayrım kapitalist üretim tarzına özgü bir ayrımdır. Maliyet-fayda hesabına dayalı rasyonalite, bu üretim tarzıyla ilgilidir. Ancak,

ekonomik işlemler ile toplumsal hayatın öteki cepheleri arasında sıkı bir bağlantı vardır. Bunun güzel bir örneği, teknokrat ve plancıların kırsal hayatın sorunlarını ele alırken sık yaptıkları hatalardır. Onlar, iş miktarında bir artışı veya yeni bir girdinin kullanımını izlemesi gereken daha büyük hasatların hesabını yapar ve daha sonra, kârlılık hesabı üzerine temellenmiş politikaları uygulamaya koyarlar. On durumdan dokuzunda köylünün direnişiyle karşılaşırlar. Neden? Çok basit. Onlar, köylülerin girişimci olmadıklarını unutur ve ekonomik hayat denen şeyi sosyal hayatın öteki cephelerinden koparırlar. Başka bir ifadeyle, köylü üretim tarzında üretimin örgütlenmesi "ekonomik rasyonalite" ilkesine karşılık gelmez; daha yüksek bir rasyonalitenin, toplumsal hayatın bütün öğelerini birleştiren bir rasyonalitenin kurallarına uyar. Örneğin, köylüler, bütün hayat sürelerini, hatta daha da ötesini kapsayan uzun bir zaman-ufkuna sahip olabilirler. Onların "ekonomik" kararları, aileyle, istedikleri çocuk sayısıyla, evlilik ve miras örgütlenmesiyle, vd.[1], ilgili davranışlarından ayrılamaz.

Şimdilik varsayalım ki ekonomik hayatı toplumsal hayattan ayırabiliriz. Dolayısıyla, ekonomik hayatın bütün unsurlarının bir piyasa değerine sahip olduğunu düşünüyoruz. Olmayanlar için ise, onlara, "benzer" malların piyasa değerleriyle karşılaştırarak değerler vereceğiz. Üretici tarafından tüketilen ürünlere de bir piyasa değeri atfediyoruz.

İşgücünün kendisi, üretim birimi tarafından "satın alınan" bir girdi metası olarak göz önüne alınacaktır. Gerçekten de, teknokratların ekonomistik dili, işgücüne, firmaya dışsal bir etken olarak bakılmasını yansıtır; işgücü "insan unsuru" olarak geçer. "Unsur" terimi meta yabancılaşmasını açıkça ortaya koyar; insan unsuru, ne için ve kimin için? Burada, insan unsuru kavramı insanların, soyut varlıklar olan firmaların hizmetinde, işgücünü oluşturdukları anlamına gelir. Ama somut olan, soyut bir şeyi gizler; sermayenin kârını. Başka bir ifadeyle o insan kaynakları, sermaye için, insanların amaç değil araç oldukları bir sistemin egemen unsuru olan sermaye kaynaklarıdır. Bütün ge-

1 Bkz. : Chayanov'un köylü ekonomisi tahlili, *The Theory of Peasant Economy* (Chicago: Aldine, 1966), veya Witold Kula'nın feodal ekonomi tahlili, *Théorie économique du système féodal* (The Hague: Mouton, 1970).

leneksel ekonomi temelindeki felsefenin amaçlar ile araçlar arasında çelişki olmadığını ve insanlara üretim araçları olarak davranmakla elde edilecek sonuçların temel insan özlemleriyle telif edilebileceğini varsaydığı doğrudur.

Şimdi, fiziki miktarların fiyatlarla çoğaltılmasından elde edilen harcama ve gelirlerin nasıl ölçüldüğüne ve tanımlandığına bakalım. Önce, bu fiyatların doğasını rekabet koşullarıyla ilişkili olarak göz önüne almalıyız. Çünkü kapitalist sistemin tarihine baktığımızda, rekabetin en az üç aşamadan geçtiğini görüyoruz ve belki de, şu anda bir dördüncünün içindeyiz.

Endüsri Devrimi'nin tamamlanmak üzere olduğu Avrupa ve Kuzey Amerika'da, yaklaşık 1840'a kadar süren ilk aşamada başlıca etken, sınai firmalar arasındaki rekabet değil, yeni ortaya çıkan firmalarla çözülen zanaat loncaları arasındaydı. Bu, "kolay rekabet" olarak adlandırılabilecek bir dönem, farklı üretim tarzları arasındaki bir rekabet dönemiydi. Bu dönemin başlıca özelliği üretici güçlerin eşitsiz gelişimi oldu. Rekabetin ideolojisi yazılırken, tarihin bu aşaması, yeni toplumun yapılaşmasında belirleyici olmasına rağmen, kasten görmezlikten gelinir. Prekapitalist bölgeleri proleterleştiren ve böylece kapitalist firmaya işgücü sunarak genişlemesini sağlayan rekabet tipidir.

Kapitalizmin tarihinde çok kısa bir yer tutan - yaklaşık 1850'den 1870'e veya 1880'e kadar süren ikinci aşamada, ekonomi teorisinin sonradan "tam rekabet" olarak ideolojisini yaptığı şeye yakın bir rekabet tipi buluyoruz. Bu dönem, her biri sermayenin bağımsız biçimleri tarafından yönetilen üretim ve dolaşım süreçlerinin ayrılığıyla karakterize olur. Dönemin başka bir özelliği ürün farklılaştırmasının da yokluğu ve dolayısıyla, aynı daldaki firmaların ürünleri arasında yüksek bir ikame edilebilirlik derecesidir[2]. Bu koşullar altında, fiyat her firma için dışsaldır ve girişimcinin kararları fiyat yapısı üzerinde etki yaratmaz. Dolaysız gerçeklik, toplumun, onu oluşturan bireylerin toplamından ibaret olduğu biçimindeki burjuva ilkeyi görünüşte haklılaştırıyor. Bireysel davranıştan türeyen rasyonalite, bireysel ras-

2 Balzac ve Zola'nın romanlarında, tüketici davranışını kesin betimlemeleri, bu karakteristikleri, bütün ekonomi ders kitaplarından daha iyi açığa vurur.

yonalitelerin toplamından başka bir varlığı olmayan global bir rasyonaliteyle çatışmaz. Ancak, tek bir girişimcinin kararının hissedilebilir nihai etkisi olmamasına rağmen, bütün girişimcilerin kararlarının toplamının böyle bir etkisi vardır: O, sınıflı toplumu üretir.

1880'den itibaren, çok sonraları (1930'larda), özellikle E.H. Chamberlin ve Joan Robinson[3] tarafından analiz edilen tekelci rekabetin doğuşunu görüyoruz. Fiyat, firma için dışsal bir veri değildir artık, tekelci stratejinin doğrudan sonucudur. Ayrıca, tekel, üretim ve dağıtım süreçlerinin kaynaşması ile ilişkili olarak, ürünlerin farklılaştırılmış karakteriyle güçlenmiştir.

Bu durumların her birinde mikroekonomik rasyonalite teorisi totolojik hale gelir. Çünkü, fiyatlar firma için dışsal olsa da olmasa da, fiyat sistemi üzerinde hareket eden davranış tiplerini tekeller belirler. Tekeller arasındaki rekabetle bu totoloji infilak eder: Bütün, açık ve seçik biçimde, artık parçalarının toplamına eşit değildir. Geleneksel teori, fiyatların dışarıdan verildiği varsayımını rasyonel biçimde sürdüremez hale gelince, totolojisini ürün farklılaştırmasına aktarır ve ürünlerin, tüketici öyle sandığı için, farklılaşmış olduğunu iddia eder. Oysa bu, sorunu kanıtlanmış kabul etmektir. Bu yaklaşım meta yabancılaşmasını yansıtır ve toplumun kendi denetimini yitirdiğini gösterir. Bu farklılaşma firmalar tarafından yaratılır. O, üretim sürecine dışsal ve üretim sürecinden bağımsız bir veri değil, tersine, kâr yapma amacına dönük bir stratejinin sonucu olarak, bizzat üretim sürecinin karakterinden doğar.

Tekelci rekabetin ilk sonucu, onun, özel ihtiyaçlar yaratmak amacıyla, satış harcamalarını hızlı biçimde artırmasıdır. Bu, mal üretmenin kârlılığını düşürür. Çünkü, kârın üçüncü sektördeki firmalarla bölüşümünü gerektirir. İkinci sonuç, tekelci rekabetin toplumsal maliyetlerin artan bir oranını, altyapı yatırımı biçiminde, devlet tarafından üstlenilmesidir (örneğin; otomobil üretimini kârlı hale getirmek için devletin yol yapması). Öte yandan kamu harcamalarının finansmanı üretim kârları için mevcut artığı düşürür. Üçüncü sonuç

3 E.H. Chamberlin, *The Theory of Monopolistic Competition* (1931); Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1962); Joan Robinson, *The Economics of Imperfect Competition* (1033; New York: St. Martin's Press, 1969).

coğrafi yoğunlaşmadır. Bu da, dünya çapındaki eşitsiz gelişme ile ilgilidir, çünkü, kapitalist sistemin merkezinde gelişmiş olan bu model periferisindeki kapitalist gelişmede bir eğilim yaratır.

Bu eğilimin çok eski kökleri vardır. Bu kökler, periferinin dışarıdan yönlendirilen ekonomik kuruluşunda zemin bulmuş olan tarihi talep yapısıyla ve uluslararası eşitsiz işbölümünün altında yatan eşitsiz değişimle ilgilidir. Yani, periferideki emekle merkezdeki emeğin karşılığı arasındaki fark, bu ikisi arasındaki verimlilik farkından daha büyüktür. Bu, periferide daha yüksek bir toplam kâr oranını mümkün kılar ve bu temelde çarpık bir piyasa oluşur. Böylece, ithal ikameci sanayileşme aşırı sömürünün sınırlı bir iç pazar yaratması çelişkisine neden olur. Bu iç pazar o kadar sınırlıdır ki, proleterleşmenin yarattığı ucuz emek potansiyelini bile tam olarak sömüremez.

O halde sistem, bu pazarı yapay biçimde genişletmek için, periferide artan devlet müdahalesini gerekli kılar. Ama, bununla da bitmez. Meta yabancılaşması işçilerin, tüketiciler olarak onlara sunulan malların gerçekten özgül olduklarını düşünmeye rıza gösterirken, işgücü satıcıları olarak statülerini de kabul ettikleri anlamına gelir. Meta yabancılaşması ideolojisinin devamı, sistemin merkezinde, hem göreli tam istihdamı hem de gerçek ücretlerde sürekli bir artışı gerekli kılar. Öte yandan, gerçek ücretlerdeki bu artış da, pazarın genişlemesi yoluyla, bu gelişme modeli üzerine temellenen büyümeyi mümkün kılar.

Öyleyse, fiyat yapısı hiçbir biçimde değişik rekabet tarzlarının bir sonucu değildir. Fiyat yapısı global bir veridir; "tam" rekabet döneminde bile, tekil firma davranışlarının bir sonucu olamaz. Sraffa gayet çarpıcı bir biçimde, marjinalist mantığın içsel çelişkisini, marjinalizmin üzerine oturduğu totolojiyi ortaya koydu. O, fiyat yapısının, nihai olarak gerçek ücretlerin düzeyine, yani, toplam gelirin emeğin ücreti ile o emeğin çıktısı arasında nasıl bölüşüldüğüne bağlı olduğunu gösterdi[4]. Ne göreli fiyat yapısı, ne de (belli bir gelir dağılımına karşılık gelen belli bir talebi karşılamak amacıyla) sermayenin değişik üretim dalları arasında dağılışı herhangi bir biçimde rekabetin koşullarına bağlı değildir. Fiyat yapısı ve sermayenin dağılımı, nihai ola-

4 Pierro Sraffa, *Production of Commodities by Means of Commodities* (New York: Cambridge University Press, 1961).

rak, emeğin sömürü oranına bağlıdır. Üretim birimlerine, dışsal fiyatlar üzerine kurulu herhangi bir ekonomik düzen kendi koşullarını yeniden yaratmayı gerektirir. Yani, toplam gelirin dağılım kalıbını ve dolayısıyla değişik dallar arasındaki kaynak dağılımını, talebin kalıbını yeniden oluşturur.

Meta fiyatlarını irdeledikten sonra, bir de, üretim "etkenleri"nin fiyatlarına göz atalım:

Toprağın fiyatı. Firma bir parça toprak satın alır veya kiralar ve onun üzerine yerleşir. Bu, yalnızca tarım için değil, aynı zamanda (tekelci rekabet ve onun tarafından belirlenen alanın örgütlenmesiyle ilişkili) farklı türden pek çok faaliyet için de temel bir sorundur. Kentsel bir aglomerasyondaki alan örgütlenmesinin, talep kalıbına ve nihai olarak gelire bağlı olan, kendine ait görünüşte bir "rasyonalite"si vardır. Bu, işgücü değerinde belirleyici olan konut sorunu ve gelir/talep kalıbı yönünden de çok önemlidir. Bununla birlikte, bu noktada, ekonomik faaliyet toprak sahipliği sınıf tekeliyle, yani, belirli toplumsal grupların veri bir alandaki giriş tekelini ellerinde tuttukları ve bunun için para aldıkları gerçeğiyle yüz yüze gelir. Chayanov ve Von Thunen bu tekelin fiyat ve faaliyet yapısı üzerinde etkili olduğunu gösterdiler. Von Thunen, toprağın kullanımının, üzerinde özel mülkiyetin olması (yani, girişi denetleyen toprak fiyatı ve rantın varlığı) veya kapitalist girişimcilere kamu mülkiyeti sayesinde hazır edilmesi durumlarında aynı şey olmadığını kanıtladı. O, bu sınıf tekeli (toprak ağalığı)nin kapitalist rasyonalitenin gelişimi önünde bir engel olduğunu gösterdi. Çünkü kapitalist rasyonalite, öteki etkenlerin müdahalesi olmadan, işgücünün sömürüsü temelinde sermayenin getiri haddini maksimize etmeyi hedefler. İşte burada, toprağın millileştirilmesi veya beledileştirilmesi (municipalization) üzerine temellenen sosyal-demokratik reformların kapitalist doğasını kavrayabiliriz[5].

Hammaddelerin fiyatı. Cari ideolojiye göre, hammadde fiyatları doğrudan doğruya tüketici tercihlerinden türetilemezler, çünkü bu tür mallar nihai tüketime konu değillerdir. Onların fiyatlarını, üretilmelerini mümkün kıldıkları tüketici mallarının fiyatlarından tü-

5 Bkz. bölüm 2, bu ciltte, "Kapitalizm ve Toprak Rantı"

retmek son derece totolojiktir - girdilerin faydası, bizzat kendisi girdilerin fiyatına bağlı olan çıktıların fiyatı tarafından belirlenecektir. Dahası, hammaddelerin fiyat yapısı, hiçbir biçimde, dünya sisteminin yapısından, yani, uluslararası eşitsiz işbölümünden bağımsız değildir. Bu yapı eşitsiz değişimi yeniden üretir: (bütün dünya sistemine dağılmış) bir daldaki emeğin karşılıkları arasındaki fark verimlilikleri arasındaki farktan daha büyüktür. Bu yapı, aynı zamanda, doğal zenginliğe ulaşmadaki eşitsizliği de yeniden üretir. Ayrıca, doğal kaynakların tükenmesi gibi pek çok "çevre" sorunlarının da kökenidir, çünkü doğal kaynaklara ulaşma olanağı bütün dünya ölçeğinde homojen değildir.[6]

Sermaye ve emek. Hammaddelerde olduğu gibi, sermaye teçhizatının değerini, ürettiği malların fiyatıyla açıklamak bir kısır döngüye yakalanmaktır. Geleneksel ekonominin son sığınağı sermayenin verimliliği mitidir. Bu gerçekten de bir mittir, çünkü ücretleri üretim birimi için verili varsaymak başından itibaren kapitalist üretim tarzının temel mantığını; işçiyi emek gücüne indirgemeyi, mikroekonomik hesaplamanın bütün rasyonalitesinin bu önkoşulunu kabul etmek demektir. Bu kabulü zorunlu olarak şu izler: Verili koşullarda (belli tipte bir sermaye teçhizatını işleten) emeğin verimliliği sermayenin verimliliği olarak gözükür. Bu, yabancılaşmanın öteki yüzüdür. Yazı yazarken işi yapan el midir, yoksa kalem mi? Doğru yanıt bunun sahte ve kötü biçimde ortaya konmuş bir soru olduğudur; çünkü yazı elle ve bir kalemin yardımıyla yazılır. Kalem kendi başına, hareketsiz bir nesne olarak, yazma yeteneğinden yoksundur. Bu, meleklerin cinsiyeti hakkındaki tartışmayla aynı türden bir sorundur. Ortaçağlar boyunca bu sorun, hüküm süren ideolojinin mantık çizgisi dahilinde, alabildiğine tartışıldı. Sermayenin verimliliği kapitalizmin ekonomistik ideolojisi açısından da aynı türden bir sorundur; bizden, emeğin verimliliğini hareketsiz makine-teçhizatın verimliliğinden ayırmamız isteniyor. Sanki makineler, onları çalıştıracak işçiler olmadan bir şey üretebilirmiş gibi; sanki işçi makinesiz, aletsiz, hammaddesiz herhangi bir şey üretebilirmiş gibi - bir boşluğun dışında ve bir boşlukta. Emeğin verimliliğinin üretici güçlerin gelişme düzeyi ta-

6. Bkz. Bölüm 7, bu ciltte, "Çevre Sorunları"

rafından koşullandığı açık bir şeydir, çünkü emek özgül nesneleri ve emek araçlarını yönetir. İki üretkenlik kaynağını ayırt etmek bir sınıf ayrımını, onsuz, sistemin kendisini herhangi bir mantıktan yoksun kalacağı bir sınıf ayrımını yansıtır ve öngerektirir.

O halde, "maliyet-fayda" analizinin üzerine oturduğu mikroekonomik rasyonalite toplumsal sistemden bağımsız, o sistem karşısında "tarafsız" değildir. Tersine, göreli fiyat yapısı bütün temel toplumsal olgulara bağlıdır - ilkönce ve en başta, emeğin sermaye tarafından sömürüsünün oranına. O, aynı zamanda, uluslararası eşitsiz işbölümünü belirleyen dünya ölçeğindeki güç paylaşımına ve sermaye ile toprak sahipliği arasındaki ilişkilere de bağlıdır. Bu tür bir rasyonalite temelinde "plan" yapmak, bu toplumsal sistemi yeniden üretmeyi kabul etmek demektir. İmdi, "gelişmeyi planlamak" uluslararası eşitsiz işbölümünü sorgulayamaz ve sınıf ilişkilerinin dönüştürülmesini vb. kuşatamaz. Öyleyse, mikroekonomik rasyonalite temelinde plan yapmak olanaksızdır. Örneğin, bir toprak reformu yalnızca tarımsal gelirin dağılımını değil, aynı zamanda toprak sahipleri ile sermaye arasındaki ilişkiyi ve dolayısıyla, ekonomik seçişleri belirleyen bütün bir dizi veriyi de değiştirir.

Bu köklü eleştiri, proje elçştirisinin bütün biçimleri için geçerlidir. İster, "piyasa fiyatları" ile sınırlı ve yalnızca tek firmanın görüşüne bağlı olsun, isterse "gölge fiyatları" kullanarak katılımın düzeyini yükselttiğini iddia etsin, proje analizinin bütün biçimleri aynı eleştirinin muhatabıdır. Sorgulanan, yöntemin ta kendisidir.

Bireysel "fayda-maliyet" hesabının rasyonalitesine dönelim. Girişimci, bazı finansman giderlerini firmanın "maliyetler"i ile birleştirir. Çalışabilmek için firma, kendi sermayesine ihtiyaç duyar ve onu kullanarak da dış finans kaynaklarını, ödünç biçiminde, elde etmeye çalışır. İşletme ödünç alınmış sermaye için bir karşılık ödemek zorundadır. "Rasyonel" girişimci, elbette, firmanın kendi sermayesinin kâr haddini maksimize etmeye çalışır toplam sermayeninkini değil. O halde, bir firma veya endüstri dalı için "kendi fonları" ile ödünç alınmış fonlar arasındaki ayrım nasıl yapılır? Bir firmadan ötekine, bir ülkeden ötekine, bir tarih döneminden bir başkasına değişen bu oranlar, nihai olarak, neye bağlıdır? Onlar, kapitalistler arasındaki rekabete

bağlıdır, yani, sermayenin tam olarak merkezileşmediği, bütün sermayeye sahip ve onu, tek bir rasyonalite ölçütüne göre farklı ekonomik faaliyetlere tahsis eden tek bir kapitalistin var olmadığı gerçeğinden türer. Ancak, pratikte, bazı kapitalistler veya finans grupları özsermayenin belirli sektörlerini kontrol ederler. Dolayısıyla her biri etki alanını korumaya ve genişletmeye çalışacaktır. Onlardan her biri, verili bir ekonomik durumda, belli bir ödünç sermaye oranının ötesine gitmenin firmanın denetiminin yitirilmesi anlamına geleceğini bilir. İşte burada, yine gerçek bir toplumsal etkenle, ücretlerin kârlara oranı gibi gerçek bir toplumsal etkenle karşılaşıyoruz. Bu, temel sınıfsal bölünüşü (burjuvazi ve proletarya) yansıtır. Öte yandan yine, ekonomik "rasyonalite"yi belirleyen, burjuvazi içindeki bölünmeyle ilgiliyiz burada.

Kolektif "rasyonalite"yi göz önüne alacak olursak, devleti hesaba katmak zorundayız. Firma vergi öder ve ödediği vergiye maliyet gözüyle bakar. Ekonomistik ideoloji, vergilerin "kolektif" ihtiyaçları karşılamaya yönelik olduğu biçimindeki yaygın gözlemle, bu gerçeği hesaba katmış olduğunu sanır. Burada yine, tam bir totoloji ile karşı karşıyayız. Çünkü o, sistemin bütünsel yeniden üretiminde bu "ihtiyaçlar"ın işlevine ve doğasına, sınıf mücadeleleri ve ittifaklarına vb., ilişkin bir toplumsal analizden yoksundur.

Şimdi biraz ileriye gitmemiz ve dört küme sorunu irdelememiz gerekiyor: 1) Teknolojik "tercih"lerin anlamı; 2) Ekonomik kararalmanın üzerine oturduğu zaman döneminin uzunluğu; 3) Uluslararası eşitsiz işbölümünün anlamı; ve 4) Sözde etkinliğe hizmet eden iş ve firma örgütlenmesi sistemlerinin doğası.

Önce, teknoloji seçimi sorununa göz atalım. Fayda-maliyet analizi, teknolojinin, farklı "mümkün" teknolojiler arasında bir seçim yapan firmaya göre dışsal bir unsur olduğunu varsayar. Bu; sadece, bilimin evrensel olduğunu değil, aynı zamanda, bu bilimin uygulandığını ve bir teknoloji (firmanın toplumsal sisteminden ve özgül işleyişindeki rekabetten bağımsız bir teknoloji) yarattığını da varsaymaktır. Hiçbir şey bu görüş kadar gerçeklikten uzak olamaz. Örneğin, tekelci rekabet eşzamanlı olarak yeni sahte-ürünlerin icadını, yani, "özgül" kullanım-değerleri yaratılmasını ve verili bir yapılaşmış pazar temelinde,

bu sahte-farklılaştırmanın doğruluğunu kanıtlamaya yönelik tekniklerin oluşturulmasını içerir. Bu sözde araştırma ve geliştirme tekniğinin, doğrudan doğruya, tekelci firma tarafından denetlendiğini ve toplam veriler karşısında özerkliği olmadığını da biliyoruz.

İkinci olarak, "ekonomik" zaman sorununu göz önüne alalım. Yüzde 7 ile yüzde 15 dolayındaki "zaman tercihi"nin yabancılaşmış ideolojik terimleriyle, bir getiri haddi ne demektir? Bu sınırlar içinde bir oran, ekonomik kararın zaman ufkunun çok kısa olduğu anlamına gelir, çünkü, yıllık yüzde 7 haddinde değer on yılda yarıya iner; yüzde 15 durumunda ise beş yıldan az bir sürede. Eğer ekonomik büyüme oranı yılda yüzde 4 dolayında, verimlilik artış oranı da yüzde 1 ve 2 arasındaysa, on veya on beş yıldan daha uzun bir zaman-ufkunu kavrayacak herhangi bir seçim yapmak olanaksız hale gelir. Şu, gözlenmiş bir gerçektir ki, kapitalist işletme ekonomik kararlarını on yıldan daha uzağı görecek biçimde planlamaz. Petrol çıkarımı ve madencilik alanlarındaki en güçlü çokuluslu firmalar bile, uzun dönemli tahmin için en iyi biçimde hazırlanmış olmalarına ve (doğal kaynakların tükenmesi, teknolojik ilerleme, alternatif kaynakların geliştirilmesi gibi) uzun dönemli etkenleri hesaba katmak zorunda olmalarına karşın, zaman-ufku yaklaşık onbeş yılı aşan politikalara sahip değillerdir. Bu kısa "ekonomik zaman" ufku son derece ciddidir, çünkü toplumsal hayatın öteki cepheleri sonsuza doğru uzanan bir zaman ufku ile belirlenirler. Kapitalist sistemde kararlarını daha uzun bir zaman-ufkuna oturtan tek sektörün militarist sektör oluşu tipik bir olaydır. Çünkü, bu alanda, uluslararası güç dengesinin evrimini uzun bir zaman-dilimi çerçevesinde dikkate almak gerekir; bu, bir ölümkalım, veya en azından, ülkenin dünyadaki yeri sorunudur. Bu, kısadönemli çıkarlar terk edilemeyecek kadar ciddi bir şeydir.

"Ekonomik rasyonalite"nin kısa zaman-ufku ile toplumsal hayatın daha uzun zaman-ufukları arasındaki çelişkilerin bir başka örneğini ele alabiliriz: Eğitim ve öğretim[7]. Eğitim ve öğretim bireyleri biçimlendirir ve hemen bütün yaşamları boyunca onların toplumsal statülerini belirler. Elbette, az veya çok sınırlı olmakla birlikte, toplumsal akışkanlığın sağladığı fırsatlar da vardır; ancak üzerinde anlaştığımız

7. Bkz. bölüm 9, bu ciltte, "Eğitim, İdeoloji, ve Teknoloji"

ilke, yaşamın ilk yirmi beş yılı boyunca alınan eğitimin insan hayatının nerdeyse tümünü ve büyük bir olasılıkla onun da ötesini belirlediğidir. Çünkü toplumsal statü kişinin kendi çocuklarının eğitimi için sağlayabileceği olanakları da derin biçimde etkiler. O halde, ekonomik bilginin zaman ufku on beş yılı geçmiyorsa, bireysel veya ulusal düzeyde bir eğitim "politika"sı belirlemek nasıl mümkün oluyor? Bu, sözgelimi, okul eğitimi için baskı ile azgelişmiş ülkelerdeki sistemin nesnel ihtiyaçları arasındaki çelişkinin kökündeki çatışmadır. Daha genel olarak, gelişmiş kapitalist ülkelerde ekonominin mantığı ile eğitimin mantığı arasındaki çatışmadır.

Üçüncü olarak, uluslararası eşitsiz işbölümü sorunu gelir. Bu, hem çıktılar hem de girdiler olmak üzere bütün ürünlerin evrensel metalar olmaya yöneldikleri anlamını taşır. Bu koşullar altında firmaların ekonomik seçimlerinin tipik modeli, uluslararası eşitsiz işbölümünden ve özellikle sistemin merkezi ile periferisi arasındaki karşıtlıktan bağımsız değildir. Öte yandan bu seçimler de, onu genişleterek ve geliştirerek, uluslararası işbölümünün eşitsiz yapısını yeniden üretirler.

Dördüncü ve son ilgi alanımız çalışmanın örgütlenmesi, iş tanımları, örgüt şemasının tanımlanması ve firma içindeki işbölümünün yapısıdır. Geleneksel ideoloji, bu "teknikleri", ekonominin üretkenliğini ve etkinliğini geliştirmeye yönelik rasyonel araçlar olarak sunar. Yvon Bourdet[8] tarafından working-to-rule* grevi örneğiyle de gösterildiği gibi, bu bir mittir. Bu grev türünde işçiler, firmanın etkinliğini artırmak için dizayn edilmiş bütün düzenlemeleri harfi harfine uygulayarak, üretimi felç ederler. Bu gözlem, söz konusu düzenlemelerin bir ideoloji üzerine, karar verme işini -ki, daha üstün olarak görülür- icra işinden ayıran ve karşısına koyan bir ideoloji üzerine oturduğunu gösterir. Oysa bu ayrım etkin değildir. Gerçekte o, emeğin sömürüsünün koşulları olarak, karar verme işinin üstünlüğünü, işbölümünü, sermayenin egemenliğini garanti eder, hiyerarşiyi meşru kılarak esaslı bir ideolojik işlev yerine getirir.

Çünkü geleneksel teori soyut emek ve somut emek kavramlarını

8 Yvon Bourdet, *La délivrance de Prométhée* (Paris: Anthropos, 1970); *Pour L'autogestion* (Paris: Anthropos, 1973).

* İşçilerin, işyeri kurallarını harfiyen yerine getirerek çalışma sürecini yavaşlatmaları biçiminde bir endüstriyel eylem. (ç.n.)

görmezden gelir ve onun sadece dolaysız oluşumunu dikkate alır. O, örgütlenmenin ve işbölümünün etkinliğini ölçerken, tam anlamıyla totolojiktir, çünkü bizzat kendisi bu işbölümünü yansıtan ödeme hiyerarşisi üzerine kuruludur.

Son bir nokta: Sistemin gelişme olasılıkları nelerdir ve bu olasılıkların ekonomik rasyonalitenin statüsünü ne yolda etkilemeleri beklenir? Burada, sona ermekte olan öncü endüstrilerin (tekelci rekabetin favorisi olan dayanıklı tüketim malları endüstrilerinin) yerini alarak, izleyen genişleme aşamasının öncü endüstrileri haline gelebilecek olan yeni endüstrileri (atom ve güneş enerjisi, imalat sanayi üretim süreçlerinin elektronikle otomasyonu, uzayın fethi, deniz kaynaklarının kullanımı, genetik ve sentetik maddeler üretimi) sayabiliriz. Ayrıca, iki uç modeli (ve bu iki uç arasındaki bütün bir olası kombinasyonlar yelpazesini) öngörebiliriz; bir uçta bütün yeni endüstrilerin merkezde yoğunlaşmasını ve aynı anda "klasik" üretim süreçlerinin de merkezin iç pazarı için korunmasını düşünüyoruz. Periferi bu durumda hemen tümüyle marjinal bir konum alacaktır. Var olan bunalımın ve siyasi mücadelelerin gidişine bağlı olarak, ana trendin, bu alternatiflerden biri veya ötekine doğru yönelmesi beklenebilir. Siyasi mücadeleler deyince, sınıf mücadelelerini ve onların uzantısı olan uluslararası mücadeleleri anlıyoruz (yani, yeni uluslararası işbölümü içinde, stratejik konumlarıyla orantılı olarak değişik emperyalizmler arasındaki çatışmalar, merkez ülkeleri ile periferi ülkeleri arasında, hammadde fiyatlarına ve belli endüstrilerin denetimini ele geçirmek için periferi tarafından geliştirilen stratejilere ilişkin çatışmalar vd.). "Proje seçimleri"nden hiçbiri bu perspektifin dışında anlamlı olmayacaktır.

Şimdi de, anahtar endüstriler yelpazesindeki bu temel değişime uygun düşmesi beklenen rekabet biçimlerini irdeleyelim. Yeni öncü endüstriler için, büyük bir olasılıkla, öyle yoğun bir sermaye merkezileşmesi göreceğiz ki, günümüzün en güçlü firmaları bile bu köklü değişimin büyük mali gereklerini karşılamaktan aciz kalacaklar. Devletin firmaların yerine geçeceği kuşkusuz. Sistem, üretici güçlerin gelişimi sonucu ortaya çıkan ve giderek büyüyen çelişkileri alt etmenin bir aracı olarak, devlet-yönetimli endüstrilere doğru bir eğilim için-

dedir. Sermaye, dolaysız üreticileri mülksüzleştirdikten sonra, aynı şeyi kapitalistler için de yapıyor ve onları soyut sermayeyle, devletle ikame ediyor. Bu koşullarda, rekabet esas olarak devletler arası bir rekabet haline gelecektir. Bu tür bir rekabet, bir önceki rekabet biçimlerine uygun düşen ekonomik kaynaklar kadar, siyasi ve askeri kaynakları da kullanacaktır. Bu gelişmelerden, G. Orwell'in 1984'ü gibi bir şeyin doğduğunu görüyoruz. Böyle bir dünyada, rasyonalite ekonomik düzlemden siyasi düzleme geçmiştir artık. Örneğin, uluslararası eşitsiz işbölümünü üretim etkenlerinin (emek ve sermaye) göreli kıtlıklarını vurgulayarak meşrulaştıran egemen ideolojinin tersine, bu eşitsiz yapı, artık "ekonomik" terimlerle değil, fakat "ulusal" terimlerle, ırkçı bir dille haklılaştırılacaktır.

Böylece, evrimin sonunda, Marks'ın temel analizini buluyoruz; üretici güçlerin sürekli gelişimi ile sömürü üzerine oturan kısıtlı üretim ilişkileri arasındaki çelişki şu iki alternatiften birini getirecektir: sosyalizm ya da barbarlık. Ya, kapitalist sistemin mantığından sosyalist bir devrime doğru gidilecektir; ya da, şu ana kadar kapitalizmi karakterize etmiş olan ekonomistik yabancılaşmadan "yeni-dinci" veya "yeni-milliyetçi" bir yabancılaşmaya (kendini, halklar arasındaki eşitsizliğin terimleriyle ifade edecek olan bir yabancılaşmaya), doğru yol alınacaktır.

Bu eleştirinin bir sonucu olarak, mikroekonomik rasyonalitenin erdemleri bir hiçe dönüşüyor. Bu rasyonalite özgül toplumsal sistemin ötesine uzanmaz; o, tümüyle, sınıf ilişkileri tarafından belirlenir: Emeğin sömürü oranı, sermaye ve toprak sahipliği arasındaki ilişkileri, uluslararası eşitsiz ilişkiler ve nihayet, devlet politikasında kristalize olan toplumsal ittifak/mücadele ilişkileri. Ekonomik zamanın kısalığı, mikroekonomik rasyonalitenin, bu ilişkilerin yeniden üretilmesinden başka hiçbir şeye izin vermediğini gösterir.

Burada, öngerektirdiği sistemin yeniden üretimiyle sınırlanmış bu rasyonalitenin iki ayrı cephesini açık biçimde belirlememiz gerekiyor. Birincisi, kapitalizmin gelişiminin çizgisel olmadığı, yapısal bunalım aşamaları ve homojen genişleme aşamalarından oluştuğu gerçeği ile ilgilidir. Genişleme aşamaları, onları belirleyen öncü endüstriler, rekabetin işleyişi, temel sınıf ittifakları (özellikle, toprak sahipliği ile

burjuvazi arasındaki ilişkiler), uluslararası işbölümünün koşulları vd. yüzünden homojendirler. Mikroekonomik rasyonalite, bu koşullarda etkileyici olabilir. Ancak yapısal kriz devrelerinde, yeniden üretimin toplumsal temelleri değişirken, bu rasyonalite bütün anlamını yitirir.

Bu rasyonalite mekanik ekonomik tahmin yöntemlerininkine benzer: Onlar da, homojen bir genişleme devresine denk gelmezlerse, anlamsızdırlar. Teknokrat, belirli bir devrede, tahmin yapmaya yetenekli, kudretli bir birey olarak gözükmesine rağmen, devrenin artık hızını yitirdiği bir noktanın ötesine uzandığında, saçmalamaya başlar. Herman Kahn'ın, geçmiş yirmi yılın büyüme oranlarına dayalı ve gelecek yirmi yıla doğru genişletilmiş projeksiyonları aşikâr saçmalıklarla sonuçlandı. Bunun nedeni, Kahn'ın çalışması yayımlandığında bunalımın çoktan başlamış ve başlayan bunalımın da ABD hükümetinin bu ünlü danışmanının bütün varsayımlarını altüst etmiş olmasıdır. Yapısal bir bunalım devresinde, siyaset öncelik kazanır. Sınıf mücadelesi, mikroekonomik rasyonalitenin iddialarını ve teknokratların makroekonomik projeksiyonlarını yok ederek, şiddetlenir ve kızışır. Böyle zamanlarda, bir devlet başkanının belirsiz konuşmaları "ekonomi bilimi"nin bütün ince çözümlemeleri ve keskin ayrıntılarından daha aydınlatıcıdır.

Ekonomik rasyonalitenin ikinci cephesi, sermayenin yoğunlaşmasının kapitalist ekonominin öncü sektörlerinin millileştirilmesiyle sonuçlandığı anda ufukta belirir.

"Gölge fiyatları"nı piyasa fiyatları yerine kullanmak mikroekonomik rasyonaliteye yeni bir boyut kazandıramaz; tersine, görüş açısını daha da daraltır. Firmanın getiri haddini hesaplamanın, gerçekleri açıklamasa bile, en azından tanımlama avantajı vardır. Sözde kolektif getiri haddi bu niteliği yitirir ve mikroekonomik yöntemin ideolojik içeriğini daha belirgin hale getirir.

Önerilen gölge fiyatlar bir kıyaslama sistemine gönderme yaparak seçilmelidir. Böylece, bir kalkınma stratejisi, gizlice, tarafsız ve nesnel olduğu iddia edilen bir yönteme doğru kayar. Açıktır ki, "fırsat maliyetleri" uluslararası piyasa fiyatlarıdır —var olan tek fiyat kümesi— ve bu, otomatik olarak, dünya sistemiyle bütünleşme stratejisini şart koşar. Öte yandan, azgelişmişlik bu bütünleşmenin sonucundan başka

bir şey değildir, o halde gölge fiyatların kullanılması, yöntemi iyileştirmek bir yana, onu daha kötü bir duruma sokar: Devletin, onun serbestçe hareket etmesine engel olan sürtünmeleri azaltarak bu bütünleşmeyi hızlandırması istenir. Emek için önerilen gölge fiyatları bir örnektir. Emeğin sınırsız arzı bahanesiyle, sıfır ücret veya en azından, vasıfsız emeğin gerçek ücretinden daha düşük bir düzey önerilir. Bu öneri, ulusal ölçekte dağılmış olan emeğin uluslararası bir fiyatı olmadığı gerçeğine rağmen, ortaya atılır. Önerilen yöntem, uluslararası işbölümündeki eşitsizliğin yeniden üretilmesi açısından, bütünleşmenin mantığının meşru kılınmasından başka bir şey değildir; çünkü "bol emek arzı" tam da bu bütünleşmenin sonucudur.

Dolayısıyla, gölge fiyatların kullanılmasıyla elde edilen görünüşteki ilerleme, aslında, yöntemin ideolojik doğasının belirginleşmesidir. Örneğin, Dünya Bankası, firma getiri haddi ile kolektif getiri haddini ayırt ederken, maliyet ve kârlardan, hem özel (ödünç verme) hem de kamusal (vergiler) nitelikteki mali işlemleri hariç tutar.

Bütün bunların anlamı nedir? Çok basit olarak, sermayenin yoğunlaşmasının tamamlandığı varsayımıdır. Burada söz konusu olan gerçekten de "kolektif" bir getiri haddidir, ancak referans çerçevesi toplum (işçiler) değil, soyut sermayedir. Öncelik hâlâ "kemale ermemiş" olan günümüz kapitalist sisteminin rasyonalitesine değil, 1984'ün rasyonalitesine verilir. Bu süreç ulusal düzeyde, temel çelişki korunurken (emeğin sömürüsü), burjuvazinin iç çelişkilerinin (kapitalistler arasındaki rekabet) aşılmasına varır. Uluslararası düzeyde ise, genel olarak sermayenin yararı yani daha özgül olarak, dünya sistemine hükmeden tekelci sermayenin yararı için, eşitsiz işbölümünden türeyen "ulusal çatışmalar"ın aşılmasına.

Ama denebilir ki, gölge fiyatların ille de bu yolla seçilmeleri gerekmez. Onlar keyfi biçimde de saptanabilir. Bu aşamaya varıldığında, herhangi bir mantık kalmaz artık, biçimsel bir mantık bile -bu noktada bir düşünce çerçevemiz kalmaz. Çok yoksul bir ülkede öncelikli yatırımın, başkan için mermer bir saray olduğunu "gösterme" olanağı sağlayan bir gölge fiyatlar sistemi hâlâ vardır. İstediğimiz şeyi istediğimiz tarzda haklılaştırabiliriz: Besin-tahıl tarımını veya ihracat ta-

rımını ya da hafif sanayii, ağır sanayii, her şeyi. Değişik zaman uzunlukları arasındaki farkların doğası, ürünün ücretler ve artık-değer arasında bölünüşünden türeyen çelişki, sermayenin denetiminin parçalanmışlığından türeyen gerçek rekabetin çelişkileri vb. tümüyle görmezden gelinir. Bu, artık bir teknik değil, savunulan politikaların mantığını gizlemekte kullanılan gerçek ve tam bir sahteciliktir[9]. Bir insanın ne yaptığından haberdar olması, yani çelişkilerin analizini karar alma sürecine sorması ise, herhalde, önceden belirlenmiş bir sonucu elde etmek için yapay hesaplamaların gereksiz zahmetine girerek bütün uyanıklığı terk etmesinden daha iyidir.

Mikroekonomik rasyonalite sürekli olarak şu iki uç arasında bocalar. O, ya bireysel kârlılığı ölçmeye yarayan bir tekniktir (ki bu durumda bütün sofistike aygıtına karşın bildiğimiz muhasebecilikten başka bir şey olamaz) ; ya da, teoride iddiası varsa, bildiğimiz muhasebeciliği bırakıp ideolojik bir tuzak haline gelir.

9 Charles Prou, "A propos des prix de référence" (gölge fiyatlar) mimeo, Paris, CEPE, 1973.

2. BÖLÜM
KAPİTALİZM VE TOPRAK RANTI

Kapitalizmin tarım üzerindeki egemenliğini tartışmadan önce, onun ne olduğu üzerinde anlaşmamız gerekiyor. Ancak bu anlaşma geleneksel ekonominin veya sosyolojinin çerçevesinde sağlanamaz. Sözgelimi, Birleşik Devletler'de kapitalist bir ülkede yaşadığımızı bilmeden, sosyal bilimlerde doktora derecesi bile alabilirsiniz! Sosyal bilimlerin temel kavramları tarih-dışıdır: Üretimin üç "etmen"i (doğa/toprak, sermaye –üretim teçhizatıyla eşanlamlı–ve emek), incelenen toplumun ünlü teknik formüllerine göre, sonsuz bir şekilde kombine edilir. Sosyal bilimler tarih üzerine temellenmiş değildir ve tarih, olayların basit art ardalığına indirgendiğinde, sosyal bilimler toplumsal, ahlaki, siyasi veya estetik fikirlerin ve kurumların karşılaştırmalı bir tasvirinden öteye gitmez. Sosyoloji bu biçimsiz yığın üzerine kuruludur; onun amacı, işlevsellik perspektifinden, toplumsal hayatın gelişigüzel seçilmiş parçalarının iyi işleyip işlemediğini incelemektir. Kapitalizmin doğuşunu ve gelişmesini bu çerçevede incelemek ise riskli bir öneridir: Eğer kapitalizm sermaye etmeni denen şeyin, yani aletlerin kullanımıyla karıştırılırsa o her zaman var olmuş demektir. O, sık sık da, meta mübadelesiyle karıştırılır. Sonuç olarak, bazılarının elinde, belirli bir sektörde kapitalizmin gelişiminin incelenmesi, sermeye teçhizatındaki artışın ve ticaret hacminin genişlemesinin nicel bir ölçümüne dönüşür.

Kapitalizmin berrak bir kavrayışı için, toplum bilime, başlangıçtan itibaren farklı bir açıdan, üretim tarzı kavramı üzerine temellenmiş bir görüş açısından bakmak gerekiyor.

Ne yazık ki, burada da, tümüyle ampirik bir yaklaşım oldukça yaygın biçimde uygulanıyor. Çünkü günlük hayat deneyiminden, bir kapitalist işletmenin ne olduğu "açıkça" bellidir: Özel mülkiyete ve üc-

retli emek tarafından işletilen üretim araçlarına dayanan özerk üretim birimi. Böylece, bir önceki bölümde tartıştığımız gibi, kapitalizm kapitalist işletmelerin toplamına indirgenir. Benzer biçimde, eğer tarımda da geniş çapta ücretli emek ve sermaye teçhizatı kullanılıyorsa, üretim kapitalisttir. Dolayısıyla, tarımsal kapitalizmin boyutu ücretli emek gücünün büyüklüğü ve mekanizasyon derecesi tarafından ölçülecektir. Bu, kapitalizmi ticaret ilişkileriyle karıştırmaktan iyidir, ancak hâlâ yetersizdir ve ciddi yanlış yorumlara neden olabilir.

Şimdi üretim tarzı kavramını irdeleyelim[1]. Bir üretim tarzı iki karşıt sınıftan oluşan bir denklemle belirlenir; kapitalizm çağında burjuvazi ve proletarya, yani, toplumsal emeğin ürünleri olan üretim araçlarının sahipleri (teçhizat sermaye haline gelir)ve emek güçlerini satanlar. Kapitalist üretim tarzında: 1) Bütün toplumsal ürün meta biçimini alır; 2) İşgücünün kendisi bir metadır (akışkan bir meta); 3) Toplumsal bir ilişki olan sermaye, aynı zamanda kendileri de meta olan, sermaye mallarında cisimlenir (sermaye de akışkandır). Bundan şu üç sonuç çıkarılabilir: 1) Kapitalist üretim tarzının özgül ideolojisi ekonomizmdir, çünkü çekilen artık - proletaryanın artı-emeğinin ürünü, veya artı-değer - sermayenin parçaları arasındaki bir yeniden dağılımla maskelenir (artı-değer kâr biçimini alır ve sermaye verimliymiş gibi gözükür); 2) Dolayısıyla, kapitalizmin özgül yabancılaşma biçimi meta yabancılaşmasıdır (özellikle, doğanın egemenliği artık aşıldığı için); 3) Ekonomik etken, sadece son kertede belirleyici olmakla kalmaz, aynı zamanda da başat etkendir de.

Prekapitalist toplumların tarihinde en yaygın olan vergisel üretim tarzlarında ise, tersine, denklem (cemaat halinde örgütlenmiş), köylü üreticileri toprağa girişi denetleyen bir yönetici sınıfın karşısına koyar. Köylü cemaatlerinin (ve/veya onların üyelerinin) toprak mülkiyetinin üzerinde, yönetici sınıfın (ve/veya devlet ve onun değişik parçalarının) toprak mülkiyeti yer alır. Burada haraç biçiminde çekilen artık, (ki, feodal toprak rantı vergisel üretim tarzlarının feodal tipinekarşılık gelir), açıkça görünür ve değişken mahiyettedir. Çünkü, doğanın eşit olmayan cömertliğine bağlıdır (doğanın başat konumu gerçekten be-

1 Daha ayrıntılı bir değerlendirme *Unequal Development* (New York: Monthly Review Press, 1976), bölüm 1'de bulunabilir.

lirleyicidir). Bunu şu sonuçlar izleyebilir: 1) Ne toplumsal ürün, ne artık, (ki, ancak, vergisel toplumlar arasındaki ticaret ilişkileri dolayısıyla toplumsal ürünün bir parçası haline gelebilir), ne de emek gücü bir metadır; 2) Egemen ideoloji ve yabancılaşma dinsel karakterdedir; 3) İdeolojik düzey egemendir ama, her zaman olduğu gibi belirleyici olan ekonomik düzeydir.

Öte yandan, hatırlanmalıdır ki, toplum bilimdeki en soyut kavram olan üretim tarzı kavramı, toplumsal kuruluşlara ilişkin ikinci bir kavramlar kümesi ve bu toplumsal kuruluşların ticaret ilişkileri yoluyla birbirine bağlanışının sistemlerine ilişkin üçüncü bir kavramlar kümesi oluşturur. Birinin egemenliği altında birkaç üretim tarzının yapısal bir bileşimi olan toplumsal kuruluş, "egemen üretim tarzı" tanımlaması için var olma zemini sağlar. Egemenlik, hiçbir koşulda ekonomik faaliyetin tek bir formunun istatistik başatlığına indirgenmemelidir. Egemenlik kavramı son derece kesindir ve şunları içerir: 1) Egemen olan tarzın temel yasasının egemenliği; bu, tüm kuruluşun yeniden üretim koşullarını belirler. (Dolayısıyla, sözgelimi kapitalist birikim yasası hem kapitalist toplumun yeniden üretim koşullarını, hem de kapitalist sınai ekonomi ile köylü ekonomisi arasındaki de dahil olmak üzere, onun kapitalist toplumun değişik parçaları arasındaki karmaşık ilişkileri belirler.) 2) Egemenlik altındaki tarzlarda üretilen artığın bir kısmının egemen tarza aktarımı (dolayısıyla, örneğin, rantın bir parçasının kâra dönüşümü). 3) Egemen tarzdaki egemen sınıfın politik üstünlüğü, öteki egemen sınıfların ise, en çok, müttefik konumuna indirgenmesi. 4) Egemen tarzın ideolojisinin üstünlüğü.

Kapitalist tarzın temel yasasının, prekapitalist kuruluşlardan farklı biçimde, öteki tarzların çözülmesine ve ortadan kalkmasına neden olma eğilimini taşıdığına işaret ederek, kapitalist ve prekapitalist kuruluşları birbirinden ayırmış olduk. Prekapitalist kuruluşlar heterojen kalırken, kapitalist kuruluşlar homojenleşme, kapitalist tarza indirgenme eğilimi gösterirler. Sonuç, kapitalist kuruluşlarda egemenlik altındaki tarzların, hâlâ var oldukları kadarıyla, bozulmuş, dönüşmüş, çarpıtılmış ve bazen, varoluştan yoksun kılınmış olduklarıdır. Bu noktanın, sanayi ve tarım veya kapitalist ülke ve egemenlik altındaki ülke

arasındaki ilişkilerin analiziyle tam olarak kanıtlandığı görülecek. Lenin ve Chayanov arasındaki tartışmanın gösterdiği gibi, bir yandan, homojenliğe doğru olan bu yönelim ve öte yandan, kapitalist tarzın öbür tarzlar üzerindeki egemenliğinin tezahürü arasındaki çatışmadan türeyen özel bir sorunlar kümesi var.

Toplumsal kuruluşlar birbirlerinden yalıtılmış değildir. Toplumsal kuruluş sistemleri söz konusudur. Özellikle prekapitalist dünyada, değişik kuruluşlarda üretilen artığın bir kısmının dolaştığı sık sık görülür; bu, bazı uygarlıklar (örneğin, Yunanistan, Arap dünyası ve Sahel savanası) için çok önemli olan uzun-mesafe ticareti sorununun kökenidir. Prekapitalist ticaret kârlarının doğası ve konumu ticari sermayeden ayrı bir kâr kategorisidir.

Çağdaş dünyamızın özelliği, şu üç unsur tarafından belirlenen tek bir kapitalist kuruluşlar sistemi oluşudur: 1) Metaların evrensel doğası - başka bir deyişle, dünya değerlerinin (ki, uluslararası değerler daha doğru bir ifade olurdu) ulusal değerler üzerindeki üstünlüğü; 2) Sermayenin evrensel doğası, yani, uluslararası akışkanlığı ve 3) Sürekli bir biçimde ulusal sınırlar içine hapsolmuş işgücü piyasaları - başka bir deyişle, işgücünün uluslararası akışkanlığının sınırlılığı. Ayrıca, iki grup kapitalist kuruluş arasında önemli bir ayrım yapmamak gerekiyor; olgun, egemen, merkezi kuruluşlar ve gelişmemiş, bağımlı, çevresel kuruluşlar.

Bu nedenle, çevre ile merkez arasındaki uluslararası ilişkiler sorunu (meta ticareti, sermaye hareketleri, siyasal örgütlenme ve katmanlaşma, ideolojik akımlar vb.), hiçbir koşulda, "kısmen" veya sınırlı biçimde ele alınmamalı ya da acele, prekapitalist kuruluş sistemlerindeki ilişkiler sorunu ile karşılaştırılmamalıdır.

Son bir yöntemsel gözlem yapmak gerekiyor. Şu ana kadar iki tür üretim tarzını göz önüne aldık; kapitalist ve vergisel. Başkaları da var elbet: 1) Genellikle istisnai bir tarz olarak görülen ve özellikle ileri derecede gelişmiş ticari formasyonlarda bulunan köle-temelli üretim tarzı; 2) Basit meta üretimi, oldukça yaygın, ama yalnızca istisnai durumlarda egemen tarz (örneğin, sömürge New England'ında); 3) Bu tarzlarla, prekapitalist çağların vergisel üretim tarzları arasındaki karşılıklı ilişkiler; 4) "Asyatik", "Afrikalı" ve feodal, (ki, bence olgun bir

merkezi tip oluşturan tek ve aynı aileye - Çin ve Mısır - mensupturlar) ve çevresel tipler (özellikle, Batı Avrupa ve feodal Japonya) diye atıf yapılan vergisel üretim tarzları yelpazesi. Şu ana kadar, (tekil veya çoğul) bir köylü üretim tarzından söz etmedik. Çünkü bu, köylü toplumlar hakkındaki tartışmamızla[2] irdelenecek olan çok önemli sorunlar ortaya çıkarır.

Kapitalist üretim tarzına dönerken, onun tarımla olan ilişkilerinin incelenmesinde karşılaşılan ilk güçlük, kapitalist üretim tarzı kavramının toprağın denetimini, yani, doğanın cömertliğini hesaba katmayışı olgusundan türer. Gerçekten, kapitalist tarzda sadece iki sınıf, burjuvazi ve proletarya ve sadece iki "gelir", kârlar ve ücretler vardır. Başka bir deyişle, geleneksel ekonomide üretim etkenleri ikidir; sermaye ve emek. Dolayısıyla, toprak sahipleri, rant ve "doğa" veya "toprak" denen bir etmen yoktur. Toprak aynı zamanda sermaye, rant kâr ("toprak-sermayesi"nden) ve toprak sahipleri de özel bir tür kapitalist olsalar, bu aşırı bir basitleştirme mi olurdu? Söz konusu prekapitalist kategorilerin (toprak mülkiyeti, toprak sahipleri ve arazi rantı), ilerde göreceğimiz gibi, kapitalist tarzın egemenliği sonucu bozulmaları nedeniyle tam da yukarıda belirtilen biçimleri almalarına karşın, bu bir basitleştirme olmazdı.

Önce, olası bir yanlış anlamayı önlemeliyiz. Tarımsal arazi doğanın bakir bir parçası olarak tanımlanacak olsa, bütün agronomistler, haklı olarak, karşı çıkarlardı. Tarımsal arazi art arda gelen kuşaklar boyunca tekrarlanmış insan emeğinin ürünüdür. Köylü için toprak saban veya sığırdan farklı değildir; toprak bir emek aracıdır. Ayrıca hiçbir üretim süreci boşlukta meydana gelmez; her üretim süreci daima doğa güçlerini kullanır; yel değirmenini rüzgâr döndürür, bitki yetiştirmede biyolojinin yasaları işler, pik demir yapmak için demir ve karbonu birleştirirken kimyanın yasaları vb. Son olarak, coğrafi bir unsur, gerekli bir yerleşim yeri olmadan herhangi bir ekonomik faaliyet oluşmaz: fabrika arazi üzerinde bir alan kaplar, doktorun bir muayenehanesi olmalıdır, hatta bir seyyar satıcı bile sokakları kullanır.

2 Bu tartışma ile ilgili olarak, bkz. Daniel ve Alice Thorne'in incelemeleri, *Land and Labor in India* (1962); New York: Asia Publishing House, 1974) ve *The Emergence of capitalist Agriculture in India*, mimeo, Dakar, IDEP, 1973.

Ancak sorun burada değildir. Bu, "doğa"nın var olup olmadığını bilme sorunu da değildir; doğa kesinkes vardır. Doğa güçleri, üretim sürecini kuşkusuz etkiler. Sorun, bu güçleri kullanma hakkını yöneten toplumsal koşulları bilmektir. Bu hak gerçekte pek ender olarak bedavadır - göçebe-otlatıcı aşiret tarafından kullanılan çayır bile başka aşiretlere kapalıdır. Öte yandan, deniz bütün balıkçılara açıktır ve ABD'nin batısındaki topraklar, uzun bir süre oradaki yerlileri öldüren herkese açıktı. Prekapitalist toplumlarda, tarımsal arazi çok önemlidir ve giriş toplum tarafından sıkı biçimde denetlenir. Giriş ister herkese açık, ister belli bir topluluğa (örneğin bir klânın üyelerine) özgü olsun, ister bedava, ister öşür veya bir tür rantın ödenmesine bağlı olsun, daima denetim altındadır. Öte yandan, araçlar basit ve ikincil önemdedir. Göreceğimiz gibi, bu, modern kapitalist çiftliklerdekiyle aynı şey değildir.

Öbür yandan, kapitalist sınai işletmede, arazi ikincil önemde kalırken, sermaye teçhizatı büyük önem taşır. Ek olarak, eğer kapitalist; arazi satın alıyor veya rant ödüyorsa, bunun nedeni, kapitalizmin toprak zaten bir temellük konusu iken ortaya çıkmış olmasıdır. "Sermaye", esas olarak, kendileri toplumsal emeğin tarzını anlamak için, Kesim I (sermaye malları üretimi) ve Kesim II (tüketici malları üretimi), burjuvazi ve proletarya, artı-değer ve işgücünün değeri (pek çok yanıltıcı biçimleri de dahil olmak üzere: Kârlar ve ücretler veya tasarruflar ve tüketim) arasında ayrım yapmak çok önemlidir. Öyleyse, nasıl oluyor da bu soyut kapitalist üretim tarzı herhangi bir tarihi artalan veya toprak temeli olmadan, gerçek tarihi kökenini bulduğu üretim tarzıyla karşılıklı ilişki içinde olabiliyor? Sorun budur ve bu, kapitalist kuruluşun tahliline toprak sahipliği ve rantı eklemenin doğru yoludur.

1. Rant ve Toprak Mülkiyeti: Kapital'e Dönüş

Marks'ın *Kapital*'i yazılı yorumlar seline konu oldu. Cilt 1 ile Cilt 3 nasıl bağdaştırılmalı, değerler üretim fiyatlarına, artı-değer kârlara nasıl dönüştürülmeli; iki karşıt sınıf - burjuvazi ve proletarya - ile Cilt 3'ün sonundaki "üçlü formül" nasıl uzlaştırılabilir? Cesareti kırılan biçimde pek çok yazar teslim oldu veya eklektisizme başvurdu, mar-

jinalist "katkı"yı yeniden düşünüp taşındı veya toplumsal sınıflar kavramını gözden geçirip değiştirdi. Sadece Cilt 1'in Marks'ın sağlığında yayımlandığını ve öteki ikisinin tamamlanmamış taslaklar olduğunu ve taslak olarak kaldıklarını, çünkü Marks'ın yukarıda sorunlara çözüm bulamamış olduğunu iddia etmek kolaydı. Ben bu görüşü paylaşmıyorum ve üç kitabın sırasının, sorunları ortaya koyuş tarzı gibi, dikkatli ve özenli bir biçimde düşünüldüğünü ve gayet anlamlı olduğunu sanıyorum.

İlk iki cilt yalnızca sermaye ve emekle uğraşır ve sermayeyi en geniş anlamında ele alır, yani, bileşenlerinde değil toplumsal biçiminde. Cilt I yalnızca en temel kavramları, dolayısıyla en soyut ve en az ampirik olanları içerir: Meta fetişizmi ve değerin diyalektiği, sınıflar arasındaki bir ilişki olarak toplumsal sermaye ve bir meta olarak işgücü. Bu kavramlar kapitalist üretim tarzının ruhunu, bu tarza özgü artığı ve (onu, tarihsel olarak önündeki üretim tarzıyla karşı karşıya getirerek) onun üretilme biçimini anlamamıza yeter. Bu, kapitalist tarzın genel yasasının, (yani, birikim yasasının), tarihsel doğuşu - ilkel birikim - ile birlikte, niçin bu ciltte formüle edildiğini açıklar. Şu üç temel soruya yanıt vermek için başka kavramlara ihtiyacımız yoktur: Kapitalizm nedir? Nereden gelir? Nereye gider?

Meta, sistemin anahtarıdır: O, değişim değerinin aracıdır; kullanım değerini gizler; fetişleştirir. Althusser'in, "olgun" Marks'ın yabancılaşma teorisini terk ettiği yolundaki görüşüne karşıt olarak, onun, Feuerbach ve genç Hegelciler tarafından formüle edilen hümanizm eleştirisinin ötesine giderek, yabancılaşmanın kapitalizmle birlikte çapını ve biçimini değiştirdiğini keşfettiğine inanıyoruz. O zamana kadar yabancılaşma din temeline dayalıdır, çünkü toplum hâlâ doğrudan doğa tarafından yönetilir; üretici güçlerin gelişimi toplumu bir başka bağımlılık biçimine, yani, kendi "ekonomik yasaları"na[3] tabi kılarak bu bağımlılıktan kurtarır kurtarmaz, yabancılaşma meta yabancılaşması haline gelir.

Bir metaya indirgenmiş olan işgücü sistemin ikinci anahtarıdır. Kullanım değeri, tükettiğinden daha çok üretebilme yeteneğine sahip

3 Louis Althusser, *For Marx* (New York: Pantheon, 1970) ve *Reading Capital* (New York: Pantheon, 1971). Aynı zamanda bkz. bu ciltte bölüm 3, "Sosyalizme Övgü".

olan bu meta artığın kaynağını (proletaryanın artı-emeğini) keşfetmemizi, onun özgül biçimini (artı-değer) anlamamızı, üretici emeği (artı-değerin üreticisi) tanımlamamızı, onun biçimsel görüntüsünün örtüsünü kaldırmamızı, kapitalist tarzın ideolojisinin (ekonomizm) doğasını ve onun altyapıyla olan ilişkisini (ikincinin başatlığını) kavramamızı mümkün kılar.

Böylece sermaye, ilkönce toplumsal sınıflar arasındaki bir ilişki olarak belirir: Onun varoluş nedeni, bir sınıfın üretim araçlarını denetlerken ötekinin işgücünü satmasıdır. Dolayısıyla sermaye bütün toplumu kuşatan gerçek bir toplumsal ilişkidir. Ampirizm sermayeye dolaysız gerçeklik açısından bakar: Vücut bulduğu teçhizat ve o teçhizatın yerleştirildiği tekil üretim birimleri olarak. Geleneksel ekonominin mikroekonomik yaklaşımı, bütünün, parçalarının toplamından daha büyük bir şey olduğunu anlama yeteneksizliğini yansıtır. Marks bütünle başlar.

Cilt 2, somuta bir adım daha yakın, mantıksal bir uzantıdır. Kotarılmış olan kavramlar sayesinde Marks, sabit sermaye ve değişken sermaye (sermayenin organik bileşimi) ve bu sonuncuyla artı-değer arasındaki nicel ilişkiler (artı-değer oranı) anlamında, sistemin yeniden üretiminin modelini artık formüle edebilecek durumdadır. Biz bu çerçeveyi, kapitalist dünya sistemi düzeyinde, yani, işgücü piyasalarının parçalanmışlığıyla karakterize olan bir kapitalist kuruluşlar sistemi içinde, nesnel güçlerle (birikim yasası) öznel güçler (sınıf mücadelesi) arasındaki ilişki sorununu yeniden formüle etmek için kullandık. Uluslararası ticaret (eşitsiz değişim) sorununu ortaya atmak, bize, kapsayıcı bir bütün oluşturabilmek için dolaşım ve üretimi yeniden üretim sürecine sokmanın tek doğru yolu olarak gözüküyor.

Cilt 3'te, somuta doğru iki ileri adım atılır. İlki, artı-değerin sermayenin farklı bileşenleri arasındaki dağılımının tahlili, ikincisi ise artı-değerin sermayeciler (kâr) ve toprak sahipleri (rant) arasında yeniden dağılımının tahlilidir. Bu noktada üretim tarzından toplumsal kuruluşa geçiş başlar ve sınıf ittifakları sorunu işin içine girir.

Ladislaus von Bortkiewicz, kuşkusuz, Cilt 3'te ortaya konan bu iki sorunu sistematik biçimde incelemiş olan ilk yazardır. Luca Mel-

dolesi'nin, onun eserini anlatırken[4] işaret ettiği gibi, Bortkiewicz "dönüşüm" sorununun "tam" ve "doğru" bir formülasyonuyla ilgilenmedi, ama, *Kapital*'in merkez temaları üzerindeki formülasyonunun sonuçlarını irdeledi. Bunu yaparken, Bortkiewicz, Sraffa'nın elli yıl sonra yeniden keşfedeceği şeyi ayrıntılı biçimde gösterdi: Kâr artı-değersiz var olamazdı ve kâr için farklı bir temel bulma girişimi, Bortkiewicz'in eşzamanlı bir eleştirisini yaptığı Böhm-Bawerk ve Walras'ın eserlerinde olduğu gibi, bir totoloji üzerinde durmaktaydı. Bortkiewicz şu gerçeği de keşfetti: kâr oranı gerçek ücretlere ve hem ücret malları hem de ara malları üretimindeki emeğin verimliliğine bağlıdır. Ara malları ise, lüks mallar ve altın dışında, dolaylı ve dolaysız biçimde ücret mallarının üretimine katılırlar. Bortkiewicz teknik ilerleme ve kâr oranı üzerindeki etkileri sorununu bu temelde formüle etti.

Kâr oranı ve artı-değer oranı arasındaki eşitsizliğin "pazarın ekonomik yasaları"nın gizli doğasını, kapitalist tarzdaki ayrılmaz unsur olan ekonomik yabancılaşmanın temelini ve onunla ilişkili her şeyi (ekonomik düzlemin başatlığı) açıklamak için gerekli olduğunu görmüş bulunuyoruz. Global bir toplumsal gerçeklik (sınıf ilişkisi) olarak sermaye ile parçalanmış bir toplumsal gerçeklik olarak (kapitalistler arasındaki rekabet ve dolaşım sürecinin üretim süreci üzerindeki egemenliği) sermaye arasındaki çatışmanın kapitalizmin ve kârlılık hesabının irrasyonel doğasını açığa vuruşunu da gördük. Çünkü "kaynak tahsisi" yalnız emekçi ve burjuva sınıflar arasındaki ilişkiye değil, aynı zamanda burjuvaziye özgü iç çelişkilere de bağlıdır. Üretim birimi, yani firma ile başlayan geleneksel ekonomi böyle bir içgörüyü asla başaramaz: O, bir yığın yüzeysel ayrıntıya takılıp kalır, rekabetin sonsuz çeşitlerini ("tam ve kusursuz", "tekelci", "oligopolcü" vb.) betimler ve hiçbir sonuca ulaşmaz. Neoklasik ekonominin ve marjinalist girişimlerin Marks'ı çürütmedeki başarısızlıkları 1914 yılında, en azından Avrupa'da belli olmuştu. Ampirik geleneği yüzünden tümüyle yabancılaşmış olarak, bir tek İngiltere bu tartışmayı görmezlikten gelebildi ve Alfred Marshall'ı ortaya çıkardı. Marshall, ne Ricardo ve Marks'ı, ne de Böhm-Bawerk, Walras ve Pareto'nun çürütme gi-

4 Luca Meldolesi, *La teoria economica di Marx* (Turin: Einaudi, 1971).

rişimlerini anlamadan, "büyük adam" olarak belirecekti. Avrupa'nın iki dünya savaşı arasındaki gölgeli yılları ve refahın Birleşik Devletler'e geçişi nasıl olup da Samuelson gibi gelişmemiş ve entelektüel olarak yoksul bir adamın, bu "bilim"in üzerinde durduğu totolojiden tümüyle habersiz, sadece Marshall'ın eklektik ahmaklıklarını yeniden formüle ederek, "ekonomi bilimi"nde bir otorite haline gelebildiğini açıklıyor. Daha sonra, 70'lerde sistemin kendi ekonomik bunalımının izleyeceği, 60'ların "uygarlık bunalımı" geldi. Bu noktada bütün yapı, Roma İmparatorluğu'nun sonundakini anımsatan ideolojik bir boşluk bırakarak çöktü.

Toprak rantı sorunu üzerine pek az yorum yapıldı. *Kapital*'de ona ayrılmış bölümlerin çok zor olduğu söylenir ve bu şöhret kuvvetlendirilmiştir. Marks'a göre rant, hâlâ yaşayan pre-kapitalist bir kategoridir. Çünkü kapitalizm bir boşlukta doğmamıştır. Yeni gelişen burjuvazi ile (feodal veya köy kökenli) toprak sahibi sınıf arasındaki ittifak ilkel birikim sürecinde hayati bir rol oynar. Bu sınıf ittifakı, toprak sahiplerinin elde ettiği kâr veya artı-değerin, yani mutlak rantın vergilenmesine yardımcı olur.

Bildiğimiz gibi Marks, diferansiyel rant ve mutlak rant arasında ayrım yapmıştı. Onun, diferansiyel rantla niye bu kadar çok uğraştığı sorulabilir. Tarih bilinci olmayan günümüz ekonomistleri Marshall'ın yolunu açtığı rant teorisini "genellleştirme"nin zekice olduğunu sandılar. "Toprak verimliliği" farklılıkları, endüstride bulunan çeşitli nisbi avantajlarla aynı karakterde değil miydi? Öyleyse sermaye, normal ortalama kâra ek olarak, az veya çok önemli diferansiyel rantlar elde ederdi. Gerçekte, diferansiyel rant tümüyle farklı bir karakterdedir. Çünkü bu tip rant kapitalizm ortaya çıkmadan önce de vardı. Gördüğümüz gibi, feodal rantın özelliği eşitsiz oluşudur: Üretici güçlerin düşük gelişmişlik düzeyinde, doğanın üstünlüğü bu ilişkiler içinde belirdi. Çünkü feodal rant dolaşım sürecinin dışındaydı. Öte yandan, kapitalist endüstrideki diferansiyel avantajlar, (burjuvazi içindeki çelişkiler nedeniyle aksayan biçimde de olsa), *dolaşan* sermayenin kendi arasındaki (eşitsiz) rekabetten doğar.

Mutlak ranta gelince; Marks, onu, söz konusu sınıf ittifakının bir belirtisi olarak görür. Bortkiewicz'in mutlak rant sorununu anlama girişimine bakmak ilginçtir. Tahlili onu iki sonuca götürdü. İlki şudur;

mutlak rant, ille de tarımdaki organik bileşimin endüstridekinden daha az olmasını gerektirmez. Dolayısıyla, mutlak rant; Marks'ın dediği gibi, zorunlu biçimde, tarımsal ürünlerin üretim fiyatıyla (genel dolaşımdan çekilmiş olarak tarımda üretilen artı-değer), eğer dolaşımdaki sermaye toprak mülkiyeti tekeliyle karşılaşmak zorunda olmasaydı ortaya çıkacak olan fiyat düzeyi arasındaki fark tarafından değil, burjuvazi ve toprak sahipleri arasındaki sınıf mücadelesiyle belirlenir. Ben de aynı sonuca ulaşmış, hatta, artı-değerin yeniden dağılımının burjuvazinin değişik parçaları arasındaki mücadeleye bağlı olduğu sinai tekelle toprak rantı arasında bir paralellik kurmuş bulunuyorum. Kuzey ve Güney Avrupa'daki kentsel arazi rantı karşılaştırıldığında, bu açık biçimde görünür. Birinci durumda (Kuzey Avrupa), burjuvazinin endüstriyel fraksiyonu küçük kentsel mülkiyet sahiplerini çıplak bir geçimlik düzeye indirgemeye yetecek kadar güçlüydü: Bu, sosyal demokratlar ve daha iyi barınma koşullarından yararlanan emekçi sınıf arasındaki ittifakla mümkün oldu. İkinci durumda ise (Güney Avrupa), güçsüz sanayi burjuvazisi bir proletarya ile, entegrasyonuna karşı savaşan bir proletarya ile karşılaştı ve kentsel mülksahiplerinden oluşan asalak bir orta sınıfla ittifak yaptı. Bu ittifak bedava değildi; sanayi burjuvasizi fahiş rantları hoşgörmek zorunda kaldı. Yine, sınıf mücadelesinin üzerinde herhangi bir ekonomik rasyonalite olmadığını görüyoruz. Bununla birlikte Marks'ın görünüşteki "hata"sının bir kökeni var: Onun çağında, o zaman hâlâ geri olan tarımdaki organik bileşim sanayidekine göre daha düşüktü. Ayrıca, kapitalizm bir önceki dönemin basit meta ilişkileri durumundan doğmaktaydı. Bu ilişkiler (en sonunda sanayi ürünlerinin rekabetiyle karşılaşan) tarımsal ürünlerden kırsal imalathanelere kadar uzanmış bir göreli fiyatlar yelpazesi yarattı. Bu olgu, Marks'ın ortaya koyduğu anlamda, mutlak rantın doğuşunu açıklıyor. Böylece, rantın zorunlu olarak tarihi işin içine soktuğu ve soyut bir kavram olarak kapitalist üretim tarzından - (onu tarih-dışı olarak bu anlamda nitelemiş bulunuyorum), - somut ve tarihi bir kavram olarak kapitalist kuruluşa- (sınıf mücadelesi ve ittifaklarının bir ürünü) - geçişi hazırladığı görülebilir. Karl Kautsky mutlak rantı tarihsel ve somut ilişkileri içinde inceledi. O, tarımdaki organik bileşimin ortalamadan daha düşük olduğuna, çünkü kapitalizmin ilkönce sanayide

geliştiğine işaret etti. Kautsky, aynı zamanda, kapitalizmin tarıma girdikçe onun organik bileşim oranını yükselttiğine de dikkat çekti. [5]

Bortkiewicz'in ikinci çözümü şudur; mutlak rantın varoluş nedeni, kapitalistin, en az verimli toprak için bu rantı ödemek yerine, aynı sonucu (Marks'ın ekstansif diferansiyel rant modeliyle yan yana geliştirdiği intansif modele uygun biçimde) sermayesini daha verimli bir toprak üzerinde yoğunlaştırarak elde edebilmesi değildir. Bu, kapitalistlerin, mutlak rantı sıfıra indirmek için, toprak sahipleri arasındaki rekabetten yararlandıklarını varsayar. Ancak böyle bir yaklaşım, burjuvaziyle bir grup olarak toprak sahipleri arasındaki sınıf ittifakının mutlak yokluğunu öngerektirir. Rekabeti katı ve sınırsız bir kural olarak gören ekonomistik yanılgı, yine bu rekabeti denetleyen devlet iktidarının kolektif sınıf karakterini es geçer. Keza yine, sınıf (bütün) onun tekil üyelerinin (parçalar) önünde gelir; oysa bütün, bileşenlerinin toplamından daha fazla bir şeyi temsil eder.

Luca Meldolesi, Bortkiewicz'in akıl yürütmesini bir adım ileri götürerek, rant teorisinin tek bir tarım ürünü (örneğin buğday) yetiştirildiği varsayımına dayandığını gözledi. Her biri değişik bir fiyat alan birden fazla ürünün üretilmesi durumunda, verimlilik veya yatırım ölçeği fiyatlardan bağımsız olarak saptanamaz. Tek çözüm, Sraffa'nın yaptığı gibi, rantı, fiyatları ve kâr oranlarını eşzamanlı olarak belirlemek olabilirdi. Bence bu, görünen olguların ampirizmine bir dönüştür, çünkü, ürünler pazar yanılsamasınının önerdiğinden kat be kat daha az spesifiktir. İşgücünün yeniden üretiminde girdi olarak hizmet eden besin ürünleri "bileşik bir ürün grubu" oluştururlar. Bu ürün grubu, Marks'ın zamanında, (büyük) bir oranda tahıl ve (küçük) bir oranda etten oluşuyordu. Bugün bu oranlar, bizzat kendisi üretici güçlerin gelişimine bağlı olan işgücünün değerinin evrimiyle değişerek, daha farklı bir görünüş sunuyor[6]. Dolayısıyla toprak rantı, açıkça, dikkatimizi kapitalist üretim tarzından kapitalist kuruluşların tarihine çevirmemizi gerektiriyor[7].

5 Karl Kautsky, *Die Agrarfrase* (Tarım Sorunu) (Stuttgart: J.H.W. Dietz, 1899).

6 Bkz. Samir Amin, *L'échange inégal et la loi de la valeur* (Paris: Anthropos 1973). Elbette, eğer ürünler göründükleri kadar spesifik değillerse, geleneksel arz ve talep teorisinin bütünü, marjinalizmin temeli, kendini kaba bir totoloji biçiminde açığa vurarak çöker.

7 Benim rant tahlilim P.-P. Rey tarafından ulaşılmış olan sonuçlarla uyum içindedir, *Les alliances de classes* (Paris: Maspero, 1973).

2. Kapitalist üretim tarzından kapitalist kuruluşlara: Sınıf ittifakları ve kapitalist dünya sisteminin oluşumu

Avrupa'da Sanayi Devrimi'nin tarımsal bir devrimle öncelendiğini biliyoruz. Aynı zamanda, "feodal" Orta Çağlar'la Sanayi Devrimi arasında, toplumsal ve ekonomik ilişkilerini karmaşıklığı yüzünden betimlenmesi güç üç yüzyıllık bir geçiş dönemi olduğunu da biliyoruz. Bilinen başka bir olgu, tarım duraklarken ve bazı geri özelliklerini korurken, 19. yüzyıl Avrupa'sında kapitalist sanayinin hızla geliştiğidir. Ve son olarak, bu yüzyılın bitiminde ve hatta bazı durumlarda I ve II. Dünya Savaşları'ndan sonra, Avrupa'da tarımın, kimyasal gübre ve makinelerin yaygın kullanımıyla, ikinci bir ileri atılım yaptığını da biliyoruz; başka bir deyişle tarım "sanayileşmişti".

Böylece, üç aşama ayırt edilebilir:1) Tarımın ilk dönüşümü, ticarileşmesi ve feodal üretim ilişkilerinin çözülmesiyle karakterize olan, 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar süren ve merkantilizm dediğimiz aşama; 2) Sanayide kapitalist üretim ilişkilerinin tam gelişimiyle belirlenen 19. yüzyıl; 3) Tarımın sanayileşmesinin karakterize ettiği 20. yüzyıl. Tarım ve öteki faaliyetler arasında (manüfaktür ve ticaret, daha sonra sanayi), yukarıdaki aşamaların her birine uygun düşen üç farklı ilişki oldu. Burada ileri sürdüğümüz teori şu: Kapitalist üretim ilişkileri ilkönce kırda, ancak feodal üretim tarzının direnişi nedeniyle sınırlı ölçüde belirir. Daha sonra bu ilişkiler, tarımı bırakarak, olgun biçimlerini kazandıkları yeni faaliyet alanlarına (örneğin kentsel sanayi) geçerler ve son olarak, tarımı daha kapsamlı ve derin bir biçimde kuşatarak, bütün toplumsal hayat üzerinde egemen olurlar. Bu geri dönüş ve ileri gidiş kapitalizmin, merkezi kapitalist kuruluşlardaki tarımla olan ilişkilerinin tarihinde tipik bir olaydır. Bunun, çevresel kapitalist kuruluşlarda böyle olmadığını göreceğiz.

Önce ilk aşamaya, merkantilizm aşamasına bakalım. Bu dönem boyunca, kapitalizmin olgun aşamasına erişmesi için zorunlu olan iki kutup, yani, sermaye ve proletarya oluştu. Ama, Sanayi Devrimi'ne kadar sermaye ve proletarya birbirlerine karşı tam bir cepheleşme içine girmediler. Sermaye hâlâ tarih-öncesi biçiminde, Atlantik Batı Avrupa'sındaki ticaret burjuvazisinin servet biriktirmesi tarzındaydı. Bu burjuvazi üçlü ticaret tekeli ve Amerika kıtalarının köle-temelli ih-

racat tarımı üzerindeki denetimi sayesinde büyük servetler yığıyordu. Bununla birlikte bu tarz birikim pre-kapitalist uzun-mesafe ticaretinden farklı değildir henüz: Bu, sadece ve sadece, bir uçta köle artık-emeğinin tekelci gaspı, öteki uçtaysa feodal rant idi. Gerçek anlamda bu yalnızca potansiyel olarak sermayeydi. Benzer oluşumlar başka yerlerde, öteki pre-kapitalist uygarlıklarda da yaşandı: Roma İmparatorluğu'nda, Arap dünyasında, İtalyan ve Hansa birliği kentlerinde, Afrika'nın islamlaşmış savanlarında, güney Çin'in liman bölgelerinde vb.

Merkantilizmin bizi çok daha fazla ilgilendiren öteki cephesi feodal ilişkilerin çözülmesi, proleterleşme ve tarımın ticarileşmesidir. Bu süreç, söz konusu üç yüzyıl boyunca Avrupa açısından son derece tipiktir ve sonradan, merkantilist dönemin bir geçiş dönemi olarak belirmesine neden olmuştur.

Bu dönem boyunca feodal üretim tarzına ne oldu? Feodal üretim tarzında, köylünün toprağa girişi garanti altındadır: Köyün üyesi dışarı sürülemez ve proleterleştirilemez. Rant (yani, feodal rant, haracın özel bir biçimi) ayni olarak, ürün ve emek olarak ödenir. Ama bu üçyüz yıl boyunca ilkönce feodal lordlar bazen de bir köylü zümresi toprağın mutlak sahipleri oldular. Artık iki sınıfın haklarının herhangi bir üstün pozisyonu yoktu. Bu mutlak mülkiyet hakkı Roma yasası *jus usi et abutendi* 'yi * değişik bir yorumla, yani, ticaret yasası olarak yeniden yürürlüğe soktu. Köylüler ve feodal lordlar arasındaki sınıf mücadelesi bu dönüşümün kimin lehine çözüleceğini belirliyordu.

Bu yeni mutlak toprak sahipleri (potansiyel kapitalist toprak sahipleri, tarım burjuvazisi ve köylüler) topraklarıyla ne yaptılar? Toprağın ıslahı için sermaye yatırımı yaptılar ve ürünlerinin bir bölümünü sattılar. Eski feodal lordlar veya yeni burjuvazi - toprak satın almış türeme soyluluk - döneminde, para-rant ayni rantın yerine geçti. Ayrıca, arazi yatırımları kırsal nüfusun bir bölümünü işsiz bıraktı. Bu kitle kovuldu, proleterleştirildi. Halk, arada bir emeklerini satan bir serseriler ve dilenciler topluluğu haline geldi ya da kralın orduları için askere alındı. İngiltere'de bu, insanların hırsızlıktan idam edildiği dönemdir. Bir başka çözüm ise Amerika'ya göç etmekti.

* Jus usei et abutendi

Tarım ürünleri için, patlayan kentleşme üzerine oturan bir pazar oluştu. Kentlerde, Atlantik ticaret burjuvazisi, krallık mahkemeleri ve giderek genişleyen bir merkezi yönetim vardı. Gelirlerini hızla büyüyen bu pazardan kazanan lonca ustaları ve ordusunun ve yönetim mekanizmasının ihtiyaçlarını sağlamak için kral tarafından kurulan ilk manüfaktür sanayiler kuruldu.

Tarım ürünleri için bir pazarın ortaya çıkışı bundan böyle rantın dolaştığını ifade ediyordu. Rant, kökenindeki eşitsiz oluş özelliğini yitirdi, farklı toprak parçalarında eşitlenmeye başladı ve (bu süreç Sanayi Devrimi'ne kadar eksik kalmakla birlikte) kapitalist rant haline geldi ya da öyle olmaya yüz tuttu.

Kapitalist üretim ilişkileri ve ücretli emek gelişmeye başlamıştı. Bu, manüfaktür endüstrilerin gelişimiyle birlikte, önce kentlerde uç verdi, ama, süreç yavaştı. Çünkü, zanaatkârlar loncalarda örgütlü kalmaya devam ettiler, tüccarlar hizmetçiler dışında fazla ücretli emek istihdam etmediler ve hükümet görevlilerinin aylıklarını onlara ayrıcalıklar bağışlayarak ödedi. Taşrada ücretli emek daha hızlı gelişiyordu, bununla birlikte, para hâlâ kıt olduğundan, köylülüğü proleterleşmeye götüren adımları, genellikle, kiracılık ve ortakçılık oluşturdu. Kırda kapitalist ilişkilerin gelişimi, hâlâ ön-endüstri aşamasında olan ve sunacak az sayıda ürüne sahip kentsel pazarın küçüklüğüyle sınırlıydı.

Merkantilizmin ekonomi-politiği veya fizyokrasi, Quesnay tarafından geliştirildi. Prekapitalist tarzları açıklamak için ekonomi-politik olamaz: Artık (surplus) açık ve çıplak olduğunda, aydınlatılacak esrar yoktur. Fizyokrasi Avrupa merkantilizmi olarak bilinen bu özel geçiş aşamasının, kapitalizme geçişin ekonomi - politiğidir: Artık, kapitalist bir fazla mevcuttur (tarım ve manüfaktürdeki artı-değer) ve bu fazla dolaşımdadır, ama onun çoğu hâlâ kırsal bölgelerde yatırılmaktadır ve rantın yeni biçimiyle karşılıklı ilişki içindedir. Bu geçişsel formasyonun ekonomi-politiğinin başka bir örneği Witold Kula'nın *Théorie économique du système féodal* adlı yapıtında verilir[8]. Başlığına rağmen bu kitap doğru bir feodal tarzla uğraşmaz, çünkü 17. yüzyıl Polonya malikânesi ("demesne"), Hansa kentleri yo-

8 Witold Kula, *Théorie économique du système féodal* (The Hague :Mouton, 1970).

luyla Atlantik Avrupa'sına bağlanmış olarak, yüksek bir derecede ticarileşmişti.

Uzun-mesafe ticareti gibi ticari tarım da dışlayıcı biçimde Avrupai bir olgu değildi. Ötekiler yanında, Roma İmparatorluğu ve Arap dünyasında da ürünlerinin en az bir kısmını pazara sunan özel malikâneler vardı. Para-rant, tarımsal ücretli emek, kiracılık, ortakçılık ve toprağın tam mülkiyeti, İslami hukukun ticari karakterinin de gösterdiği gibi, Arap dünyasında da var oldular.

Bununla birlikte, Avrupa'ya özgü olan şey, feodalizmin çözülmesi (tarımın ticarileşmesi ve tarımda kapitalist ilişkilerin belirmesi) ve ticari burjuvazinin gelişmesi arasında doğan ilişkiydi. *Unequal Development*'da bu ayrıksı karakter, vergisel tarzlar ailesindeki feodal tarzın eşit ölçüde ayrıksı-çevresel karakteriyle, rant yoğunlaşmasının yokluğu yüzünden, eksik ve tamamlanmamış kaldığı gerçeğiyle açıklandı. Bu ayrıksı karakter, merkantilist geçiş boyunca, sınıf ittifaklarının özel tipinde yansımıştı. Feodal çözülmeye direnmek için dönemin Avrupa'sının mutlak monarşilerinin ticaret burjuvazisiyle ittifaka girdiği bilinir. Onlar, aynı zamanda, bazen, sınıf mücadelesinde ibrenin köylülükten yana dönmesine izin vererek, dolayısıyla toprak sahibi bir köylü burjuvazisinin ortaya çıkışını hızlandırarak, belli bir bir dengeyi de korumaya çalıştılar. Öte yandan, olgun bir vergisel tarz üzerine temellenmiş formasyonlarda (Çin ve Mısır) yönetici merkezi güç hiçbir zaman bu tür ittifaklara girmek zorunda kalmadı: Hiçbir zaman herhangi bir feodal özerklik olmadı. Uzun-mesafe ticaretine dayalı formasyonlarda (Arap dünyası, Sahel Afrika'sı) tarımdan çekilen artık, tüccar sınıfını, Avrupa'da olduğu gibi, kırsal düzeni çözmeye muktedir kılamayacak kadar küçüktü.

Sanayi Devrimi yeni bir dönem açtı. Kapitalist ilişkiler, kırda embriyonik biçimde geliştikten sonra, tamamlanmış formlarına eriştikleri endüstriye yayıldılar. Sermayeye dönüştürülebilecek para vardı artık; proletarya da oluşmuştu. Artizanal piyasa tarım ürünleri arzıyla başa çıkmak için çok küçüktü; böylece zanaatkârların, ilk makineler icat etmeleri için, güçlü bir dürtü belirdi. Elbette yeni kapitalist sanayici sınıf, ille de, eski ticaret burjuvazisinden türemedi. Ticaret burjuvazisi, genellikle, sistem tarafından emilmeye rıza göstermiş, arazi ve soy-

luluk ayrıcalıkları satın almıştı. Yeni zenginleşen köylü veya eşraftan çiftçi, maceracı spekülatör veya saraya ve orduya mal sağlayan tüccar ise başka yerlerde birikmiş parayı gasp etti ve bu parayla yeni endüstriler kurdu.

Sanayi Devrimi yeni burjuvazi ve toprak sahipleri arasındaki ittifak yoluyla gerçekleşti. İşin içindeki dürtüler, basit bir biçimde siyasi veya ideolojik değildirler (özel mülkiyetin kutsal doğası). P.-P. Rey'in *Les alliances de classes*'da gösterdiği gibi, toprakta özel mülkiyet kapitalizmin gelişiminde çok önemli bir rol oynadı. O, fazla nüfusu dışlayarak, proletarya saflarının kabarmasını mümkün kıldı. Bu ittifak, tarihi koşullara göre değişik biçimler aldı. İttifakın, İngiltere'de, burjuvazinin büyük kapitalist toprak ağalarıyla uzlaştığı ve daha sonra tek bir sınıf halinde kaynaştığı bu ülkede aldığı biçimle, burjuvazinin, "kulak" tipi bir kırsal sınıfın doğuşuna yol açan radikal bir toprak reformu yapmak için köylülere katıldığı Fransız modeli arasında kabaca bir ayrım yapabiliriz.

Bu ittifakın aldığı biçim ne olursa olsun, maliyeti, toprak sahipleri lehine olmak üzere artı-değerin bir kısmının çekilmesini gerekli kıldı ve içerdi. İşte şimdi, kelimenin tam anlamıyla kapitalist ranta atıf yapabiliriz, çünkü o, bundan böyle artı-değerden doğar. Mekanizma temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının ve dolayısıyla ücretlerinin artışına neden oldu ve kapitalistlerin kârlarını düşürdü. Temel ihtiyaç maddeleri için bu yüksek fiyatlar, basit olarak, geçiş döneminde hüküm süren fiyatların bir devamıydı. Öte yandan bu mülkiyet tekeli, toprak sahiplerini, rekabet baskısı altında üretim tekniklerini sürekli geliştirme zorunluluğundan, hiçbir sanayicinin kaçamayacağı bu zorunluluktan kurtardı. Böylece sanayinin modernleşmesiyle tarımdaki göreli durgunluk arasındaki açık genişledi.

Tarım sektörü kentlere temel besin maddeleriyle hammaddeler sağladı ve karşılığında (merkantilist geçiş dönemindekinin tersine) üretim mallarından daha çok mamul tüketim malları aldı. Bu ilişkiler oldukça eşit biçimde dengeliydi [9].

Kırsal toplumun bu otonomisi - otonomi, otarşi değil - sermayenin

9 Bkz. Christian Palloix, *Problèmes de la croissance en économie ouverte* (Paris: Maspero, 1969); Samir Amin, *Unequal Development*, bölüm 3.

gelişimini engelliyordu. Rantın kapitalist üretim tarzına has bir kategori olmadığı ve sermaye birikimini yavaşlattığı açık. Ricardo, onu, darboğazın kaynağı olarak algılamıştı. Bu nokta daha sonra John Stuart Mill tarafından daha kesin bir şekilde ifade edilecekti.

Sermayenin, ekonomi üzerinde rantın ifade ettiği bu yükü adım adım azaltmaya girişmesi bu yüzdendir. Nasıl? Arazi kamulaştırması kesinkes en radikal yöntemdi. Bu yüzdendir ki, Lenin ona, sosyalist bir reform olarak değilse de, devrimci bir burjuva reformu olarak baktı. En ileri sosyal demokrasilerde kentsel topraklar üzerinde belediye mülkiyetine yönelik düzenlemeler bu doğrultuda adımlar oldu.

Üçüncü aşama tarımın sanayileşmesiyle açıldı; bundan böyle tarım kentlere artan miktarda ürün sağlayacak, buna karşılık da, yalnızca mamul tüketim malları değil, tarımsal girdiler de (gübre, teçhizat, enerji) alacaktı. Bu aşama, dünya sisteminin, tekelci sermayenin kanadı altında kurulmakta olduğu bir döneme rastladığı için, değişik biçimler aldı. Dolayısıyla, rant indirimi iç ve dış sınıf ittifaklarını değiştirerek başarıldı. Sonuç olarak periferinin tarım sektörü kapitalizmle bütünleşiyor ve onun egemenliği altına giriyordu. Ancak, bu belirleyici sorunla uğraşmadan önce, sosyalist harekette tarımsal kapitalizmin gelişimine ilişkin tartışmalara bakmak yararlı olacak.

3. Tarımda kapitalizmin gelişimi: Kautsky, Lenin ve Chayanov'un teorileri

Sosyal demokrasi ötekilerde olduğu gibi bu alanda da Marksizmi ekonomistik bir düzeye indirmiş bulunuyor. Avrupa'da 19. yüzyılın sonu tarımda kapitalist gelişmenin üçüncü aşamasını yaşadı. Sosyal demokrasi, çok basit bir biçimde, bu gelişmeye hükmeden yasayı belirleyiverdi: Rekabet, adım adım, mekanizasyon sürecini başlatmak için gerekli sermayeye sahip büyük tarım kapitalistlerini köylülerin yerine geçirecektir. Toprak mülkiyetinin yoğunlaşması, sermaye mülkiyetindeki yoğunlaşma gibi, bu gelişmenin tipik eğilimidir.

Burada, İkinci Enternasyonal'in hakkını verelim. Sosyal demokrasinin popüler versiyonu tarımdaki evrim trendi olarak sadece toprak mülkiyetinin yoğunlaşmasını görürken, Karl Kautsky, *Tarım Sorunu*'nda, tarıma sermaye tarafından hükmedilmesini daha düzgün

ve şaşırtıcı biçimde modern terimlerle tahlil etti. Kautsky, ilk olarak yoğunlaşmaya karşı direniş olayına dikkat çekti. Bunu genişletti ve şu sözlerle, küçük köylü işletmesi ve büyük kapitalist çiftlik arasındaki karşıtlığı gösterdi; "... kendi hesabına çalışan emekçinin yoğun gayreti gündelikçi işçinin çalışmasıyla çelişkilidir." O, küçük köylüyle ilgili olarak, bundan şu sonucu çıkarttı; "Ürünleri karşılığında aldığı fiyat, masraflarını düştükten sonra, harcadığı emeği karşılıyorsa yaşamayı becerir; kârdan ve toprak rantından vazgeçebilir." Kautsky tarım ve kapitalizm arasındaki ilişkiler sorununu, siyasal sınıf ittifakları açısından, sadece kapitalist tarımın gelişimi anlamında değil sanayi kapitalizminin kapitalist-olmayan veya kapitalizm-öncesi kırsal formasyonlar üzerindeki egemenliği açısından ve toprak mülkiyeti teorik olarak kalmasına rağmen, fiili mülksüzleşme açısından tahlil etti. Kautsky küçük köylüyü "sanayi sermayesinin serfi" olarak tanımladı. Verdiği örnek, "sakinleri, topraklarının sahibi olarak gözüken ama artık özgür olmayan köylüler" Vevey'deki Nestlé firmasıydı. Kautsky, aynı zamanda, deniz-aşırı ürünlerin rekabetini tahlil etti ve şu saptamayı yaptı: "Yetiştirdikleri tarım ürünleri Avrupa'dakilere göre daha ucuza mal olan ülkeleri iki kategoriye ayırabiliriz: Doğu despotlarının plantasyonları ve özgür veya eski sömürgeler." Bu sorunları daha sonra gözden geçireceğiz.

Bildiğimiz gibi, Lenin Kautsky'den yoğun biçimde yararlandı[10]. Böylelikle, artan yoğunlaşma yasası varsayımıyladır ki, Rus tarımında kapitalizmin gelişimini inceleyebildi. Toprak ve üretim araçları (öküz sabanları) mülkiyetinin yoğunlaşması, tarım emekçilerinin ortaya çıkışı ve sayıların mutlak ve göreli olarak genişlemesi, köylülük içinde artan farklılaşma ve orta köylülerin aleyhine olarak zengin köylülerin (kulaklar) konumunun güçlenmesi - bunlar, sistemin trendleriydiler. Bununla birlikte Lenin bunların sadece genel trendler olduğunu farketti. Geçişin biçimleri, bir süre için, kaçınılmaz sonu (köylülerin tam proleterleşmesi) gizleyebilirdi.

Öte yandan, kapitalizm ve tarım arasındaki etkileşimin isabetli ve çığır açan tahlilini Chayanov yaptı[11]. Chayanov köylü üretim tarzının

10 Lenin, *The Development of Capitalism in Russia* (1899; New York: Beekman, 1969).
11 A. V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy* (Chicago: Aldine, 1966); *Peasants and peasant Societies* (Harmondsworth, Middlesex: Penguin, 1971).

tahliliyle işe başladı. Bu, kapitalist olmayan ve köylü emekçilerin aile birimleri üzerine temellenen bir tarzdır. Köylü üretim tarzında, kendi topraklarının sahibi olan emekçiler esas olarak aile tüketimi için üretmekle birlikte, vergilerini ödemek ve kendilerine mamul mal sağlayan kentsel piyasayı doyurmak için ürünlerinin küçük bir bölümünü satarlar. Öte yandan kentsel endüstri kırsal imalathanelerle rekabet halindedir. Chayanov, bu üretim tarzında, marjinalist teorinin yapay olarak yaptığı gibi üretim etmenlerini (emek, sermaye, toprak) birbirinden ayırmanın mümkün olmadığını gösterdi. Aile hem üretim hem de tüketim birimidir ve meta ticareti ikincil önemdedir: Tarım ekonomistleri köylünün üretimle basit bir şekilde, bir sanayi işletmesi gibi ilgilenmediği gerçeğinin tümüyle farkındadırlar; o, bir üretim tarzı olduğu kadar, bir hayat tarzıdır da. Chayanov, bunu aklında tutarak, üretimin örgütlenmesinin (ürün bileşimi, teknolojinin yoğunluğu, vb.) işin güçlük derecesi karşısında aile ihtiyaçlarının nasıl dengelendiğine bağlı olduğu fikrini ileri sürdü. Bu iki etmen arasındaki dengenin kendisi, arazinin ve ailenin büyüklüğüne (üretici olan ve olmayan üyeler arasındaki oran) bağlıdır. Zaman içinde her kuşakla birlikte toprağın büyüklüğü değiştikçe aileninki de değiştiğinden, Chayanov, kırsal dünyanın özel bir evrimsel farklılaşma oranına sahip olduğu sonucuna vardı ve bunu, Lenin ve Kautsky tarafından vurgulanan sınıf farklılaşmasıyla karşıtlık halinde, "demografik farklılaşma" olarak adlandırdı.

Chayanov'un teorisi genelde iyi karşılanmadı. İhtiyaçların tatmini ve işin güçlük derecesi arasındaki dengeye Robinson Crusoe'nun hazcı ekonomisinin kabul edilemez bir uzantısı olarak bakılıyor. Gerçekte, eleştirmenler Chayanov'un tahlilinin şu gözlemin sonucu olduğunu göremiyorlar: Söz konusu olan köylü, kapitalist bir girişimci değildir, sermayesinden gelen kârları azamileştirmeye değil, (belli bir kırsal toplum düzeyi sayesinde kendisinin olan) toprağı üzerinde geçinmeye çalışır.

Bence, sorun başka bir yerde yatıyor. Sorun, bu köylü üretim tarzının karakterini ve değişik toplumsal kuruluş tipleri arasındaki yerini anlamaktır. Aşağıdaki gözlemler bu amaca yönelik olacak.

İlk olarak, bu üretim tarzı, Chayanov tarafından sunulduğu gibi,

küçük meta üretim tarzları ailesine mensuptur: Kendi üretim araçlarına (toprak ve avadanlık) sahip olan üretici ürünlerini (en azından bir bölümünü) benzer durumdaki öteki meta üreticileriyle trampa eder. Bu üretim tarzları, bütün tarih boyunca sık sık görülmelerine rağmen, hiçbir zaman yalnız başlarına, hele başat konumda var olmazlar. (Daniel Thorner'in incelemeleriyle de güç toplamış olan) Chayanov'un bakış açısında, bu tip bir köylü ekonomisi belirli koşullar bir araya geldiğinde başat konuma geçebilirdi: Kırsal nüfusun sayıca baskınlığı, kırda küçük mülk sahiplerinin çoğunlukta oluşu; kırsal zanaat ürünlerine ve kentsel mamul mallara dayalı ve tarım ürünlerinin sadece çok küçük bir oranını içeren bir uzmanlaşma ve bu uzmanlaşma üzerine temellenen kır-kent ticareti; bir tür "köylü" devlet sistemi vb. Bu koşullar sadece çok özel duramlarda yerine gelmişe benziyor; çünkü devlet sistemi, genellikle, köylülere değil bir yönetici sınıfa dayalıdır ve bu sınıfı köylü topluluklarını vergilemekten çok aşiretleri haraca bağlar. Dolayısıyla söz konusu toplumsal kuruluşu vergisel toplum çerçevesinde tahlil etmeliyiz.

Merkantilist Avrupa, Rönesans'tan 18. yüzyılın sonuna kadar, bu tür bir köylü ekonomisinin gelişimi için fazlasıyla elverişliydi. Neden? Çünkü feodal üretim tarzı, vergisel tarzlar ailesi içinde, feodal artığın (feodal rantın) dağınıklığı, ademimerkeziyeti ve olgun vergisel tarzda olduğu gibi devleti yöneten sınıf düzeyinde yeniden-dağıtımının yokluğu ile belirlenen ayrıksı ve uç bir tip oluşturuyordu. Bu koşullar altında, merkezi Avrupa monarşilerinin ortaya çıkışı ve gelişmesi feodal iktidarın kısılmasına, tabi hale getirilmesine dayandı. Monarşiler, bunu gerçekleştirmeye çalışırken, tüccarlara ve kentlilere güvendiler ama aynı zamanda köylülere de. Dolayısıyla esas olarak feodal ilişkilerin çözülmesiyledir ki, söz konusu köylü ekonomisi gelişebildi.

17. yüzyıl Fransa'sı için son derece karakteristik olan bu köylü ekonomisi üçyüz yıl süren feodalizmden kapitalizme geçiş boyunca merkantilist ticaret ve manüfaktür ekonomisinin yanı sıra yaşamaya devam etti. Fizyokrasi, görmüş olduğumuz gibi, esas olarak bu dönemin ekonomi-politiğidir.

Öte yandan bu, kapitalizme geçişin tek biçimi değildir. Doğu Avrupa'da köylü ekonomisi büyük-malikâne ekonomisiyle bağlantılıydı

ve bu sonuncunun hemen bütün üretimi özellikle kentleşmiş Batı Avrupa'ya satılıyordu. Basit meta üretim tarzlarına mensup köylü ekonomilerinden söz etmek hiç de anlamsız değildir. Dünyanın başka bölgelerinde ve başka halkların tarihlerinde de benzeri örnekler buluyoruz. New England temelde böyle bir köylü ekonomisiydi, keza, başka koşullar altında olmakla birlikte Arap dünyasında ve sömürgeöncesi Sahel Afrika'sının bazı bölgelerinde de durum böyleydi.

Bu üretim tarzıyla bağlantılı olarak, Chayanov'un en önemli keşiflerinden biri toprağın fiyatına ilişkindir. Ürünün ticarileşmesi, toprağı, ticari işlemlerin konusu olan bir meta haline getirir. Öte yandan, köylünün toprak üzerindeki koparılamaz hakkı ile belirlenen feodal tarzda ve vergisel üretim tarzlarında bu olay meydana gelmez. Chayanov, bu üretim tarzlarında (köylü üretim tarzları) toprağın fiyatının mevcut olmayan rantın kapitalizasyonuna değil, ailenin ihtiyaçlarını tatmin için gerekli olan iş miktarına eşit olduğunu gösterdi.

Onun ikinci gözlemi, köylü üretim tarzının bir kez kapitalist kuruluşla bütünleştikten sonra, içeriğinden sıyrıldığı ve kapitalist üretim tarzı tarafından egemenlik altına sokulduğudur. Chayanov, şunu kesin bir şekilde belirledi: küçük köylüler o kadar düşük toplam kazançları kabul edebilirler ki, kapitalist tarım rekabet edemez hale gelir.

Bu gözlem çok önemli. Çünkü o, köylü üretim tarzının, içinde yer aldığı toplumsal kuruluşun tümel bağlamı dışında incelenemeyeceği anlamına gelir. Kapitalist rekabetten söz etmek şunu kabul etmeyi gerektirir; küçük köylü, fiyatlarını (ister ulusal isterse rakip malların ithali biçiminde ülke-aşırı olsun*) en etkin kapitalist rakiplerininkiyle eşit bir düzeyde tutmak zorundadır. Öyleyse köylülerin kazançlarındaki bir düşme, 1) toprak rantının (mülkiyetten doğan rantın) ortadan kalkması ve 2) emeğin karşılığının proleter işgücünün değeriyle eşitlenmesi, anlamına gelirdi. Küçük köylü emeğinin karşılığı, ürünü için aldığı fiyata eşittir.

Böylece egemen sermaye rantı silip süpürdü, yani, toprak mülkiyetini ortadan kaldırdı ve köylü-emekçiyi proleterleştirdi. Köylü kesinlikle toprağın biçimsel sahibi olarak kalmaya devam etti ama artık onun gerçek sahibi değildi. Köylü, görünüşte, pazara ürün sunan bir

* İngiliz buğdayı ile rekabet eden Amerikan buğdayı klasik bir örnektir

meta üreticisi olarak kaldı, oysa gerçekte, bir işgücü satıcısı haline gelmişti. Bu olgu meta üretimi örtüsü altında maskeleniyordu. Böylece köylü bir ev-işçisi statüsüne indirgendi.

Chayanov, teorisinin değişik öğeleri arasındaki bağları her zaman kurmaksızın, bu noktaları aydınlattı. Özel mülkiyetin olmadığı, bölgesel olarak örgütlenmiş tarım üretimi, (devletin, tarım üreticilerini, tekil arazi parçaları üzerinde çalışmak üzere ataması olasılığı üzerine dayalı örgütlenme) sisteminin sonuçlarıyla hukuki olarak tanınmış toprak-mülkiyetli bir sistemin sonuçlarını (Von Thunen'in varsayımı) karşılaştırarak, birincinin daha büyük bir yoğunlaşmaya ve üretimde daha hızlı bir büyümeye yol açacağını, dolayısıyla daha geniş bir kentsel talebi karşılamaya muktedir olduğunu çıkarsadı. Chayanov, böylece, toprak mülkiyeti ve rantın kapitalizmin gelişmesinin engelleyici unsurlar olduğunu gösterdi.

Chayanov, köylüleri toprak üzerindeki efektif mülkiyetlerinden sıyıran ve onlara sadece lafzen sahiplik bırakan mekanizmaları açığa vurdu. Öte yandan, üretim maliyetlerine giren değişik unsurların içsel bir tahliliyle, optimum tarım işletmesinin ille de en geniş çiftlik olmadığına dikkat çekti. Rusya koşullarında optimum büyüklük, ekstansif tahıl üretimi için 5000 akr dolayında, aynı ürünün entansif tarzda üretimi için ise 1235 akr idi. Öyleyse, sermayenin baskısı toprak mülkiyeti yoğunlaşmasının sınırlılığı ile açıklanamaz. Chayanov, bu baskının dikey yoğunlaşma yoluyla, yani, bir grup orta-ölçekli köylü çiftliğinin üzerine besin sanayilerinin yerleşmesi yoluyla doğduğunu gösterdi. Bu sanayiler, ürün satışları üzerindeki denetimleri sayesinde, köylünün kazanç düzeyini gayet etkili biçimde belirleyebiliyorlardı. Savaş-sonrası Fransız tarım ekonomistleri bu görüşlerden büyük ölçüde etkilenmişlerdi[12].

Kapitalizmin köylü ekonomisini baskı altına alış mekanizmalarının Chayanov tarafından tahlili, sosyal demokrasinin dar ekonomistik bakışından kaçan yeni bazı unsurları ortaya koyuyor. Chayanov gördü ki toprak kalitesiz ve kırsal nüfus yoğun olduğunda toprak rantı yükselmekteydi. Bu durum, onun sisteminin mantığı içinde kolayca açık-

12 Ötekiler arasında, bkz. M. Gervais, E. Servote ve J. Weil, *Une France sans paysans* ve H. Mendras, *La fin des paysans*.

lığa kavuşuyor; kapitalist girişimci olmayan köylü, bu durumda emeği için daha düşük karşılıkları kabul edebiliyordu. Hassan Riad Mısır'da "sınıf farklılaşması" ve "nüfus farklılaşması"nın diyalektiğini Chayanov'la aynı çizgide tahlil etti: Nüfus baskısı ve tarımın artan ticarileşmesinin birleşik etkisiyle koşullanan evrim 1880 ve 1952 arasında toprak rantı oranlarında sürekli bir artışa yol açmıştı[13].

4. Kapitalist üretim tarzının tarım üzerindeki egemenliği

Kapitalizmin üçüncü gelişim aşaması tarımın sermaye tarafından bağımlılaştırılmasının fiili başlangıcı anlamına geldi. Hatta, bu bağımlılaştırma dünya çapında görüldü. Çünkü, üçüncü aşama emperyalizm çağıyla, yani, şu anki biçimiyle dünya sisteminin kurulmasıyla çakıştı.

Tarımın bağımlı kılınışının başlıca sonucu toprak rantının ortadan kalkması oldu. İngiltere bu tasfiyenin ilk tarihi örneğini sunar. Söz konusu gelişme, İngiltere'de, üçüncü aşamanın başlangıcından da önce başladı. İngiliz sermayesinin, toprak rantını, tarımı İngiltere'de düpedüz tasfiye ederek ortadan kaldırdığını biliyoruz. Bu, Buğday Yasası'nın (Corn Laws) feshinin ve toprak rantı maliyetini taşımak zorunda olmayan Amerikan buğdayına başvurulmasının nedeniydi. Bu operasyon sanayi burjuvazisi ile 19. yüzyılın ilk yarısında siyasi ve ekonomik hayatın ana cephelerini biçimlendirmiş olan büyük kapitalist toprak sahipleri arasındaki ittifakı sona erdirdi. İngiltere örneğinde, büyük arazi mülkiyeti sanayi sermayesiyle bağlantılıydı. Bu olgu, büyük arazi sahiplerinin ekonomik ağırlıklarındaki azalmayı büyük ölçüde telafi etti, aynı zamanda, Lordlar Kamarası tarafından temsil edilen bu sınıfın siyasi ve toplumsal varlığını ayakta tuttu.

Kıta Avrupa'sında tarımın kapitalizm tarafından bağımlılaştırılması aynı yoldan gerçekleşmedi. Güçsüz ve yükselen işçi sınıfı tarafından tehdit edilen genç sanayi burjuvazisi - önce Fransa'da ve çok daha sonra Almanya'da - Fransız Devrimi'nden yararlanan köylülükle; İtalya ve Güney Almanya'da, merkantilist dönemin tüccarlarının ve zanaatkârların orta tabakasıyla; Doğu Almanya'da, Orta ve Doğu Avrupa'da, Güney İtalya'da ve İspanya'da büyük kapitalist toprak

13 Bkz. Hassan Riad, *L'Egypte nassérienne* (Paris: Minuit, 1965), 26-31, 138-149.

ağalarıyla daha sürekli sınıf ittifakları kurmak zorundaydı. Dolayısıyla buralarda tarımın bağımlılaştırılması sürecinin çoğu zaman İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar gelen taze bir geçmişi vardır. Tarımın yoğun biçimde sanayileşmesi eşliğinde göreli fiyatların onun aleyhine bozulması köylü mülkiyetinin, teorik olarak korunurken, pratikte etkisizleştirilmesinin tipik bir örneğidir. Toprak mülkiyeti ancak teorik olarak vardır burada, çünkü, rant ortadan kalkmış ve köylünün geliri işgücünün değerine indirgenmiştir.

Geleneksel ekonomi bu mekanizmayı anlamaz ve fiyat yapısındaki bu değişmeyi ya talebin karakterine (besin maddelerine olan talebin düşük esnekliğine) ya da piyasa tipine (düşük ve dağınık tarımsal arz karşısında, besin sanayileri ve toptancıların merkezileşmiş talebi) atfeder. Bu gözlemler yanlış değil, ne var ki, olguların yüzeysel biçimde gözlenmesinin ötesine gitmiyorlar.

Tarımın bağımlılaştırılmasının ilk koşulu, egemen sermayenin tarımdaki fiili üretim sürecine müdahalesidir. Bu, sermayenin, tarımsal üretimde kullanılan teçhizat formunda yayılması değildir. Sermaye, besin sanayilerinin ve tarımsal üreticilerle bağlantısı olan ticaret çevrelerinindir. Ürünlerin standartlaştırılması, besin işleme endüstrisinin genişlemesi ve satın alma-pazarlama şebekelerinin merkezileşmesi yoluyla, tarım üreticisinin üretim planı bu sermayenin denetimine bağlanır. Üretici, artık, ilkönce istediğini üreten ve daha sonra onun bir bölümünü satan, gerçekten özgür bir meta üreticisi değildir. O, evinde çalışan bir proleterin statüsüne indirgenmiştir. Üretim sürecine bu müdahale, açıkça, sermayenin, bireysel sermayelerin basit toplamı olmadığını gösteriyor. Bundan da öte, sermaye parçalanmış olmaktan daha çok globaldir. Yine, eğer kendimizi tek tek kapitalist tarım işletmelerinin incelenmesiyle sınırlasaydık, kapitalizmin anlamını hiçbir zaman öğrenemezdik. Toprak mülkiyetinin yoğunlaşması ve köylülüğün doğrudan proleterleştirilmesi yolu, kapitalizmin tarımla ilişkilerini geliştirirken izlediği başlıca yolu değil, tersine, oldukça ayrıksı bir çizgidir ve bu çizgi, rantın temsil ettiği kaybı koruduğu ve genellikle güçlendirdiği için, daha pahalıya patlar. Söz konusu istisna, ancak özel bir sınıf ittifakı onu gerekli kıldığı zaman, ana yolu haline gelir. Sermaye, köylülüğü, Chayanov tarafından betimlenen modele

uygun şekilde bağımlılaştırmayı tercih eder, çünkü bu durumda sermaye sadece daha iyi bir toplam kâr oranı değil, aynı zamanda, toplum üzerinde daha güçlü bir siyasi denetim elde eder. Köylüler, kâğıt üzerinde üretim araçlarının sahipleri olarak kalırken, kendilerini ideolojik olarak proletaryadan ayırırlar ve kendi çıkarlarının proletaryanınkilerden farklı olduğuna inanırlar. Bu yönüyle haklıdırlar çünkü ürünleri için yüksek fiyat almaları, tüketici çalışan sınıflar aleyhine, onların durumunu düzeltir. Böylece, halkın arasında sermayenin yararlandığı bir karşıtlık gelişir.

Tarımın bağımlılaştırılmasının altında yatan ikinci koşul siyasal karakterdedir. Sermaye, toprak aristokrasisiyle olan sınıf ittifakını, ancak ve ancak, işçi sınıfının sosyal-demokrasiye entegrasyonu veya onu [toprak aristokrasisini - Ç.N.] başka sınıf ittifaklarıyla ikame etmesi halinde bozar. Birinci şık, kuşku yok, Kuzey Avrupa ve ABD'ye uygun düşüyor. Bu gelişme yolu, (sömürgeci geçmişin muazzam ve uzun süreli boyutuyla beslenen) İngiltere'nin eski sosyal demokrat geleneği, (Avrupa'nın bu bölgesinde özellikle İsveç'te, feodalizmin sınırlı gelişimiyle ivme kazanmış olan) İskandinavya sosyal-demokrasisi ve (sosyalizmin Nazizm tarafından imha edilmesiyle ve - sosyalizmin Doğu Almanya'da aldığı formda - Nazizm'in yenilgiye uğratıldığı güçle uyarılmış olan) Almanya'nın sosyal-demokrat geleneği tarafından, bu üç büyük sosyal demokrat gelenek tarafından yumuşatıldı. Kuzey Amerika'da, işçi sınıfının entegrasyonu, bu sınıf kendini daha siyasi ve ideolojik olarak tanımlamazken meydana geldi. Bu süreç, işçi sınıfının siyasi iktidarda hiçbir zaman pay sahibi olmadığı Güney Avrupa'da yaşanmadı. Çünkü bu, (işçi sınfının siyasi iktidarda pay sahibi olması), kısa süren halk cephesi hareketlerinin defalarca gösterdiği gibi, sermaye tarafından tehdit edilen bir şeydi. Böylelikle, kapitalizmin gelişimi; duruma göre, köylülere, küçük tüccarlara, soylulara ve büyük toprak sahiplerine, kentsel spekülatörlere, vd. dayanan (İkinci İmparatorluk'tan de Gaulle rejimine, Franko ve İtalyan faşizmine kadar) otoriter-sağcı yönetimler altında oldu. Avrupa'nın bu bölgesindeki son hızlı gelişme dönemi (1948-1967) boyunca, sermayenin kendini bu sınıflardan kurtarabileceği ve bu özgürleşmeyi, onları başka sınıf ittifaklarıyla, kadrolar ve teknisyenlerden oluşan

yeni "proletarya"nın üst katmanlarıyla kuracağı ittifaklarla ve gelir dağılımında eşitliği özellikle vurgulayan bir politikayla başarabileceği yanılsaması güçlendi. Fransa'da 1968 Mayısı, İtalya'da tırmanan "Mayıs" hareketi gibi, bu girişimin ideolojik başarısızlığını, sosyal demokrat işçi sınıfının dar temelini gösterdi ve sermayeyi üçüncül sektörün "küçük kapitalizm"inin asalak kesimleri, kentsel spekülatör grupları ve öbürleriyle ittifaklar aramaya zorladı.

Tarımın bağımlılaştırılması, şimdi, giderek artan bir biçimde dünya ölçeğinde oluyor. Sadece son birkaç yıldan beridir ki, azgelişmiş ülkelerin dünya kapitalist sistemiyle bütünleşmesi bilimsel, tutarlı ve sistematik bir tahlilin konusu olmaya başlamış, dünya sisteminde merkez ve çevre teorisinin ana çizgileri geliştirilmiş bulunuyor. Bu teori; (toplumsal bilimlerin açıkça başarısızlığa uğradığı alanlardan biri olan), "azgelişmişlik" sorununa geleneksel yaklaşımın sistemli bir eleştirisiyle ve egemen ekonomist ideolojinin altında yatan mekanistik felsefeye has çizgisel gelişme anlayışının bir eleştirisiyle başlayarak, dünya çapında birikimin ve eşitsiz gelişmenin karakterini ve mekanizmalarını formüle etmiş bulunuyor. Rostow'un ve düalizmin eleştirisi, bağımlılık, dışa açılma ve eşitsiz değişim tartışmaları ve kapitalizmin bir dünya sistemi olarak dönemleştirilmesine ilişkin tartışmalar bu formülasyonun aşamalarıdır.[14]

Bu formülasyon düşünsel zenginliğine karşın büyük bir olasılıkla çok taze geçmişi yüzünden, azgelişmişliğin özgül cepheleriyle uğraşılırken yeterince akla getirilmiyor. Oysa, dünya sistemi teorisinden belirleyici önemde bir sonuç türer: Başat olan, sistemin birliğidir (homojenlik değil, birlik), yani, sistemin bileşenlerinin karakterini son kertede o belirler. Bir başka deyişle, eğer biz, Üçüncü Dünya'daki her tekil fenomeni kendi başına inceleseydik; onu dünya sisteminin diyalektiği içine yerleştirmek yerine, her tekil fenomenin nedenini Üçüncü Dünya'nın kendi içinde arasaydık, çok temel bir hata yapardık. Örneğin, "marjinalite"ye ilişkin tartışma: Ona, periferiye özgü bir fenomen olarak bakanların görüşleriyle, onu, birikim yasasının periferideki sonucu olarak ele alan görüşler arasındaki tartışma. Veya,

14 W.W. Rostow, *The Stages of Economic Growth* (New York: Cambridge University Press, 1960). Bu tartışmaların bir bibliyografyası için, bkz. Amin, *Unequal Development*, s. 400-07.

devlet ve toplumsal sınıflar arasındaki ilişkileri dolaysız yerel bağlamlarında tanımlayanların görüşlerini, bu ilişkileri bir dünya bağlamına yerleştirenler ile karşı karşıya getiren tartışma. Veya, uygunsuz bir biçimde merkezden çevreye aktarılan, "bölgesel kalkınma" ve alan planlaması teorilerinin eleştirisi. Bütün bunlar, o tür temel hatalara ilişkin güzel örneklerdir. Periferide tarım ve kapitalist gelişme arasındaki ilişkilerin tahlili de aynı kaderin kurbanı olabilir.

Periferideki kapitalizm; içsel evrimin değil, dışsal bir saldırının sonucu olduğu için, yukarıda atıf yapılan ilk aşama orada yaşanmadı. Azgelişmiş ülkelerde, Avrupa'daki gibi sanayi devriminden önce bir tarımsal devrim olmadığını biliyoruz: Tersine, "yeşil devrim" denilen şey çağımızın bir olgusudur. Daniel Thorner, çok haklı olarak, Hindistan'da 19. yüzyılda bile bir zengin köylüler çekirdeği olduğunu, ama bu kulak sınıfının Hint toplumunda ancak son on yılda önem kazandığını yazar. Tarımsal kapitalizmin bu tipini yaratmış olan tarım reformları ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaygın hale geldiler.

Kapitalizmin periferiye ilk girişi yabancıların elindeki komprador ticaret yoluyla (Tropik Afrika'daki sömürge şirketleri ve Asyalı azınlıklar) veya ulusal tüccarlar (Latin Amerika, Doğu ve Asya) sayesinde, daha sonra ise, madencilik ve plantasyon tarımı alanlarına sermaye ihracı yoluyla oldu. Bu iki sektör, (madencilik ve plantasyon tarımı), kâh Fransız Kuzey Afrikası, Kenya Rodezya ve Güney Afrika'da olduğu gibi yeni yerleşen göçmenler tarafından; kâh Orta Amerika'da United Fruit, Belçika Kongo'sunda Unilever, Liberya'da Firestone, Seylan'da, Endonezya'da, Hindiçini'nde değişik tipte Avrupalı çay ve kauçuk plantasyonları örneklerinde olduğu gibi, sömürge veya yarısömürge ayrıcalıklara sahip yabancı şirketler tarafından denetlendi. Latin Amerika'da, genel olarak yerli tarım ihracata dönük kapitalist latifundia tarımına dönüştü (Brezilya'da kahve, Küba'da şeker plantasyonları, Arjantin'de büyük hayvan çiftlikleri). Bu süreç doğuda ve Asya'da oldukça ender yaşandı. İhracat yoluyla dış piyasada veya ülke içinde pazarlanan tarım ürünleri hâlâ prekapitalist üretim ilişkilerinin yönettiği sektörlerden geldi. Başat latifundium biçiminin kapitalist olduğu Mısır bir istisnaydı. Alt-Sahra Afrikası'nda pazar için tarımsal üretim, bu tip bir dolaysız tarım kapitalizminden pratikte etkilenmedi.

Daha sonra, yakın geçmişte, kapitalizm ithal ikameciliği ile bağlantılı bir sanayileşme dalgası üzerinde yeniden boy attı. Dolayısıyla, besin ürünlerine olan talep yükseldi. Ancak prekapitalist üretim ilişkileri tarafından kösteklenen tarım bu talebi genellikle karşılayamadı. Üçüncü Dünya'nın, nüfusunun büyük bölümü tarımla uğraştığı halde batıdan besin maddesi ithal etmesi çelişkisi buradan türer.

Genelde Üçüncü Dünya'da ve hele Alt-Sahra Afrikası'nda henüz gerçekten aşılmamış olan bu evrede, kapitalist üretim tarzı tarım-dışı sektörlerde yerleşir ve tüm topluma hükmeder. Bu durumda, geleneksel kırsal toplumun işlevleri şunlardır: 1) Madencilik sektörüne ve plantasyonlara ucuz emek sağlamak; 2) Ucuz besin maddesi sağlamak, böylece dolaysız biçimde denetlenen kapitalist sektörlerde işgücünün değerinin düşürülmesini mümkün kılmak; 3) Özellikle ucuz hizmet (eviçi vb.) arzı yoluyla komprador ve bürokrat burjuvazi gibi ayrıcalıklı zümrelerin lüks tüketimini ihya etmek.

Bu amaçlar duruma göre uygulanan bir dizi ekonomik ve siyasi önlemler yoluyla yerine getirilir. Bu, genellikle, egemen yabancı sermaye ve prekapitalist toplumun yönetici sınıfları arasındaki bir sınıf ittifakı sayesinde başarılır. Bu noktada, Latin Amerika, Arap Orta-Doğusu ve Asya'da yaygın olan büyük toprak sahiplerinin sağlamlaşmış konumları belirtilmeli. Söz konusu prekapitalist sömürü biçimlerinin özellikle toprak rantının ağırlaşmasına ittifak neden olur. Rant bir yandan yeni sermaye için bir pazar (lüks tüketim) sağlarken bir yandan da köylüleri yoksullaştırır ve onların bir bölümünü topraktan sürer. Bu işsiz kitle ise ihtiyaç duyulan ucuz emeği sağlar. Bu yöntemler, eşitsiz değişim - özellikle onun bölgesel etkileri - ile birlikte ve "marjinalleşme" denen olgular kümesi ile bağlantılı olarak incelenmeli.

Alt-Sahra Afrika'sında kullanılan değişik ekonomik ve siyasi önlemler yarattıkları bağımlılık yapılarıyla ilişki içinde ele alınmalıdırlar. Kıtanın Sahra'nın güneyinde kalan üç bölgesine kabaca uygun düşen üç değişik azgelişmişliğe geçiş yolu ayırt edebiliriz[15]: 1) Batı Afrika'daki sömürgeci ticaret sistemi, 2) Kongo havzasındaki imtiyazlı şirketler sistemi; 3) Doğu ve Güney Afrika'daki rezervasyon

15. Samir Amin, "Sous-développement et dépendance en Afriqua noire," *Tirers Monde*, no. 52 (1972).

sistemi. Bu bağlamda, eşitsiz bölgesel gelişim olgusunu ("en az gelişmiş" denen ülke ve bölgelerin doğuşu)[16] ve ondan türeyip kapitalizmin kırsal toplumlar üzerindeki egemenliğini ifade eden Batı Afrika'daki göç olgusunu[17] başka bir yerde tahlil etmiştim. Kırsal toplumlar, prekapitalist görünümlerini korurlarken, gerçekte öyle değildirler, olağanüstü bozulmuş ve dönüşmüşlerdir.

Sonraki aşamada, kentsel kapitalizmin baskıları kırda büyük değişmelere neden oldu. Latin Amerika, Ortadoğu'nun Arap ülkeleri ve Asya'da tarım reformu dönemi başladı. Az veya çok radikal, gelişmeler İkinci Dünya Savaşı sonrasında Hindistan'ın bağımsızlığıyla Arap dünyasında 50'lerin küçük-burjuva milliyetçilik dalgasıyla ve özellikle Latin Amerika'da *desarrollismo*'nun yükselişiyle genelleştiler, yaygın hale geldiler. Bu reformlar, yabancı sermaye ile büyük toprak sahipleri arasındaki eski sınıf ittifakına son vererek, onu yeni bir ittifakla; yabancı sermaye, yerel kent burjuvazisi (özel ve/veya devlet) ve kulaklar arasındaki bir üçlü ittifakla ikame etti. Onlar, gelecek yeşil devrimin toplumsal temelini oluşturmuşlardı.

Alt-Sahra Afrikası'nda tarımdaki evrim modeli daha farklıdır: Orada, başka yerlerde tarım reformunun neden olduğu benzer bir toplumsal kesiklik değil, ama sömürgeci ticaret sisteminin genişlemesi ve daha yoğun bir biçimde uygulanması söz konusudur. Bu ayrıksılığın nedeni Afrika'da sömürgecilik dönemindeki sınıf ittifaklarının doğasında ve onların neo-kolonist yenilenme modellerinde aranmalıdır. Sömürge yönetimi basit biçimde, fethedilen bölgelerin siyasal egemenliği için bir aygıt olarak görülemez. Sömürge yönetimi son derece hayati ekonomik görevler yerine getirdi, öyle ki P. -P. Rey "sömürge üretim tarzı"ndan söz eder[18]. Avrupa emperyalizmi, kuşkusuz hemen hemen hiç sınıf yapısı olmayan tipten ileri vergisel (feodal denen) toplumlara kadar değişen bir dizi toplumla karşılaştı. Ancak daima, insan nüfusu ve devlet örgütlenmesi anlamında zayıf toplumlarla yüz yüze geldi. Bu, esas olarak, Alt-Sahra Afrikası'nın köle ticareti, etnik bö-

16. Samir Amin, "C.N.U. C. E. D. III. Un bilan," *Bulletin of Peace Proposals*, no. 3 (Oslo, 1972).
17 Samir Amin, *Migrations in West Africa* (London: Oxford University Press, 1974).
18 P. -P. Rey, *Colonialisme, néo-colonialisme et transition du capitalisme* (Paris: Maspero, 1971).

lünmüşlük, geniş devletlerin parçalanması ve nüfus azalmasının bir sonucu olarak acısını çektiği zayıflıkla ilgiliydi. Bu koşullarda sömürgeci güç, bu toplumların yönetici sınıflarıyla ittifak kurmaya, sömürge Asya'sında veya Arap dünyasında veya bağımsız Latin Amerika ve Asya'da verdiğinden daha az önem vererek, halkların toplumsal hayatının doğrudan denetimini ele geçirebildi. Böyle ittifaklar [sömürgeci güç + yerli toplumların yönetici sınıfları, Ç.N.] Alt-Sahra Afrikası'nda olmadı değil: İlk dönem, yani fetih ve daha sonraki işgal dönemi boyunca, bu tür ittifaklar yabancı egemenliğini yerleştirmek için kullanılan stratejilerde önemli bir rol oynadılar. İşgal sağlamlaştığı ölçüde önemlerini kaybettiler ve doğrudan yönetsel düzene tabi kılındılar.

Böylece, ekonomik ve toplumsal görevler, yerel mülk sahibi sınıflarca değil sömürge yönetimince yerine getirildi. Sömürge yönetimi, yönetsel önlemlerle, nüfusu, Kenya'da ve Güney Afrika'da olduğu gibi, küçük rezervasyonlara kanalize etti. Başka yerlerde ise, iktidar fiili özel yöneticiler olan imtiyaz-sahibi şirketlerden devraldı. Nakdi vergiler koyarak angarya ve zorunlu ürünleri ve *économie de traite* düzenini yerleştirdi. Yerel yönetici sınıflarla ittifaklar oluşturduğu zaman bile, bu ittifaklar kendi dolaysız müdahalesini güçlendirmeye hizmet etti.

Öte yandan, sömürge yönetiminin bu doğrudan ekonomik işlevleri *économie de traite* kavramına (kabul edildiği zaman bile fena halde yanlış anlaşılan ve aşırı basitleştirilen bu kavrama) biçim verdiler. Anlamsız bir çeviri olan "trade economy" (ticaret ekonomisi)ni kullanan Anglo-Sakson terminoloji böyle bir deyime bile sahip değildir. Fransızca konuşulan bölgelerde bu deyim yaygınlaştıkça, savaş sonrası Marksist coğrafyacılar, özellikle Jean Dresch tarafından kullanıldığı biçimiyle anlamını yitirdi. Alışverişi iki yönden geç denetleyen sömürge ticaret firmalarıyla, mamul kitle tüketim mallarına (madeni eşya, makine-teçhizat) karşılık olarak mübadele edilen ihraç ürünlerinde (yerfıstığı, pamuk, kahve, kakao) uzmanlaşmış köylü üreticiler tarafından karakterize olan bir ekonominin betimlenmesine indirgendi. Bu betimleme doğru ama yetersizdir. Burada kalmak *économie de traite*'in genişlemesinin karşılaştırmalı üstünlüğün "normal" ekonomi ya-

salarıyla sağlandığını ve üreticilerin sürekli yoksulluğunun söz konusu sömürge firmalarının gayet açık tekelci konumlarıyla bağlı bulunduğunu kabul etmemizi gerektirirdi.

Fakat *producteur de traite*, bu sistemdeki üretici, görünüşe rağmen bir küçük-meta üreticisi değildir. Hükümet ve sermaye üretim sürecine müdahale eder ve onu fiilen denetler. Açık ve çıplak zordan nakdi vergi gibi daha ince yaklaşımlara kadar, üreticiyi istenen şeyi istenen biçimde üretmeye zorlamak için kullanılan bir sürü yönetsel önlem vardır. Yetkilileri sadece belirli bir ürünü satın alırlarken, teşvik sisteminden veya "kırsal eğitim" hizmetleri (pulluk, tohumluk, çapalama ekipmanı, böcek öldürücüleri ve gübre türünden malzemenin nerdeyse cebri satın alımının eşlik ettiği tarımsal genişleme), "tasarruf sandıkları" ve "kooperatifler"den kaynaklanan bir zorlama biçimi de vardır. Hükümetin üretim sürecine sürekli müdahalesi sermayeninkini güvenceye alır ve tamamlar: Bu sermayenin hem görünen kısmını - sömürge ticareti, küçük acentalar, ulaşım - hem de görünmeyen kısmını - Avrupa'da veya Afrika kıyısında yerleşmiş işleme sanayilerinin sermayesi.- Sermayenin toplumsallığı parçalanmış oluşunun önündedir yine.

Böylelikle, baskı altına alınmış *producteur de traite* üretim araçlarının gerçek denetiminden sıyrılır. Teoride, toprağın geleneksel sahibi ve (burjuva, bireysel anlamda) teçhizatın sahibi olarak kalır. Ama o artık, ne üretimini denetleyebilir ne de göreli fiyatlar temelinde ne üreteceğine karar verebilir, dolayısıyla gerçek bir küçük meta üreticisi değildir. Kazancı ne toprak sahipliğinin bedelini, yani rantı içerir, ne de sermayesi üzerinden bir getiriyi; *producteur de traite*, sermayenin egemenliği nedeniyle, işgücünün değerine hatta genellikle daha azına indirgenmiştir. Tarımsal hizmetlerin getirdiği övünç konusu ilerleme tarafından uyarılan verimlilik artışları fiyat kötüleşmesi yoluyla derhal geri alınır. Bu durumun sonuçları iyi biliniyor: Maden sömürüsü yüzünden toprağın israfı, köylülerin önerilen "modernleşme"ye karşı direnişi ve öbürleri. Bu statüye indirgenmiş köylü bir yarı-proleterdir: Bir proleterdir çünkü ondan artı-değer çeken bir sermayenin sömürüsüne tabidir; bir yarı-proleterdir çünkü özgür meta üreticisi görüntüsünü korur. Nesnel olarak proleterleşmiş olan köylü sınıf bilinci

anlamında bir küçük üretici olarak kalır.

Bağımsızlık bu sisteme herhangi bir değişiklik getirmedi. Yeni Afrika hükümeti eski yabancı yönetimle aynı görevleri yerine getiriyor. Böylece, eğitime, onun biçimlerine, yabancı dil kullanmaya ve bunlardan kaynaklanan ve bu sınıfın yeniden üretim sürecinde meydana gelen tipik yabancılaşmalara önem atfediyoruz. Bu sınıf, yerini aldığı sömürge yönetimi gibi, yalnızca bir bürokrat tabaka olmakla kalmaz, aynı zamanda köylülerin üretim sürecine müdahale de eder.

Sermayenin tarım üzerindeki egemenliğinin bu biçimi, çok kârlı olmasına rağmen, ileri ve yüksek bir biçim değildir: Yarattığı verimliliğin düşük düzeyine karşın, emeğin karşılığı o kadar düşüktür ki, fiyatlar rekabete elverişli düzeyde kalır. Bu durum tropikal Afrika'da yeşil devrimin gecikmesini açıklıyor. Kârlılık, toprağın tükenmesi, ormansızlaşma, çölün yayılması ve kuraklığın neden olduğu yanlara/kıyılara kaçış (lateralization)* pahasına sağlanır. Öte yandan, az rastlanır yükseklikte bir ölüm oranından da görülebileceği gibi, boşa harcanan işgününün, değerinin altında bir düzeyde fiyat alması, kötü beslenme ve besin üretimindeki düşmenin veya nüfus azalmasının neden olduğu açlık ve bütün feci sonuçlar söz konusu kârlılığın maliyetleridir.

Genelde, iki kategori *économie de traite* vardır: Plantasyon ekonomileri ve öteki "daha yoksul" tipler. Plantasyon bölgeleri harita üzerinde işaretlendiği zaman, bunların yayılması ile pek çok başka etken arasında açık bir korelasyon belirir. Bu başka etkenler arasında: 1) Prekapitalist toplumda bu stratejik amacı kabule hazır, elverişli bir yerel sınıf ittifakını mümkün kılan belirli bir hiyerarşik bölünme; 2) Kilometrekareye 30 kişilik bir nüfus yoğunluğu; 3) Proleterleşme sürecini başlatmak için, plantasyonun etnik karakterine yabancı göçmenler getirilmesi olanağı. Öte yandan, bu etkenlerle ilişkili olarak iki tane plantasyon ekonomiler alt-kategorisi ayrıt edebiliyoruz: Gana'da ve Fildişi Sahili'nde olduğu gibi, kulak- kapitalist plantasyonlar ve Kamerun'daki gibi, küçük aile plantasyonları. *Economie de traite*lerin ikinci kategorisine, yani, "yoksul" savan tipine gelince; o da değişik

* Yazar, burada, çölleşme nedeniyle, iç bölgelerin giderek terk edilmesini ve nüfusun kıyı bölgelere göç etmesini kastediyor. [Ç.N.]

biçimler alır. Esasen Müslüman olan bölgelerde bu tip, genellikle dinsel kardeşlik örgütleri ve sultanlıklar (Senegal'de Mouride, Sudan'da Ashiqqa ve Khatmia ve Nijerya'da emirlikler) biçimini alır ve dinsel kardeşlik örgütlerinin liderleriyle bir sınıf ittifakını öngerektirir. Başka bir biçim, böyle bir ittifak olanağının bulunmadığı bölgelerde yaygın olan bir biçim, aracı şirketler denen kuruluşların varlığıyla belirlenir.

Economie de traite, gerilemesini ve çöküşünü haber veren ağır bir bunalım evresine mi girmiş bulunuyor?[19] O, ne tip bir ekonomiyle ikame edilebilir? Sahel'in kuru bölgeleri ve Afrika savanlarındaki ticari-ürün tarımı, sadece, köylüler emekleri için son derece düşük karşılıklar aldığından rekabetçi oldu.

Eşitsiz uluslararası uzmanlaşma ve onun sonucu olan eşitsiz değişim genel yasasına uygun biçimde, yerfıstığı üreten Afrika köylülerinin kazançlarıyla (yağ elde edilen ürünlerle karşılıklı olarak ikeme edilebilir olan) kapitalist soya fasulyesi üreticilerinin kazançları arasındaki fark, verimlilikleri arasındaki farktan bile daha büyüktür. Bu tip bir yoksul ekonomi, sadece, toprağın üretici kapasitesini onarma kaygısı olmadan yürütülen madencilik sektörünün, onu (toprağı) giderek tüketmesiyle mümkündü. Açlığa yakın bir geçimlik düzeyine indirgenmiş olan köylülüğün aşırı sömürüsü de bu ekonomiye eşlik etti. *Economie de traite*'in sürekli kötüleşen koşullarının kendi nihai yok oluşuna neden olması kaçınılmazdı. Son birkaç yılın yetersiz yağış miktarı bu sistemin tahrip edici doğasını birdenbire açığa çıkardı.

Sömürgeciliğin bu ilkel biçimini yeni bir tarımsal ekonomiyle ikame etmeye gelince; sulu tarım daha modern ve yoğun bir tarım olarak görünüyor. Çiftçilikteki bu "ıslah" kesinkes toprak sahipliğinin, ekstansif kuru tarımda şimdiye kadar olduğundan daha önemli bir toplumsal farklılaşma öğesi haline gelmesine neden olacaktır. Tarımın ekstansifleşmesi tropikal Afrika'ya yeşil devrimi getirmenin önkoşuludur ve bilindiği gibi yeşil devrim sınıf farklılaşmasını hızlandırır.

Hayvancılıkta da ana eğilim, benzer bir biçimde, yarı-göçebe ekstansif çobanlıktan büyük hayvan çiftliklerine doğru olacaktır. *The Eco-*

19 Yol almakta olan bu değişmelere Rolf G. Gustavsson dikkatimi çekti.

nomist'de çıkan imzasız bir makalede[20], alaylı bir şekilde, Afrika Saheli'nin gelişmiş ülkeler için et üretimine fazlasıyla uygun olduğu ve bu işin mevcut nüfusu oluşturan yarı-göçebe çobanların ortadan kalkmasını gerektirdiği söyleniyor. Agrobusiness ve dış "yardım"ın etkisiyle dünya çapında sayıları artan ve su kaynaklarının kullanımında öncelik sahibi olan yeni büyük-hayvan-çiftlikleri, gerçekte, sadece çok az miktarda işgücü gerektirir. Sudan yoksun kalındığında bu çoban fazlası ortadan kalkacak; böylece, yeşil devrimin ivme kazandırdığı Afrika tarım ve hayvancılığı, yerel nüfusun göç etmesi veya "silinmesi" istenirken, Avrupalıların beslenmesine katkıda bulunacaktır.

Afrika tarımı üzerindeki sermaye egemenliği, değişik biçimlerinde, daha şimdiden bütün kıta çapında kırsal hayatın tipik bir özelliği olmuştur.

20 "The Golden Calves Could Help Us All", *The Economist*, 6 Ekim 1974, [Altın Buzağılar Hepimize Yardım Edebilir Ç.N.]

3. BÖLÜM
SOSYALİZME ÖVGÜ

Bana dünya, kültürel tek biçimliliğe doğru mu gidiyor yoksa çeşitliliğini koruyacak mı sorusu yöneltiliyor. Bunu yanıtlayabilmek için, kültürün ve uygarlığın ne olduğunu bilmemiz, onun bileşenlerini teşhis etmemiz ve birbirleriyle nasıl uyuştuklarını görmemiz gerekiyor. Ancak o zaman, her parçanın, kendi anlamını nasıl olup da bütüne, topluma referansla bulduğunu anlayabiliriz. Güzel sanatlar üzerine yorumların pek çoğunun, dilbilimin ve "toplum psikolojisi" denen şeyin önerdiği sezgisellikleri kuşatan gizemsel bir hali var. Doğal evren ile toplumsal örgütlenmenin veya ideolojinin (siyasal pratik, bilimsel fikirler veya sanat biçimleri) öğeleri arasında açıkça arızi nitelikte birkaç bağlantı dile getirilemez değil - ama bu, gerçek bir kavramsal saklamaya pek yetmiyor.

1. *Kültür, kullanım-değerlerinin kullanılışının örgütlenme biçimidir.* Kullanım-değerleri nelerdir? Onları tanımlayabilir, sınırlarını belirleyebilir, hatta kategoriler halinde sınıflamaya çalışabilir miyiz? Bu örgütlenmenin kesin doğasını ve çalışma biçimini betimleyebilir miyiz? Son olarak, onlara denk düşen farklı düzeylerde, farklı örgütlenme biçimleri arasındaki (uyumlu veya karşıt) ilişkileri anlayabilir miyiz? Bunlar, tarihsel bir perspektiften, yani, esas olarak, kapitalizm-öncesi toplumsal kuruluşları çağdaş dünyanınkilerle kontrast halinde ortaya koyarak yanıtlamaya çalışacağım sorulardır. Ve, "sorun dünyayı yorumlamak değil, değiştirmek" olduğu için, sosyalist ütopya denen şeyi hareket noktası olarak öneriyorum:[1] Yabancılışmamış bir toplum düşü. Bu perspektifin dışında kurtuluş yoktur. Yabancılaşmamış bir toplumu düşünmeyi reddeden birisi ya-

1 Ütopya olanaksızın eşanlamlısı değildir; tersine, böyle bir toplum, kafalarımızda tutarlı bir toplum modeli oluşturabildiğimiz için, bir olanaktır. 19. yüzyıl başındaki ütopik sosyalistler, düşleri yüzünden ütopyacıydılar.

bancılaşmayı kabul eder ve böylece de, toplumun nasıl işlediğini bilimsel birbiçimde anlama olanağından vazgeçer. Eğer ideoloji yanlış ise, yabancılaşmış bir toplumun yabancılaşmış bilinciyse, o toplumun bilimi de ideolojisinden koparılamaz. Gerçekten ve tümüyle yabancılaşmadan kurtulmuş bir bilim henüz mevcut değil; ama, yanlış bilinçliliğimizin farkına varır varmaz, insanın özgürleşmesini kafamızda nasıl canlandırabiliyorsak, böyle bir bilimi de belli belirsiz görebiliyoruz. Tekrarlamanın yeridir: Düşünce ve duygu; varlık ve faaliyetin, maddi ve manevinin, toplumsal ve bireyselin ayrılmaz ürünleridir.

2. *Bütün prekapitalist toplumsal kuruluşlar, değişim-değerinin aracılığı olmaksızın, kullanım-değerlerinin doğrudan kavranışı üzerine dayalıdırlar.* Elbette ki, meta mübadelesi pek çok prekapitalist toplumsal kuruluşta mevcuttur, ama meta üretim tarzı onların hiçbirinde başat tarz değildir. Bu yüzden, değişim-değeri ve kullanım-değeri kavramları kapitalist tarz ortaya çıkıncaya ve meta biçimi (sadece toplumsal ürünün bütününün değil işgücünün kendisinin meta biçimini alışı) genelleşinceye kadar formüle edilemezdi. Bugün biliyoruz ki, sadece kapitalizmle birlikte değişim-değeri/kullanım-değeri diyalektik birliği - toplumsal/bireysel diyalektik birliği gibi - bir sosyal bilim nesnesi olarak ortaya çıkar ve sadece kapitalizmle birliktedir ki aynı sözcük ("değer") çelişkinin her iki kutbu için kullanılmaya başlanır.

Elbetteki ki, kullanım-değeri/değişim-değeri diyalektiğine dayalı bir toplumsal bilimin, meta değişiminin belirleyici (ancak başat olmayan) işlevler yerine getirdiği ayrıksı ve çevresel prekapitalist kuruluşlarda embriyon halinde belirişini görmek de ilginçtir. Bu, Antik Yunanistan'ın, çağdaş kafalar için sunduğu olağanüstü çekiciliğin kaynağıdır.

Kullanım-değerleri doğrudan kavrandığında, onları, çoklu bir gerçeklikten başka bir biçimde kavramlaştırmak olanaksızdır. Soyut kullanım değeri kavramı prekapitalist kuruluşlarda yoktur; onlar, sadece somut ve tek tek kullanım-değerleridir. Bu kullanım-değerleri hem bireysel hem de toplumsaldır. Marx'ın bize hatırlattığı gibi, basiti daima karmaşık olan açıklar. Ama prekapitalist bilinçlilikte sadece bireysel olan taraf görünür.

Çünkü, prekapitalist bireyler için kullanım-değeri kavramını soyutlamak olanaksızdır. Onlar, bir başka alanın, ekonomi-dışı toplumsal etkinlik alanının dışında var olan bir ekonomik etkinlik alanı tanımlayamazlar. Kullanım-değerleri toplumsal hayatın bütününü kaplar. Kapitalizm öncesinde toplumsal ve bireysel ihtiyaçları karşılayan her şey, maddi-manevi her şey, kullanım-değeridir. Böylece, değişik besin maddeleri, araç ve gereçler, giysiler ve konutlar, sanat nesneleri ve kolektif anıtlar, hepsi kullanım-değerleridir. Yine, bilimsel fikirleri ifade etme araçları, inançlar (kurban törenleri, dualar) ve duygusal ihtiyaçların tatmin edilme ve ailevi-toplumsal sorunların çözülme yolları da hep aynı niteliktedir.

Prekapitalist kuruluşlarda insanlar, çalışarak geçirilen zamanla öteki toplumsal etkinliklere ayrılmış zaman arasında ayrım yapmazlar. Darı veya pirinç ekmenin kaç gün aldığını söyleyemez değillerdir, ama, zamanı, örneğin köy-içi tartışmaları çözmeye ayrılmış süreyi ölçmek ve tahsis etmekte kullanılanlardan farklı terimlerle tahlil etmezler. Çalışma zamanı ve boş zaman denen şey arasında ayrım yapmazlar, çünkü, gerçekte bir iyileşme/kendine gelme zamanı olan boş zaman işgücünün meta karakterini öngerektirir.

Dolayısıyla, toplumsal zamanın tekliği, kapitalizm öncesi toplumlar için, özgül bir ekonomik etkinlik alanı ve bu nedenle de bir ekonomi bilimi tanımlamayı olanaksız kılar. Ayrıca, kapitalizm öncesinde ekonomik sistem, daha önce gösterdiğimiz gibi, şeffaftır [2]. Bu nedenle, prekapitalist tarzların başat özelliği, elbette altyapı son tahlilde belirleyici kalmasına rağmen, daima üstyapıdır.

Kullanım-değerlerinin doğrudan kavranışı insanların özgür oldukları - yani, sınırlılıklarını bildikleri - anlamına gelmez. Çünkü o, üretici güçlerin gelişme düzeyinin hâlâ çok düşük olduğu bir ortamda var olur. Bu olayın sonuçları ise olağanüstü önem taşıyor.

İlkönce sınıflı toplumları ele alacağız. Bu, kullanım-değerlerinin eşitsiz biçimde mal edildiği ve çoğunluğun payının son derece sınırlı olduğu anlamına gelir. Çoğunluğun yoksulluğu azınlığın refahının koşuludur ve bu azınlık, servetin doğrudan kavranışıyla, kendi in-

2 Bkz. Samir Amir, *Unequal Development* (New York: Monthly Review Press, 1976), bölüm 1.

sanlığını, kendi bilimini, kendi zevkini, kendi sanatını, kendi duygularını geliştirebilir. Bazılarının insanlığı, kendi bileşeni olarak, ötekilerin nerdeyse bir hayvanlık durumuna indirgenmesi demektir. Dolayısıyla bu insanlık, zorunlu biçimde, sınırlı, çarpık çurpuk ve yabancılaşmıştır. Bu insanlık yabancılaşmıştır, çünkü ideoloji - ki, ekonomik ilişkilerin saydamlığı veri iken, başat kerte olması kaçınılmazdır - kâr yapımcılarının icat ettiği alaylı bir yalan değildir; yönetici sınıf da, ezilen sınıf kadar, kendi ideolojisinin tutsağıdır. Üretici güçlerin düşük gelişme düzeyi bütün toplumun doğa güçlerine bağlı olduğu anlamına gelir; egemen ideoloji zorunlu biçimde dinseldir

3. *Sonuç olarak, bütün kullanım-değerleri bu özelliğe sahiptir: Onlar, eşzamanlı olarak, hem ihtiyaçların dolaysız doyurulma araçları, hem de dinsel yabancılaşmanın göstergeleri olarak kavranırlar.* Görülebileceği gibi bunlar "hayvani" fizyolojik ihtiyaçlar değil, toplumsal ihtiyaçlardır ve bu, en sefil maddi düzeyde bile doğrudur.

Öyleyse, yabancılaşmış bir kültür karşısındayız. Ama bu bir *kültür*dür; çünkü, kullanım-değerlerinin kullanışının örgütlenme biçimi burada bütünseldir ve toplumsal hayatın her alanını kuşatır. Çünkü o, toplumsal ve bireyseli birleştirir, onun (toplumsal hayatın) parçalarının her birini bütüne referansla belirler. Bu nedenle, geçmişin yapıtlarını seyrederken, geçmişin üreticileriyle aynı duyguyu yaşamamız bilgelikten doğan bir yanılsamanın sonucu değildir: Onları anlarız.

Kullanım-değerlerinin dolaysız kavranışı, aynı zamanda, süreklilik boyutu olan bir zaman yaratır. İlk olarak, eşyalar dayanmaları için yapılır: evler, mobilyalar, kap-kacak-kumaş. Bu dayanıklılık, sadece, üretici güçlerin düşük gelişme düzeyinin bir yansıması değildir. Dayanıklılık aynı zamanda ve her şeyden çok, bu eşyaların gerçekten kullanım-değerleri olmaları için gereklidir. Çünkü dayanıklılık, eşyaların, onlara sahip olan kişiyle bütünleşmesi olanağını sağlar; o kişiye, onlara alışması, onları sevmesi, basit işlevsellikleri ötesinde onların bütün gizli boyutlarını keşfetmesi için zaman verir. Ancak o, eşya yapımıyla sınırlı değildir; düşünceler, duygular ve onların maddi varoluşları için de geçerlidir. Tapınaklar ve katedraller sonsuz olma niyetiyle inşa edilir - kuşkusuz bu, özgül dinsel yabancılaşmanın bir yansıması: Egemen ideoloji, işlevlerini ancak, yanlış bilinçlilik sa-

yesinde, sonsuza kadar sürmesi kadermiş gibi görünürse yerine getirebilir. Ama bir anıtın dayanıklılığı/sürekliliği, aynı zamanda, art arda gelen kuşakların, kendilerini onun anlamı, çok yönlü ve hatta şaşırtıcı zenginliği içinde eritmelerini mümkün kılar.

Bu nedenle, eski kültürler zorunlu biçimde çeşitlidir. Fiziksel iletişimin sınırlılığı ve gezegenin hâlâ çok geniş oluşu yüzünden değil, kullanım-değerlerinin doğrudan kavranışı zorunlu biçimde somut ve dolayısıyla son derece çeşitli olduğu için. Bir toplumsal kuruluştan ötekine, bir bölgeden diğerine, bir bireyden öbürüne değişen bir çeşitlilik. Değişik toplumsal kuruluşlara özgü kombinasyonların farklılığı gibi, toplum ve uygarlığın ancak efendisi olabildiği bir doğa arasındaki zorunlu ilişkilerin farklılığı da bu kaçınılmaz çeşitliliği vurgular.

4. *Kapitalizm yadsıma momentidir: Kullanım-değerinin yadsınması, böylece kültürün de yadsınması, çeşitliliğin yadsınması.*. Kapitalist üretim tarzı, bütün kapitalist kuruluşlarda, merkezde ve periferide, ilk kez genelleşmiş, emeğin kendisine kadar yayılmış olan değişim değeri üzerine kuruludur. Merkeze özgü olmaya eğilim gösteren başat kapitalist tarz, başka tarzların hüküm sürdüğü periferiyi boyunduruk altına alarak, onları içeriklerinden boşaltmış bulunuyor. Dünyanın gerçek bir bütünlüğü var şimdi; bu, işgücünün evrensel meta karakterine dayalı bir bütünlüktür.

Kapitalist dünyanın insanları kullanım-değerlerinin doğrudan kavranışını yitirdiler. İster son derece zengin ister olağanüstü sefil olsunlar onlar yalnızca tüketicidir; yani, ihtiyaçları kârın gereklerine uygun biçimde, bir makinenin hızı ve kesinliğiyle üretilen toplumsal hayvanlar. Kendi güçleri, tam da, doğayı denetleme olanağı veren kendi öz güçleri, geçmişte hiçbir zaman görülmemiş biçimde, sanki dışsal bir güçmüş gibi, insanlar üzerinde kendini empoze eder.

Ama yabancılaşmanın konumu değişmiştir. İnsanlar artık doğadan, gök gürlemesinden ve yıldırımdan, tanrılardan değil, kendi kendilerinden, toplumdan korkmaktadırlar. Değişim değerinin, en yüksek formunda, kapitalizm formunda genelleşmesi şimdi işgücünün ekonomik sömürüsünü saydam olmaktan çıkarmakta, görünmez kılmaktadır. İnsanlar tarafından yaratılan nesneler genel ve soyut bir kav-

ramla adlandırılmaktadır: Sermaye. Nesnelere fetişlerin büyülü nitelikleri atfedilir: Onlar, kendilerinde mevcut ve kendilerinin olan bir "verimlilik"e sahiptirler artık. Emeğin daha üretken olduğunu anlamak yerine, bu verimlilik kullanılan araç-gerece atfedilir.

Bu nedenle bu yeni yabancılaşmadan özgül bir bilim ihtiyacı ve böyle bir bilimin olanağı doğar; ekonomi bilimi. Bir bilim, ancak, - en azından görünüşte - öznesinden bağımsız ve nesnesi özerk olduğunda ortaya çıkabilir. Bundan böyle var olan durum da budur. Marx'ın bir zamanlar gözlediği gibi, İngilizlerin gerçek dini artık Protestanlık değil, arz ve talep yasasıdır[3]. Öte yandan, toplumsal etkinlik alanı ayrı parçalara bölünür. Ekonomik hayatın alanı kesin çizgiler kazanır: Bir restoranda yemek pişirmek ekonomik bir faaliyet, aynı işi evde yapmak ise değildir. Neden? Çünkü birincisi değişim-değerleri, metalar yaratır; öte yandan ikincisinde, ev-kadını kullanım-değerlerini doğrudan algılamaya/kavramaya devam eder.

Kullanım-değeri/değişim-değeri diyalektik birliğinin karşıt terimleri eşzamanlı olarak anlaşılabilir. Diyalektik birlik ille de simetrik değildir: Değişim-değeri birliğe hükmeder ve son tahlilde, günlük toplumsal gerçekliğin gösterdiği gibi, kullanım-değerini belirler. Kullanım-değerinin, değişim-değerinin temeli olduğu tarihi ilişki ters çevrilmiştir.

Ekonomistik yabancılaşma sistemin işlemesi için gereklidir. Bu nedenledir ki, yanlış bilinçliliğin gereklerini yansıtan yanlış bir bilim saçma bir varsayımın, kullanım-değerlerini değişim-değerlerinin tek yanlı olarak belirlediği varsayımının üzerine inşa edilmek zorundaydı. Açık bir çelişki: Kullanım-değerlerini yadsıyan bir toplumda, ideolojinin bütünü - güya bir bilim - kullanım-değerlerinin üstünlüğü biricik temeline dayalıdır. Böylece gerçekliğin cehennemi, düşüncelerin cennetiyle dengelenir.

Toplumsal hayat bundan böyle kompartımanlara ayrılmıştır. Ekonomik faaliyet öteki faaliyetlerden ayrıdır. Ama aynı anda, toplumsal hayatın bütünlüğü ekonominin egemenliği tarafından yeniden sağlanır: Hayatın bütün alanları işgücünün bir meta olarak yeniden-üretimi temel gerekliliğine bağlıdır. Bu, metaların değişim-değerinin nes-

3 *The German Ideology*, R. Pascal, ed. (New York: International Publishers, 1939). 56-57.

nelerin kullanım-değeri üzerindeki egemenliğinin koşuludur. Metalar ve meta-olmayanlar iki ayrı kategori olarak belirirler. Ancak meta-olmayanlar sadece karşıtlarıyla, metalarla varlık kazanırlar ve onların egemenliği altındadırlar. Toplumsal zaman bölünmüştür. Ama burada da, ikinci (çalışılmayan zaman) birinciye (çalışılan zaman) hizmet etmek için var olur. Yabancılaşmanın yanlış bilinçliliğinin söylediğinin tersine, bu, boş zaman değildir, yenilenme/iyileşme süresidir (recuperation time). Bu, toplumsal olarak örgütlenmiş işlevsel yenilenme/iyileşmedir ve görünüşün tersine bireye bırakılmış değildir. İşte yine imge, gerçeği tersine çeviriyor: Özgür bireyin kapalı ve gizli dünyası düşünceler cennetine aittir; yeryüzünde, gerçekler krallığında ise bu gizli dünya toplumun istemleri tarafından istila edilir. Bu dehşetengiz işlevselliğin ayarındaki teknik hataların insanoğlunda can sıkıntısına yol açması işte bu yüzdendir.

Aynı anda, toplumsal hayat zamanın sürekliliği kavramını yitirir. Kâr tarafından yönetilen değişim-değeri, sadece, sözcüğün en işlevsel anlamında yararlı olan nesnelerde vücut bulur. Nesnelerin yenilenmesi, ne sadece ne de esas olarak, üretici güçlerdeki gerçek bir ilerlemenin sonucudur: Bu, her şeyin üstünde, artı-değeri çekip alma sistemi için zorunludur, dolayısıyla, sözcüğün gerçek anlamında israftır. Bu israf insanlar ve nesneler arasındaki ilişki üzerinde derin bir etki yaratır. Nesneler sadece tek bir boyuta erişir: Dolaysız fayda boyutu. Artık doğadan korkmayan bireyler bundan böyle sonsuzluğa da inanmazlar. Onlar, sonsuzluğu başlarından savmışlardır, ama sadece ve sadece, kendilerini kısa dönemin istemlerine teslim etmek için. Teknokratlar, aldıkları kararların maliyet ve faydalarını, on veya on beş yılı asla aşmayan bir görüş açısından ölçerler. Bazıları ise, ölçümlerinin perspektifini genişletmeleri, tek bir işletmenin ötesine gitmeleri ve maliyet ve faydaları toplumsal olarak değerlendirmeleri gerektiğini sanır.

Eğer kültür, sadece, maddi ve manevi bütün kullanım-değerlerinin eşzamanlı bütünsellikleri içinde tam ve doğrudan algılandığı/kavrandığı yerde varsa, sadece bu koşulla var oluyorsa, kapitalizmin kültürü yok demektir. Meta, meta-olmayanı bayağılaştırırken, kültürün yok edilmesi bir sektörden ötekine yayılır. İlk olarak, maddi nes-

neler metaların statüsüne indirgenir; kullanım-değerleri, toplumsal olarak belirlenmiş işlevlerle uyum içinde, daralır. Afrika'da kap-kacak sadece kap-kacak değildir; o aynı zamanda bir sanat eseri ve dinsel duygunun bir ifadesidir. Bir plastik kova ise artık plastik bir kovadan başka bir şey değildir ve sanat eseri de yalnızca dekoratif bir nesnedir. Dinsel duyguya gelince; o ortadan silinmelidir, çünkü yabancılaşmanın konumu değişmiştir. Protestan kiliselerinin asık suratlı mimarisi dinsel duygu ve sanatsal veya günlük hayata ilişkin duygular arasında artık herhangi bir iletişim bulunmadığı anlamına gelir. O, artık, insani herhangi bir ögeden yoksun bambaşka bir şey olmalı. Prekapitalist toplumların sanatı daima bir toplumsal bütünleşme aracıdır, öte yandan çağdaş sanatımız, tarihte ilk kez olarak, toplumun reddini ifade eder. Böylece, kapitalizmin henüz dış sınırlarına ulaşmadığı mertebeye kadardır ki çelişki sağ kalır, sanat yaşamaya devam eder.

Kullanım-değerinin kalıntıları sürekli biçimde tehdit altında bir varoluş sürdürmeye devam ederler. İyice yoksullaşmış koşullarında, bu kalıntılar bayalığa, melankoliye, can sıkıntısına, önemsizliğe gömülürler. Pornografi orgazmı bile bir metaya dönüştürmeyi başarmadı mı? Hatta, duygular da köreltilir; eğitim bu işle meşguldür. Bir süper yabancılaşma olarak kadınlar adına bir başkaldırı toplumun onlara erkekler gibi davranmasını, baskının kurbanları statüsünü ezenlerin statüsüyle değiştirmelerine izin verilmesini talep ediyor[4]. Sistem onlara bu ayrıcalığı verebilir (yavaş yavaş, elbette): *1984*'te artık kadın olmayacak, çünkü erkek de olmayacak. Eşitlenecekler - eşit ölçüde anlamsız.

Öte yandan kültürün yok edilmesine karşı direniş sistemin henüz derinlemesine nüfuz etmediği yerde belirir; periferide. Kapitalizmin, her şeyi her yerde aynı kalıba dökmeye yönelik çok güçlü eğilimlerine karşın, farklılıklar çevresel kuruluşlarda (peripheral formations) var ol-

4 Belirli feminist eğilimler, kadınsı yumuşaklık erdemlerini yücelterek, sözde erkeklik erdemlerinin (kabalık, aptallık, kibir ve disiplin okuyun) yabancılaşma mekanizmalarında oynadığı belirleyici rol hakkındaki bilincimize büyük katkıda bulundular. Ama başat eğilimler ya kendilerini, eşit davranılma talebi (ki, haklı ancak kesinlikle özgürleştirici olmayan bir taleptir, bütün ekonomist talepler gibi) ile sınırlıyorlar ya da, ayrı, yalıtılmış bir kadın dünyasını savunuyorlar. Kelimenin basit anlamında ütopik ve olanaksız olan bu sonuncu hedef Amerikan geleneğiyle oldukça aynı çizgidedir. Bkz. S. Amin, I. Eynard, ve B. Stuckey, "Féminisme et lutte de classes," *Minuit*, no. 7 (1974).

maya devam ederler. Bu farklılık, başkalık ve karmaşa, merkezde giderek büyüyen işlevsel basitlikle kontrast halinde, direniş ve başkaldırı için olanaklar sunar. Bu başkaldırılar başlangıçta karışık, tutarlı perspektiflerden yoksun, tek kelimeyle milliyetçidir: Ama onlar, Çin Kültür Devrimi'nin gösterdiği gibi, başka bir boyut da kazanabilirler.

Kapitalizm, hiçliğin uyumuna doğru eğilim göstermesine karşın, uyum değildir aslında. Dolayısıyla insanlığa bir seçimi dayatır: İşlevsel ama insansız bir uyum, ya da bunun ötesinde yatan bir şey. Çünkü yadsıma momenti aynı zamanda insanlığın özgürleşmesini mümkün kılan bir momenttir. Üretici güçlerin olağanüstü gelişimi erkeğe ve kadına, doğanın denetimi (ki, özgürlüğün koşuludur) için gereken gücü verir. Öte yandan bu gelişim, geçmişte olduğu gibi sadece ayrıcalıklı azınlıkların değil, *bütün* insanlığın özgürleşmesini, dolayısıyla kullanım-değerlerinin doğrudan kavranmasının yeniden sağlanışını evrensel bir bolluk düzleminde mümkün kılar. Bu evrensel bolluk, ezen ve ezilenlerin karşılıklı alçalma ve çirkinleşmelerini yok eder. Üretici güçlerin gelişimi, yabancılaşmanın konumunu değiştirerek, bize daha şimdiden bu olası özgürleşmenin belli belirsiz bir görünüşünü sunuyor. Ekonomik etkenin başatlığı siyaset ve ideolojiyi kısmen özgürleştirdi. Onlar artık dinsel değil. Her biri, özgürleşme yolunda olan bir pratiğin ve bir bilimin nesnesi haline geldi. Bu pratik, artık yabancılaşmanın doğrudan ağırlığı altında perçinli olmamakla birlikte, henüz tam olarak özgür de değildir; çünkü, ekonomist yabancılaşmanın gereklerine bağlıdır ve sosyoloji, siyaset bilimi gibi adlar altında değişik bilimlerin nesnesi haline gelir - bunlar bileşenlerinden biri olan ekonomi gibi, sahte bilimlerdir kuşkusuz, çünkü bir sahte bilinçlilikten kaynaklanırlar, ama, özgür olmayan erkek ve kadınların, onlarda, "dışsal" yasalara bağlı olmaları ölçüsünde bilimdirler yine de.

5. *1984, "tek-boyutlu insan"ın egemenliği. 1984* ölümün evrensel uyumunun sessiz hükümranlığıdır. Artık bireyler yoktur orada. Bu varlıklar ne insan ne hayvan, ne özgürleşmiş ne yabancılaşmış, ne bilinç ne de yanlış bilinç tarafından güdümlüdürler. Onların doğası öteki insanlarca değil, kusursuz bir makine tarafından belirlenir. Bu varlıklar artık konuşmazlar - söyleyecek hiçbir şeyleri yoktur, çünkü dü-

şünecek ve hissedecek hiçbir şeyleri yoktur. Artık herhangi bir şey de üretmezler, ne nesneler, ne duygular, ne sanat, ne de başka bir şey.

Gittiğimiz yer bu mu? "Kalıntı" denen şeylerden niye o kadar gurur duyuyoruz? Çin, Mısır, Asya ve Afrika bu "kalıntılar"la dolu; onlar Avrupa'da ve hatta belli bir ölçüde, Birleşik Devletler'in doğu kıyısında da mevcut. Eski kentleri sevmemiz, ama kimsenin, onları tasarlayan kent planlamacılarının bile, savaş-sonrası kapitalizmin en son "başarıları"nı savunmayı göze alamaması başka nedendir? Bütün sınırlılıklarına karşın bu kalıntılarda sevdiğimiz şey, tam da içerdikleri kullanım-değerlerinin bütünlüğü, toplumsal ve bireyselin birliğine olan saygıları, tek kelimeyle, işlevselci olmayışlarıdır (nonfunctionalism)[5].

Tam bir fonksiyonalizm zorunlu biçimde kompartımanlara ayrılmış ve çizgiseldir. Bu daima, bütünle değil, tek bir şeyle ilişkili bir fonksiyonalizmdir. Kısaca dökümünü yapalım: (İşe gitmek için) mümkün olan en hızlı ulaşım araçları, (işgücünü yeniden üretmek için) mümkün olan en sakin dinlenme yerleri, alışveriş için mümkün olan en yakın yerler (her şeyden öte, kapitalizm hayatta kalmak zorunda). Elde ne var? Los Angeles veya Avusturalya! Oralarda mekân, zaman gibi, toplumsal ve bireysel mekâna bölünmüştür. Toplumsal mekân bireysel kullanıma sokulamaz: Bir highway* yonca-yaprağındaki sürücü, sadece bir sürücüdür, başka hiçbir şey değil. Teknokrasinin "sanatçılar"ı, orada, ille de plastik olması gerekmeyen güzel ağaçlar yetiştirebilir, renk ustası bir ressama, hatta bir psikoloğa danışabilirler. Yonca-yaprağı yine de çirkin kalır. Çünkü ne ressam ne de psikolog toplumsal mekânın bireysel kullanımını tasarlayamaz; ayrıca, bunun için para almazlar.

Öte yandan, sözde özel/bireysel mekân bir aldatmacadır: Bu, kendine gelme/iyileşme için örgütlenmiş mekândır. Evler yatakhanelerdir. İnsanların gerekli bir sersemlik ve uyuşukluk durumuna gömüldükleri, (televizyonun gerçek işlevlerini düşünün), kendi başlarına kalmak için dermansızca çabaladıkları ("aile hayatının sakin mutluluğu"nu düşünün) ve canlarının sıkıldığı yerlerdir.

5 Bu saptamaların eleştirisi ve yazarın açıklama ve savunması için, bkz. "In Praise of Socialism: An Exchange, "*Monthly Review* 27 (Kasım 1975): 52-59.

* ABD'de genellikle içeri giren trafik tarafından kullanılan geniş ana yol. [Ç.N.]

Bu arada, bir doğu çarşısında insanların nasıl yaşadığına, az-gelişmiş bir ülkede insanların kendi evlerinde nasıl eğlendiklerine bakın. Böyle ortamlarda çekici bulduğumuz şey "nesneler" değil, düpedüz, kullanım-değerinin bütünlüğüdür, fonksiyonalizmin bizi yoksun kıldığı bu boyuttur.

Kapitalizmde, zaman ve mekân, kullanım-değerlerinin örgütlenmesi için bir çerçeve sunmazlar artık. Onlar, değişim-değerinin destekleri haline gelmişlerdir. Üstüne üstlük - nihai yabancılaşma - onların birer "fiyat"ı vardır! O halde, kapitalizmin yadsıma momenti olduğunu düşündüren çelişkilerin sistemin perifesinde, merkezdekilere göre daha keskin oluşu; Güney Avrupa'da ABD'dekilere göre daha açık seçik oluşu şaşırtıcı değildir. Kapitalizm gerçek yüzünü henüz gençken gösterir. Daha sonra çok geç olabilir: İnsanlar kullanım-değerlerinin gerçek varlığını unuturlar, yabancılaşmış emeğin anlamı hakkında kendilerine artık hiçbir soru sormazlar, koşullanırlar, tek-boyutlu hale gelirler.

Örnek mi? Kuzey Amerika'nın "daha saf" kapitalizminin, düşünce ve duygu nüanslarına daha az ihtiyaç duyması yüzünden değilse eğer, Amerikancanın yoksul bir İngilizce oluşu nedendir acaba? Kuzey Amerika'daki kültür kalıntıları, Kaliforniya veya Los Angeles'ta değil de, niçin köleci Güney'de bulunuyor? Niçin 19. yüzyıl Avrupa'sının dili 20. yüzyılın her şeyi basitleştiren fonksiyonalist sosyologları için okunmaz hale geldi? Neden, diyalektik onlar için "anlaşılmaz", "çelişkili" ve "yanlış"la eşanlamlı oldu? İnsan beyninin bir milyar bağlantısını on milyon kadar elektrik teliyle ikame eden bilgisayara muhtaç tek yanlı modellerin düz ve basit dilinden niçin zevk alıyorlar? Bu uzmanlar neden disiplinlerarası ima ve metaforları artık hissetmez ve anlamaz oldular? Ütopik sosyalizmin harika, düşsel çığlığı neden 19. yüzyılın başlangıcında yükseldi? Neden en modern düşünce ve eylemler Çin'den geliyor? Detroit'teki işçinin sorunlarına neden Hippy hareketi değil de Kültür Devrimi sesleniyor?[6]

6. *Alternatiflerden ikincisinin bir adı da vardır: Sosyalizm:* O, bir

6 Kadın hareketindeki bazı eğilimler gibi, Hippy hareketi de, toplumu dönüştürmeksizin, yalıtılmış bir cennet yaratabileceğini sanır. Ama, metanın kral olduğu bir diyarda bir kullanım-değeri uygarlığı yaratmak olanaksızdır.

toplumdur, insanların toplumu. Belirli sorunları, insanlığın tarih-öncesine ait sorunları çözmüş bir toplum. Yeni sorunlar ve yeni çelişkilerle hareket eden başka bir düzlemin toplumu.

Bu yeni toplumun sorunları günümüzün yabancılaşmış toplum biliminin uğraştığı sorunlar olmayacak. Her şeyden önce ekonomi bilimi yitecek. Ekonomi düpedüz kapitalist üretim tarzının bilimidir. Öte yandan bu bilim, aynı zamanda, prekapitalist üretim tarzlarının, onları karakterize eden yabancılaşmanın özgül doğasını (ekonomik değil, dinsel doğasını) anlamamızı ve yabancılaşmadan kurtulmuş en uç sosyalist tarzı öngörmemizi de sağlar. Ekonomi, yanlış bir biçimde, bütün üretim tarzlarının bilimi olarak tanımlanır. Bu yanlıştır, çünkü, dikkatli olmazsak bize, ekonomik yabancılaşmanın kaçınılmazlığını kabul ettirir. 19. yüzyıl boyunca Avrupa işçi hareketlerinin sosyal demokrasisi bu yanılgıya kapıldı ve Rosa Luxemburg, değişim-değerlerinin aracılığının yok oluşu ile ve kullanım-değerlerinin dolaysız algılanışı/kavranışının yeniden kurulmasıyla, ekonominin herhangi bir nesnesi kalmayacağını yazdığında, bu bir "sol sapma" olarak görüldü.

İnsanların ne istediklerini gerçekten bildikleri bir toplumda herhangi bir siyaset bilimi veya sosyoloji de olmayacak ve devlet de, der Marx: Dolayısıyla, ne de devletin bilimi.

Kullanım-değerlerinin dolaysız kavranışı yeniden kurulacak. Zaman yeniden bütün olacak; sözde boş-zaman, bileşeni olan çalışma-zamanıyla birlikte yok olacaktır. "Sorun çalışmayı özgür kılmak değil, onu yok etmektir". Nesneler artık fonksiyonel nesneler değil fakat bütünün ve ihtiyacın dayanıklı nesneleri haline gelecek. Kadın ve erkek, makineye sadece ve sadece artık layık olduğu düzeye indirgenmiş kısa-dönem etkinlik hesaplamalarını teslim ederek, bir kez daha, uzak bir geleceğe bakmaya yetenekli insanlar olacaktır. Mekân da, kullanım-değerleri için bir destek, kendi başına bir kullanım-değeri olarak, ıslah edilmiş olacak. Çalışmanın yok oluşuyla, işbölümü de (özellikle kafa emeği ve kol emeği, tasarlama ve uygulama işi arasındaki bölünme) ortadan kalkacaktır. Değişim-değerinin yok oluşuyla, kır ve kent, kolektif mekân ve özel mekân arasındaki farklar ortadan kalkacağı için, bireysel ve toplumsal arasındaki çelişki de yitecektir. Gö-

rüldüğü gibi sosyalizm, sosyal demokrasi, ekonomizm ve Doğu Avrupa deneyiminin onu indirgediği kapitalistsiz bir kapitalizmden çok farklı bir şeydir.

Kullanım-değerlerinin dolaysız kavranışı, böylece, tekbiçimliliğin değil çeşitliliğin taşıyıcısı olur. Kapitalizmin kültürü yok edişinin yarattığı tekbiçimliliğe karşıt olarak, burada, çeşitliliğin yeniden doğuşundaki zenginlik vardır. Kuşkusuz ulusal çeşitlilik, ama aynı zamanda bölgesel, yerel, bireysel bir çeşitlilik.

Bunlar, öyleyse, yeni sorunlardır: Özgür bireylerin özgür toplumunda, toplumsal ve bireyselin yeni diyalektiğine ilişkin sorunlar. Bu yeni diyalektiğin doğasını belirlemeye, onu, "insan"la uğraşan mevcut bilimlerin demir ceketi içine hapsetmeye çalışmak boşuna olurdu. Yeni sorunlardan bazılarını şimdiden belli belirsiz görüyor olmamız bizi aldatmamalıdır. Çünkü onları, sadece, kapitalist toplumun bizde yarattığı alçalış ve bozulmanın tahrif edici prizmasından görmekteyiz. Ancak ve ancak sosyalizme doğru giden yolda ilerlemek bu sorunları çözmemizi mümkün kılacaktır.

II. KISIM
EMPERYALİZM VE AZGELİŞMİŞLİK

4. BÖLÜM
EVRENSELLİK VE KÜLTÜREL ALANLAR

Toplumsal örgütlenme modelleri, onları besleyen ideolojik formülasyonlar gibi, kuşkusuz tarihte ilk kez, evrensel bir etki alanı kazanmış oluyorlar. Bu, hem kapitalist modeller hem de sosyalist veya değil, kapitalizm-sonrası modeller için geçerli. Günümüzde, açık seçik biçimde, evrensel geçerlilik iddia eden üç tutarlı model var: Kuzey Amerika, Sovyet ve Çin modelleri. Kökleri kuzeybatı Avrupa'daki kapitalist kuruluşun tarihinde yatan ilk model, Birleşik Devletler'de, kapitalist üretim tarzının işlevsel ekonomik gerekleri ve onların ideolojik-politik ifadesi arasındaki uygunluğu mantıksal sınırına kadar geliştirdi. Bu modelin evrensel geçerlilik iddia edişinin nedeni, kapitalist sistemin ilk global toplumsal sistemi olmasıdır.

Bu model ve onun iç çelişkileri hakkında ne düşünürsek düşünelim, onun hâlâ büyük bir güce sahip olduğunu kabul etmeliyiz. O, yirmi beş yıldan bu yana Avrupa ve Japonya'da, sadece yönetici sınıflar üzerinde değil, aynı zamanda, (kapitalist ideolojinin bütün toplum üzerindeki egemenliğini göstererek), geniş emekçi kitleleri üzerinde de büyüleyici bir cazibe yaratmış bulunuyor. Üçüncü Dünya burjuvazileri başka bir perspektifin farkında değiller; onlar, canla başla, Batı tüketim modelini kopya ediyorlar. Okulları, Batı teknolojilerine eşlik eden iş örgütlenmesi modellerini yeniden üretiyor.

Öbür iki model ise esinlerini Marksizmden aldıklarını ve sosyalist bir toplumsal düzen kurduklarını iddia ediyor. Bununla birlikte, "tüketim, teknoloji ve iş örgütlenmesi modelleri toplumsal sistem karşısında tarafsızdır, üretici güçlerin gelişiminin gereklerinden kaynaklanırlar" düşüncesini paylaşması yönünden, Sovyet modeli, Çin modelinden çok farklıdır; birinci model, kapitalizm veya sosyalizm sorununu, sadece, üretim araçlarının mülkiyeti (kamusal veya özel oluşu) açısından görüyor. Çin modeli ise, tersine, sosyalizmin kendi

tüketim ve iş örgütlenmesi modellerini kapitalizmden alabileceği görüşünü reddediyor.

Bu iki model coğrafi sınırlarının ötesinde çok güçlü bir cazibe yaratıyor. Sovyet modeli Avrupa'daki önemli işçi hareketleri için bir esin kaynağı olmaya devam etmekte ve Üçüncü Dünya'da ulusal küçük burjuvazilerin de geniş kesimlerini cezbetmektedir. Çin modeli ise, değişen derecelerde, hem "özyönetim" akımıyla bağlantılı Batı'daki öncü hareketler, hem de belirli Üçüncü Dünya çevrelerinde, genç aydınlar, öğrenciler ve bazen de kitleler üzerinde etkili olmaktadır.

Dünyadaki hiçbir düşünce akımı veya eylem, bu üç model tarafından sunulan seçeneklerden uzak kalamaz. Öyleyse sorun, hangisinin hangi koşullarda üstün geleceğini belirlemektir. Burada krokisi çıkarılan yanıt geleneksel siyasi çekişme perspektifinin ötesine gitmek niyetinde. Bu nedenle, tarihsel maddeciliğin belirleyici katkısı ve en önemli sorun olan, ekonomik temel ve üstyapı arasındaki ilişkilerin tahliliyle başlayacağım. Bu tahlil soyut biçimde, tarih görmezden gelinerek yapılmamalıdır; bu tahlil, önceki toplumsal kuruluşlara ait üstyapıların dönüşümü ve bu üstyapıların, hem kapitalizmin hem de sözde sosyalist düzenlerin genişlemesine uyumları (veya uyumsuzlukları) sorunu ile uğraşmalıdır. Bu sorunlar, prekapitalist üretim tarzları ve ideolojik sistemlerin kalıntılarının hâlâ açıkça görülebilir olduğu Üçüncü Dünya kadar, ideolojisi bir boşlukta doğmamış olan Batı'yı da ilgilendirir.

Sorunu böyle ortaya koymak yeni bir düşünüş zemininin açılması demektir: "Kültürel alanlar" denebilecek olan şeyin doğası. İdeolojiler ve toplumsal hayatın ekonomik temelleri arasındaki özgül ilişkilerin karakterize ettiği belirli kültürel alanların sınırları, ne ölçüde, üstyapılar tarafından çizilebilir?

Avrupa'da kapitalist ideolojinin temel çerçevesi Aydınlanma Felsefesi tarafından belirlendi. Bu felsefe, bir dizi spesifik nedensel belirlenmeleri şart koşan bir mekânik materyalizm geleneğine dayalıdır. Söz konusu spesifik nedensel belirlenmelerden en önemlisi, bilim ve teknolojinin, kendi (özerk) ilerleyişleriyle, süreç içinde toplumsal ilişkileri de değiştirerek, toplumsal hayatın her alanını belirledikleri postülasıdır. Böylece, sınıf mücadelesi tarihten atılır ve kendini dışsal bir

güç olarak bir doğa yasası gibi dayatan mekanik bir determinizmle ikame edilir. Bu ilkel materyalizm ki, sık sık idealizmin karşıtı olarak düşünülür, aslında onun ikiz kardeşidir; onlar aynı paranın iki yüzüdürler. İster insanlığın bir Tanrı (Cenab-ı Hak) tarafından ilerleme yolunda yürütüldüğü söylensin, ister bu işlevin bilim tarafından yerine getirildiği iddia edilsin, hepsi aynı kapıya çıkar: Bilinçli, yabancılaşmamış bir toplum ve toplumsal sınıflar sahneden çıkar. Bu tür bir materyalizmin ideolojik ifadesinin genellikle dinsel oluşu bu yüzdendir (örneğin, Hürmasonlar veya Supreme Bein*); bu iki ideolojinin kolayca el ele gidebilmesi bu yüzdendir: Amerika Birleşik Devletleri'nde, dini idealizm "ruhun içinde" dokunulmazlığını korurken, ilkel materyalizmin de toplumsal davranışı yönetmesi (ve onun "bilimsel açıklaması"nı vermesi) yine bu yüzdendir. Burjuva "bilim" bu ilkel materyalizmi hiçbir zaman aşmadı, çünkü o, sermayenin emeği sömürmesini sağlarkan, yabancılaşmanın yeniden üretimini de şart koşuyor.

Marksizm sadece en modern materyalizm değildir. Çünkü o, materyalizmi diyalektikle birleştirir. Klasik materyalizm/idealizm tartışmasının dışında durur ve onları "gizemsizleştirerek", yani, onların sınıf mücadelesi içindeki işlevlerini açığa vurarak her ikisini birden aşar. Marksizm: bu aşmayı sağlayan temel kavramları üretti (üretim tarzları, toplumsal kuruluşlar, üretici güçler üretim ilişkileri, üstyapı) ve onları, bazen bağımlı bazen başat olan üstyapı ve son tahlilde belirleyici olan ekonomik temel arasındaki ilişkilerin toplumsal yeniden üretim sürecindeki özgül karakterini aydınlatmak için kullandı.

Tarihsel maddecilik; ilk kez, tarihi, ideolojik olmayan ilişkiler içinde tahlil eder, toplumsal yabancılaşmanın doğasını anlamaya yönelik yöntemleri sunar ve böylece, Avrupa felsefe geleneğinden radikal biçimde kopar. Marksizm, Avrupa kültür dairesi içinde doğmakla birlikte, bu toplumun tartışmalarını ("kapitalizm aklın nihai ifadesi midir yoksa bu yolda henüz mükemmele varmamış bir aşama mıdır?" türünden tartışmaları) aşmış ve böylece evrensel geçerlilik kazanmıştır.

*Yazar burada, ünlü ressam David tarafından hazırlanan, Robespierre'in önayak olduğu ve 1794'te Ulusal Meclis tarafından kabul edilen "En Üstün Varlık Şenliği" hakkındaki yasaya atıf yapıyor. [Ç.N.]

Bununla birlikte, bu geçerlilik, işçi hareketleri de dahil olmak üzere baştan başa bütün ileri kapitalist ülkelerde, Marksizmin kaba bir biçimde ekonomizme indirgenişiyle gölgelenmiş bulunuyor. Bu "vülger Marksizm" Aydınlanma'nın ilkel materyalist felsefesinden, görünüşte Marksist terimlerle formüle ettiği ama gerçekte Marksist içeriklerini boşalttığı, iki postüla devralır. İlki, üretici güçlerin gelişiminin (bağımsız değişken), üretim ilişkilerindeki değişmeleri (sonuç) belirleyeceğidir. Bu, bütün revizyonizmlerin başlıca tezidir. Ancak tarih, üretim ilişkilerini değiştirenin ve dolayısıyla üretici güçlerin potansiyel gelişmesini mümkün kılanın sınıf mücadelesi olduğunu gösterir. İkinci postüla ise, üstyapının ekonomik temelin gereklerini yansıttığıdır. Bu basit tez, her üretim tarzına özgü temel/üstyapı ilişkilerinin spesifik özelliklerini ve her toplumun bütünsel yeniden üretiminde temelin ve üstyapının göreli rollerini hesaba katmaz.

Bu sahte-Marksistler, bizi, toplumun, kendisine dışsal "yasalar"la yönetildiği eski kavrayışa geri götürür. Böylece Marksizm, "diyalektik materyalizm"in "yasalar"ının hem toplumu hem de doğayı kuşattığı belirli bir eylem alanı haline gelir. Bu noktaya vardığımızda, dosdoğru, burjuva felsefesine ve dine geri dönmüş oluruz. Engels'in bir "doğanın diyalektiği" postülası oluşturmaya yönelik talihsiz girişimi Avrupa işçi hareketi üzerinde burjuva ideolojisinin egemenliğinin yarattığı basıncı gösterir. Bu, çağın ruhuyla aynı çizgideydi: Pozitivist bilicilik, Kautsky'cilik vb. Stalin bu ilk taslağı bir kateşizme (x) dönüştürecekti. Ayrıca bu indirgemecilik, Marksizmi tahrif ederek, ona, kapitalizmin ideolojisiyle ortak olan Batı-merkezli bir bakış açısı verdi.

Aydınlanma Felsefesi bir teleolojiyi içerir: Bütün Avrupa tarihi kapitalizmin doğuşu için gerekli bir hazırlıktı, hatta, (bir Avrupa dini olarak görülen) Hıristiyanlık bireyin ortaya çıkışı ve yetenekleriyle doğayı kontrol altına alışı için öteki dinlere göre daha elverişliydi.

Burada, birkaç din grubunun işlevini ve anlamını ele almak yararlı olabilir: Eski Mısır dini, Konfüçyusçuluk, Hinduizm ve Sami dinleri (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam).

Dinler iki sorun kümesi ortaya koyuyor: İnsanlar ve doğa arasındaki ilişkilere ait sorunlar ve insanlar (toplumsal sınıflar) arasındaki

ilişkilere ait sorunlar. Dinsel düşünüşün ilk zamanlarında egemen olan, kuşkusuz doğanın egemenliği gerçeğiydi, ama dinsel yabancılaşma sonuç olarak toplumsal hiyerarşilerin yeniden üretimine hizmet etti. Hem eski Mısır dininde hem de Konfüçyusçulukta, ikisinin de başlıca boyutunu dinin bu ikinci işlevi oluşturur. Doğa olaylarına ait efsaneler ve onları insanlık hizmetine sokmanın büyülü yolları vardı (örneğin, Nil'in ve Hoang Ho'nun taşması), ama bunlar, toplumsal düzenin meşrulaştırılmasına yönelik daha geniş bir felsefeyle bütünleşmişlerdi. Yabancılaşmanın ağırlık merkezinin bu transferi, sulamayı başarmış bu iki toplumda, üretici güçlerin ne kadar gelişmiş olduğunu gösterir.

Eski Mısır'ın dini, palazlanmış bir vergisel üretim tarzındaki yeniden üretimin gerekleriyle son derece uyumlu ve tutarlı bir yapıdır. Bu dinde çarpıcı olan şey, Şer (Seth) kuvvetlerinin İyilik kuvvetlerini yeneceğini öngören bir kötümserliktir. Bir hayli gerçekçi olan bu toplum tasviri neye karşılık gelir? Onun işlevi, emekçi kitlelerin yönetici sınıflara ödediği ağır ve çıplak haracı meşrulaştırmak değil midir? Burada din haraç-ödemeli üretim tarzının gereklerine kusursuz biçimde uydurulmuştur; bu olay, ideolojinin toplumsal yeniden üretimde yerine getirdiği başat işlevi gösteriyor.

Konfüçyusçuluk, ideoloji ile gelişkin vergisel-üretim tarzı arasındaki aynı ilişkinin Çin'deki özgün görünümüdür. Burada gördüğümüz şey, toplumsal hiyerarşiye ebedi ve zorunlu bir beşeri karakter atfeden dinsel sonuçlarıyla birlikte, bir yurttaşlık felsefesidir. Bu ebedi ve zorunlu beşeri karakter bugün için bize oldukça basmakalıp gözüken zımni bir sosyo-psikoloji üzerine temellenir.

Öte yandan, Hindu ve Sami dinleri, insan ve doğa arasındaki ilişkiye seslenmeye çalıştılar. Denetim-dışı bir doğanın ciddi tehditleriyle yüz yüze gelen ilkel insanların şu iki tutumdan birini seçmeleri gerekiyordu: Doğayla özdeşleşmek veya onu reddetmek. Hinduizm, insanlığı doğanın bir parçasına indirgeyerek, güçsüzlüğü hoşgören ilk tutumu seçti. Öte yandan, Ortadoğu'nun kurak bölgelerinden çıkan Sami dinleri insanların doğadan ilk kez kopuşunu, insanlığın üstünlüğünü - Tanrı imgesi - ve insan eyleminin nesnesi olmaya indirgenmiş cansız doğanın bağlı kılınmasını temsil ettiler. Her ikisi de

(Hindu ve Sami dinleri) doğayı evcilleştirmeye yönelik sistemli bir girişimin gelişmesini potansiyel olarak içerir, ancak Sami dinlerinin ilk aşamalarında bu sav sadece bir idealdi. Doğa üzerinde etkili olmanın gerçek araçlarından yoksunluk koşullarında, çağrı, koruyucu Tanrı'ya (gerçekte seçilmiş Yahudi halkının tanrısına) yapıldı. Bu belirleyici seçim Hıristiyanlık tarafından devralındı, ne var ki, Hıristiyanlığın karmaşık, ileri ve buhran içindeki bir toplum çerçevesinde gelişmesi, onu, dinin ikinci boyutunu, toplumsal ilişkilere ait boyutunu ön plana çıkarıp genişletmeye götürdü. Özellikle, yeni bir imparatorluğun örgütlenmesi yükünü omuzladığından, aynı şey İslam için de geçerlidir.

Avrupa kültür dairesinin ana bileşenlerinden biri olan Hıristiyanlığın kökleri bu dairenin dışında kalan uzak bir geçmişte yatar. Bu gözlemden önemli bir ders çıkarmak istiyoruz: Tarih içinde belirli bir zamanda oluşmuş ideolojiler, daha sonra, kökensel eğilimlerinden çok farklı gelişme çizgileri kazanabilirler. Sözgelimi Hinduizm palazlanmış bir vergisel üretim tarzının gelişimine karşı direnişin çok güçlü bir öğesini oluşturmaz mı? Hindistan tarihi bu tür bir üretim tarzının ölü doğmuş çıkış denemelerinin zengin örnekleriyle doludur. Bu yöndeki en tutarlı girişimin bu alt kıtanın Müslüman hükümdarlarından gelmesi anlamlı değil midir?

Öte yandan Mısır dini ve Konfüçyusçuluk, haraç-temelli tarzın gerekleriyle son derece tutarlı olduklarından, esneklik yeteneği olmayan dinlerdi, dolayısıyla, ya - palazlanmış haraç-temelli tarzın sürmesine eşlik ederek - hiç değişmeden kaldılar, ya da tümüyle yok oldular. Dışardan, kapitalizm tarafından sarsılmış olan Çin'in Konfüçyusçuluk'u aşması ancak sosyalist devrim ve özellikle Kültür Devrimi ile mümkün oldu. Mısır'a gelince... Firavunluğun ideolojisi resmi Hıristiyanlık ve İslam'dan sonra da sağ kaldı: Bu süreklilik, dünün ve bugünün Müslüman dünyasında Mısır toplumuna onun belirgin özelliklerini veren haraç-temelli tarzın sürekliliğiyle açıklanır ve onu açıklar. Bu anlamda, kapitalizm haraç-temelli tarzın ideolojisini yok edecek kadar güçlü çıkmadı. Büyük bir olasılıkla, Çin'in durumunda olduğu gibi, bunu en sonunda sosyalizm başaracak.

Öte yandan, Hıristiyanlık ve İslam, denetleyen insanlık ve denetlenen doğa arasındaki ilişkilere ait kökensel konumlarından tü-

reyen, büyük bir esnekliğe sahiptirler. Dolayısıyla, Hıristiyanlığı ve İslam'ı, sözgelimi feodalizmin ideolojisi yapmak oldukça yanlış gözüküyor. Onlar, geçmişte zaman zaman bu karakteri kazanmış olabilirler, ama onlar aynı zamanda tüccar imparatorluklarının (Orta Çağların Arap dünyası, İtalyan ve Hansa Birliği kentleri, 16. yüzyıldan sonra Atlantik Avrupası, vd.) ve kapitalizmin de ideolojisi (Hıristiyanlık) oldular. "İslam ve ilerleme" (rasyonel ruh, bireysel inisiyatif, kapitalizm vb.) hakkındaki konuşmalar da, eşit ölçüde inandırıcılıktan uzak. Çünkü İslam bu düzlemde, Hıristiyanlık gibi, kendini her şeye uyarlayabilir. Bununla birlikte, hem Hıristiyanlık hem de İslam, bütün dinler gibi, derin bir yabancılaşma taşıdığından, sosyalizm yolunda engeller olarak kalmaya devam edecekler.

Gerçekte, kapitalist ideolojinin oluşumu değişik evrelerden geçti. İlki (özellikle Protestanlığın yükselişiyle) Hıristiyanlığın uyarlanması oldu; ama bu sadece, Avrupa kültür dairesinin belirli alanlarıyla sınırlamaşı, bir ilk aşamaydı. İngiltere'de burjuva devriminin dinsel ve böylece yabancılaşmış bir biçim alması, kapitalizmin orada çok erken gelişmiş olması nedeniyledir. Gerçek alemin efendisi olan İngiliz burjuvazisi bir felsefe geliştirme ihtiyacını hissetmedi: İlkel materyalizme karşılık gelen ve üretici güçlerin gelişmesini güven altına almaya yeterli olan bir amprizmle tatmin olabildi. Yabancılaşmış İngiliz ekonomi-politiğinin gelişiminin karşılığı, bir felsefenin yerini alan bu amprizmdi. Ancak Protestanlık kıta Avrupa'sında aynı işlevi yerine getirmedi, çünkü orada kapitalizmin gelişimi yeterince olgunlaşmamıştı. Kapitalist ideolojinin oluşumunda ikinci dalga, böylece, daha dolaysız biçimde felsefi ve siyasi terimlerle dile geldi. Bundan böyle Katoliklik de en az Protestanlık kadar kapitalizmin ideolojisidir.

Bu spesifik ideolojinin, kapitalizme geçişi sağlayan erken formundan adım adım yükselmesi uzun bir süre önce oldu. Onun içeriği ekonomistik yabancılaşmaydı. İfadesi ise gizemli ve gizemleştirici doğasını yansıtıyordu; kendilerini topluma empoze eden dışsal güçler olarak teorileştirilmiş arz ve talep. Bu olgunlaşma aşamasına erişmiş olan kapitalist ideoloji önceki biçimlerini terk etti veya onların içini

boşaltıtı: Bireyin savunusu yerini örgütün savunusuna bıraktı. Bu ideoloji, kapitalist üretim tarzının dünya çapında genişlemesine eşlik eden, potansiyel olarak evrensel bir güce sahiptir. Çünkü o, bu üretim tarzının temel ihtiyacıyla, kâr yasasıyla, fevkalede tutarlıdır.

Şimdi, teleolojik ve Avrupa-merkezli tarih görüşünden kurtulmuş olarak, Marksizmin temsil ettiği kopuşu, Aydınlanma Felsefesi ile olan kopuşu anlayabiliyoruz artık.

Bir tarafta Aydınlanma Felsefesi var; uzak kökleri Semitik dinsel bakışta yatan, dolayısıyla, bilim ve teknolojinin gelişmesi sayesinde doğanın egemenlik altına alınması yolunu açan Aydınlanma Felsefesi. Bu felsefe, ister Hıristiyan dinlerinin idealist formunu isterse Yunanlıların, Rönensans'ın veya 18. yüzyılın idealist formunu alsın, bilimin karşı konmaz ilerleyişiyle belirlenen ve bütün düzeylerde paralel yürüyen bir çizgisel ilerleme fikrine görütürür. Bu ideoloji, zorunlu olarak toplumsal hayatın bütün yönlerine nüfuz etmesi ve onlara kendi mantığını dayatması gereken meta değerinin egemenliğine neden olur. Bilim, teknoloji ve örgütlenme temaları ideolojiler olarak yerlerini burada bulurlar. Öte yandan bu felsefe, insanlar ve doğanın ayrılığına ilişkin orijinal tezini uç bir saçmalığa iter. O, bu bakış açısından, tam bir anti-Hinduizmdir. O, doğaya, bir nesne gibi davranılmasını ve hatta doğanın tahrip edilmesini ister. Böylece, çevre ve ekoloji tartışmalarını bize hatırlatmaya başladığı gibi, insanlığın sürekliliğini tehdit eder.

Bu evrensel "barbarlık"ın tersine, tarihsel materyalizm nitel bir kopuş üzerine kurulu olan alternatif bir görüştür. Bu nitel kopuş, idealizm mi, ilkel materyalizm mi, doğayla bütünleşme mi, doğayı reddetme mi gibi, yabancılaşmış eski seçeneklerin referans çerçevesini aşar. Perspektif nettir burada; herkesi kapsayan bir özyönetim perspektifi, (henüz gelişmemiş olan dünyada olduğu kadar "gelişmiş" dünyada da) yabancılaşmadan kurtulmanın bir koşulu olan, insanlığın kendi geleceğini denetim altına alması, bütün düzeylerde, değişimdeğerini aşmaya zorlar bizi.

Meta ideolojisinin evrensel perspektifi tarihsel materyalizminki ile karşı karşıya geliyor. Günümüz dünyasında, bir yandan kapitalizmin gelişiminin biçimleri ve düzeyi, öte yandan ona karşı sosyalist mu-

halefetin biçimi ve aynı anda, dünyanın farklı uygarlık alanlarına bölünüşü (Avrupalı ve Avrupalı-olmayan, Müslüman, Hindu vb.) karmaşık bir tarzda bütünleşmişlerdir. O halde, (gelişmiş veya değil) altyapı ve bu alanların her birindeki üstyapılar arasındaki ilişkileri somut olarak incelememiz gerekiyor. Bu bağlamda, bir ilk yaklaşım olarak, günümüz dünyasının aralarında bölündüğü altı tane alan ayırt edebiliyoruz.

Gelişmiş Avrupa kapitalizmi alanı (Batı Avrupa, Kuzey Amerika, Avusturalya ve Yeni Zelanda) kökensel bazı heterojenliklerini hâlâ koruyor (eşitsiz gelişmişlik düzeyleri, toplumsal kuruluşlar ve sınıf ittifaklarının karakteristikleri, Katolik veya Protestan dinsel geleneklerin ve Aydınlanma Felsefesi içindeki değişik, az veya çok ampirik akımların üstünlüğü). ABD'de kapitalizmin özgül ideolojisinin, ekonomist meta yabancılaşmasının, en saf formunda - ideoloji olarak örgütlenme ve teknoloji - belirişi olgusu hâlâ sürüyor. ABD, Avrupa'nın da kendisine doğru yöneldiği modeli oluşturuyor. Egemen sınıfın ideolojisi, bu durumda, toplumun egemen ideolojisidir. Sosyal demokratik biçimindeki revizyonist Marksizm, emperyalizm olayı karşısında, işçi sınıfı içinde aynı özü ifade eder.

Gelişmiş kapitalizmin Avrupa-dışı alanı hemen hemen Japonya ile sınırlıdır. Japonya, sürekli olarak, çelişen yorumların konusu oldu: Onun, kendi ulusal kültürünü yitirdiği ve sadece boş bir kabuğu korumakta olduğu söylendi; veya tersine, kendi değerler sistemini (örneğin, firma-içi paternalizm) kâr yasasının gerekleriyle yan yana koyduğu, hatta ona entegre ettiği iddia edildi. Gerçekte Japonya kapitalizmin ideolojisini, olgun meta yabancılaşması formunda, hazır bir şekilde ve doğrudan doğruya kabul etti. Çünkü o, Avrupa Hıristiyanlığının dönüşümünde ifadesini bulan burjuva bireyciliği geçiş dönemini yaşamamıştı. Kapitalist Japonya bir başka toplumu, feodal tipin yeterince olgunlaşmamış haraç-temelli toplumunu izlemişti.

Bu toplumun ideolojisi kısmen Çin'in, bölge uygarlığının anası olan Çin'in ideolojisiydi. Ama haraç-temelli üretim tarzının olgunlaşmamış karakteri, Japonya'yı, bu ideolojiyi bütünselliği içinde uyarlamaktan alıkoydu. Budizmin göreli başarısı bunun kanıtı değil mi? Budizm, gerçekte, doğa ve insanların ayrışması savı yönünden

Sami dinlerine benzeyen anti-Hinduist bir dindir. Budizm Hindistan'da başarısız oldu; Çin'de ise, Çin ideolojisinin temelini çürütmeyi başaramadı. Ama Japonya'da başarılı oldu. Çünkü onlar Avrupalı değildiler, prekapitalist Japon ideolojisinin bileşenlerinin yeni kapitalist ideolojiye entegre edilmesi daha zordu. Böylece o (Japon ideolojisi), esas olarak, bir önceki ideolojinin özgül biçimde Çinli olan bileşenlerini devraldı. Çünkü, "tek-boyutlu" insan ve örgütlenme dünyasına karşılık gelen ileri kapitalist üretim tarzı, sermayenin yoğunlaşması ile yeniden ortaya çıkan, artığın açık ve çıplak şekilde çekilip alınmasını haraç-temelli üretim tarzına bağlar. Bundan böyle Japonya, kendini Sovyet dünyasına yakınlaştıracak bir evrim çizgisi izleyebilir.

Sözde sosyalizmin, gerçekte yeni bir sınıflı üretim tarzı olan bu sözde sosyalizmin (bir ad vermek gerekiyorsa "Sovyetik tarz") Avrupa alanı kapitalist Batı'nın alanıyla hem oluşumunun tarihini; hem de meta yabancılaşmasının başlıca özelliklerini paylaşır. Bu alan, çizgisinde, kapitalizmi doğrusal biçimde izlemesi olası modellerin belki de en ileri olanını üretir. ABD ve Japonya bu modele doğru eğilim gösteriyorlar. Avrupa ise, zorlukla da olsa, arkadan geliyor.

Azgelişmiş kapitalizmin Avrupa alanı - pratikte, Latin Amerika - özgül bir çelişki sunuyor. Azgelişmiş olduğundan, tam da emperyalist egemenlik gerçeğine bağlı olarak, Latin Amerika olgun merkezi kapitalizm modeli içine giremez. Bununla birlikte, bu toplumların geniş kesimlerinin Amerikan veya Sovyet modeline doğru olası bir evrimleşme yanılsamasını beslemeleri tehlikesi çok güçlüdür. Bunun nedeni Latin Amerika'nın sömürge geçmişidir; kapitalizme geçişte Avrupa ideolojisinin başlıca yönlerini ithal etmekle kalmayan, aynı zamanda, Avrupa'daki ideolojik akımların bu kıtada da at koşturmalarını sağlayan canlı ideolojik bağları korumuş bir sömürge geçmişi.

İspanyol sömürgeciliğinin örgütlenmiş kızılderili topluluklarını entegre ettiği alt-bölgedeki (Meksika, Guatemala, And ülkeleri) kızılderili "rezervasyonlar"ı Avrupa karakterli bölgelerle kontrast içindeydiler. Etnik tiplerin, dillerin ve başka toplumsal karakteristiklerin (dinsel efsaneler, aile örgütlenmeleri, vb.) gözlemine dayalı bu kont-

rast tipik bir sömürgeci bakış açısıyla uygunluk arz ediyordu. Bu sömürgeci ideoloji, kabul edilen ölçütler temelinde, yavaş yavaş bir "Avrupalılaşma" olduğu çıkarsamasını yapıyordu. Gerçekte, geniş kitleler bu "Avrupalılaşma"ya hâlâ direniyorlar (bu, örneğin dil gibi alanlarda ortaya çıkan pasif bir direniş bile olsa). Bu emekçi sınıf kitleleri sadece kırsal alanlarda değil kentlerde de çok büyük çoğunluğu oluşturuyor. (Kentsel merkezlere göçün hızlanışı, onların yakın zamana kadar kolonyal, yani, İspanyol olan karakterini değiştirmiş bulunuyor). Bu muhalefet, esas olarak kitlelerin, "modernleşme" tartışmalarına katılmayı reddetmeleriyle ifadesini bulur. Öteki kutupta ise, en geniş anlamda yönetici sınıfların, kendilerinin "Avrupalı" oluşundan kuşkuları yok. Bununla birlikte bu Avrupalılık etnik olmaktan çok kültürel. Çünkü bu sınıfların kapitalizmin gelişimi ile birlikte yenileşmeleri, zaman zaman popüler öğelerin soğrulmasıyla oldu. Dolayısıyla, bu yönetici sınıflar ile halk arasındaki uçurum, hiçbiri tam olarak entegre edilmemiş iki kültürel miras tarafından büyütüldü. Örneğin Meksika'da çağdaş devrimci hareket (kentli, işçi, öğrenci) 1910'un köylü (dolayısıyla "kızılderili") isyanlarında köklere sahip değil. Bolivya'da, işçi hareketi içindeki başat etken olan Troçkizm, şarkılarında sömürgeci İspanya'ya olan nefretini dile getirmeye devam eden kızılderili köylülüğe kulak asmaz.

Sömürgeciliğin zenci kölelere dayalı olduğu Batı Hint Adaları ve geleneksel Brezilya alt-dairesinde de; esas olarak zenci olan halkın kültürü ile, Avrupa tarafından daima cezbedilmiş yönetici sınıfların kültürü arasında, sömürgeci zihniyetin kalıntısı, benzer bir uçurum vardır.

Bu sorunlar, hemen hemen tüm nüfusu Avrupalı olan Güney Konisi'nde (Güney Brezilya dahil) mevcut değil. Buraya gelen göçmenler; kendilerini, servet yapmak için Birleşik Devletler'e veya Avusturalya'ya giden ötekilerin Güney Amerika'daki eşitleri haline getirebilecek olan bir gelişmeyi kaçırmış olmanın öfkesini yaşıyorlar şimdi. Sao Paulo'nun faşizan mimarisi bu hüsranı ve eski Brezilya'yı her ne pahasına olursa olsun yok etme isteğini yansıtır. Peronizm de bu tür tavırların pek çoğunu paylaşır.

"Avrupalılık" ve kapitalizm arasında ideolojik düzeydeki derin ilişkiyi hesaba katmayı reddettiğimiz sürece, Latin Amerika'daki kitle ha-

reketlerinin yinelenen başarısızlıklarını anlamak zor olacaktır. Latin Amerika henüz sömürgeci geçmişiyle ciddi biçimde hesaplaşmadı. Maocu düşüncenin bu kıtadaki yokluğu pekâlâ bu çelişkinin bir sonucu olabilir.

Avrupa-dışı azgelişmiş kapitalizm alanındaki Afrika ve Asya halklarının böyle sorunları yok. Latin Amerika'da olduğu gibi burada da, burjuvazilerin, Avrupa kapitalizminin hayat tarzını ve tüketim modelini tercih ettikleri doğrudur. Ama "kalkınma" yanılsaması çok daha az güçlüdür burada. Bu uçsuz bucaksız alandaki olağanüstü geniş kültürler yelpazesine ve "seçkinler"in kültürel yabancılaşmasına karşın, kapitalizmin gelişmesinin, onların doğasını tahrip ettiği ve onları geçmişlerinden kopardığı çok açık biçimde seziliyor. Bandung'dan bu yana, muazzam Afrika-Asya Birliği bu halklar arasında bir tepkiyi uyandırdı ve bugün, (en geniş anlamda) Mao'culuk, en güçlü yankısını burada, Asya ve Afrika'da buluyor. Devrimci güçlerin Kamboçya'da kazanması, Şili'de ise yenilmesi bir raslantı değildir. Çin ve sosyalist Doğu Asya özgül bir alan oluşturuyorlar. Bunun nedeni, onların (Çin ve Doğu Asya'nın), Marksizmin halkların kafalarını ve yüreklerini fetih etmeyi başardığı biricik bölgeler oluşudur belki de.

Dünya çapında sosyalizme geçiş sorunsalı, şu konularda bilinçli olmamızı şart koşuyor. Bir bütün olarak gelişmiş dünya için ana sorun şudur: Üretici güçleri geriletmeksizin, kullanım-değerinin alanını nasıl genişletebilir, meta ilişkilerini ise nasıl azaltabiliriz? "Geleneksel" kullanım değerleri çoktan yok olduklarına, meta ilişkilerinin gelişimiyle toprağa gömüldüklerine göre, hemen hemen tümüyle yeni bir kültür yaratmak zorundayız.

Bir bütün olarak azgelişmiş dünya için ise temel sorun farklıdır: Meta ilişkilerinin zemin bulmasına izin vermeden, üretici güçleri nasıl geliştirebiliriz? Geleneksel kullanım-değerleri burada hâlâ mevcut olduğundan, geçmiş ve gelecek arasında bir köprü kurmak mümkün olacaktır. Ama bu, hiçbir şekilde, bu toplumların prekapitalist ideolojileri devralmaları gerektiği anlamına gelmez. Tersine, sosyalizme geçiş, Asya'da ve Afrika'da bu prekapitalist mirastan köklü bir kopuşu, Latin Amerika'da ise "Avrupa rüyası"nı terk etmeyi gerektirir. Üçüncü Dünya, içinde bütün çelişkilerin ifadesini bulduğu çok özel bir du-

rumda yaşadı ve yaşıyor. Bu durum, emperyalizmin müttefikleri olan egemen sınıfların burjuva modernleşme yönündeki olanaksız girişimiyle, hâlâ prekapitalist ilişkileri korumaya çalışan popüler bir direniş arasındaki kısır muhalefette yatıyor. Bu direniş ezilen halkların Avrupa-dışı kültürlerden olduğu yerlerde çok daha güçlü olabiliyor. Çünkü bu durumda, ekonomik dürtüler (ki, gerçekte proleterleşmeye, yani, sömürüye karşı bir direniştir) kültürel dürtülerle güçlenmiştir. Ne var ki, bu tür bir direniş devrime dönüşme yeteneğinden yoksundur.

Öte yandan şunu da unutmayalım, toplumsal örgütlenme modelleri, hem gelişmiş hem de gelişmemiş dünya için özdeş olmasına karşın, sosyalizm hiçbir şekilde, bir çözümler yelpazesini dışlamaz. Tersine, kullanım-değeri zorunlu olarak çeşitliliği üretir.

5. BÖLÜM
EMPERYALİZMİN BUNALIMI

Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması, Birinci Dünya Savaşı sırasında yayımlandığı zaman, Lenin; tekellerin yeni hegemonyası, kapitalizmin ve sömürgeci baskının dünya çapındaki yayılışı, kapitalist merkezlerde bir işçi aristokrasisinin gelişimi ve ilk sosyal demokrat revizyonizm arasındaki yakın ilişki üzerine yaptığı tahlilin öneminin bilincindeydi. Selefiyle iki şeyi, Marksizmin ekonomizme indirgenişini ve Batı-merkezli bir bakış açısını paylaşan ikinci bir revizyonizme (Sovyet revizyonizmi) karşı mücadele gelişirken, bir yandan da, birkaç yıl önce başlamış bulunan* emperyalizmin ikinci bunalımı Lenin'in çıkarsamalarına isabet kazandırıyor.

Emperyalizmin birinci ve ikinci bunalımları arasında hangi değişmeler oldu? Bu değişmeleri belirleyen belli başlı güçler nelerdi?

1. Yayılmacılık ve Emperyalizm, Gerekli Bir Berraklaşma

Kapitalizm, daha başlangıcında, uluslararası bir boyut kazandı; ama bu boyutun içeriği ve işlevi üç aşamadan geçti. İlkel birikimin merkantilist dönemi boyunca (Rönesanstan Sanayi Devrimine kadar), Amerika ve Afrika periferileri para-sermayenin birikiminde belirleyici roller oynadılar[1]. Olgunlaşmış klasik tekel-öncesi-kapitalizm dönemi boyunca (19. yüzyıl), Amerika, Asya ve Arap-Osmanlı periferileri, (karşılığında tarım ürünleri verip) mamul maddeleri soğurarak ve kâr

* Okuyucuya, kitabın Fransızca orijinalinin 1976'da, İngilizcesinin ise 1977'de basıldığını hatırlatmak isteriz [Ç.N.]

1 Bu işlevi, Atlantik ticaretini tekeline almış ve Amerika'da ticareti örgütlemiş olan ticaret burjuvazisince sağlanan lüks malların "Atlantik" Avrupa'sının merkezlerince ithalini vurgulayarak, *Unequal Development* (New York: Monthly Review Press, 1976), s.183-91'de tahlil etmiştim. Amerika'da azgelişmişliğin doğuşu bu döneme kadar geri gider.

oranını yükselterek, merkezde sanayileşmenin hızlanmasına katkıda bulundular[2]. Öte yandan, geçen yüzyılın sonundan beri, tekeller sermaye ihracını mümkün kılarak dünya kapitalist sistemine yeni bir boyut vermiştir.

Dolayısıyla, kapitalizmin genel karakteristiği olan yayılmacılığı, onun çağımızdaki aşamasını oluşturan emperyalizmle karıştırmamak çok önemlidir. Bu sorun; kapitalist üretim tarzının "ekonomik" yasaları açısından değil, tarihsel materyalizmin global düzlemine dönerek (sınıf mücadelesi düzlemi) ve bu mücadeleyi bir kez daha doğru bağlamına (dünya çapındaki bağlamına) yerleştirerek incelenmelidir. Batı-merkezli bakış açısının bizi zorunlu olarak içine soktuğu çizgisel ve mekanik revizyondan ancak böyle uzak kalabiliriz.

Bu tavır *Unequal Development*'daki belli başlı tezlere aşina olunduğunu kabul ediyor: 1) Üretim tarzlarına, toplumsal kuruluşlara ve ekonomik temel ile ideolojik/politik üstyapılar arasındaki ilişkilere dair temel kavramlar;[3] 2) Kapitalist üretim tarzının temel yasaları ve karakteristikleri (genelleşmiş meta yabancılaşması), özellikle birikime ilişkin yasalar[4]: Genişletilmiş yeniden üretimin dinamikleri, dinamik dengede para ve kredinin aktif rolü[5], ticaret devresinin (business cycle) diyalektiği ve daha küçük ekonomik dalgalanmalar[6]; 3) Ulusal kapitalist kuruluşlar ve uluslararası para sistemi arasındaki bağlantı[7]; 4) Kapitalist üretim tarzının öteki üretim tarzları üzerindeki egemenliği kavramı, emeğin sermayeye biçimsel bağlılığı, sermaye birikiminde tarımla sanayi arasındaki karşılıklı ilişki ve toprak rantının

2 Burada tahlil üç düzeyde yürütülmeli: 1) "Piyasalar" teorisinin düzeyi (aşağıda); 2) Rant teorisi ve tarım ve sanayi arasındaki uluslararası işbölümü teorisi düzeyi (bkz. Bölüm 2, bu ciltte, "Kapitalizm ve Toprak Rantı"); ve 3) Dışa açılmanın doğuşu ve azgelişmişlik düzeyi (Amin,*Unequal Development*, s. 205 ff.).
3 Amin, *Unequal Development*, Bölüm 1, özellikle s. 25-26.
4 A.g.e., s. 60-72 (değer, fiyat, rant, doğal kaynakların kapitalist muhasebesi, tekel fiyatları teorisi, kısaca, "kapitalist rasyonalite" teorisi ve sınırlılıkları) ve s.76-78 (özmerkezli birikim)
5 A.g.e., s. 84-88.
6 A.g.e., s. 92 ff.
7 A.g.e., s. 104 ff. (Uluslararası ilişkiler savunucusu teorinin ve ödemeler bilançosunun denkleşmesine ait sahte yasaların eleştirisi vs.) Aynı zamanda, bkz. Ga.. Kwame Amoa ve Oscar Braun'un ortak çalışmasına yazdığım sunuş, *Relations internationales et sous-développement* (Paris: Anthropos, 1974).

dönüşümü [8]; 5) Uluslararası değerler ve eşitsiz değişim teorisi[9]; ve 6) Hem kapitalizmin hem de sosyalist ardılının bağlı olduğu ve etkilendiği eşitsiz toplumsal gelişmenin sorunları.

Hem tekel-öncesi hem de tekelci yayılmacılık pazar arayışının, meta veya sermaye pazarları arayışının dolaysız bir ifadesi olarak belirir. Bizim tezimiz, kapitalist üretim tarzı ne ürünleri ne de sermayesi için dış pazarlara "muhtaç"tır. Dinamik denge gerçekte daima "mümkün"dür ve para ve kredinin birikimdeki aktif rolü anlaşılır anlaşılmaz, bu dengenin "başarılması" sorunu ortadan kalkar.

Pazar peşindeki aktif arayış sınıf mücadelesinin bir ürünüdür ve birikimin "içsel" koşulları (tekel, öncesi ve daha sonra emperyalist) kapitalist kuruluşların global sisteminin koşullarıyla bu şekilde ilişkilidir. Sermaye sadece tek bir "yasa" bilir: Dolaysız formu olan azami kâr oranı arayışı ile maskelenmiş azami artı-değer oranı arayışı. Sermaye, bu arayışta, tek bir engelle karşılaşır: Bu artı-değeri üretenlerin, sermayenin sömürüsüne bağlı kılınmış dolaysız üreticilerin ve proleterlerin direnişi.

Merkantilist yayılmacılık Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş döneminin sınıf mücadelesini temsil eder ve henüz tüccar aşamasında bulunan burjuvazi ile toprak sahipleri arasındaki mücadelenin ürünüdür. Dolayısıyla, ilk "periferi" ilkel birikimle yakın ilişki içinde kuruldu: Para-servetin birikimi bir uçta ve proletarya haline gelecek işgücünü serbest bırakan, feodal üretim ilişkilerinin bozulması öteki uçta. Toprak rantı ve feodal arazi mülkiyetinin sırasıyla, kapitalist ranta ve kapitalist arazi mülkiyetine dönüşümü bu bozulmanın bir parçasıydı. Feodalizmden kapitalizme geçişte bu belirleyici dönüşümleri açıklayabilen herhangi bir "ekonomik yasa" yoktur. Fizyokrasi; sadece ve sadece, tarım ve ticaret burjuvazilerinin taleplerini ideolojik terimlerle ifade etti, bu sınıfların davranışının "rasyonel" bir imgesini verdi.

19. yüzyılın tekel-öncesi kapitalizminin ticari yayılmacılığı amansız bir "ekonomik" zorunluluktan türedi. Yeni mamul ürünler için iç

8 Amin, *Unequal Development*, s. 63ff ve s. 153ff.
9 A.g.e., Bölüm 3 ve s. 104ff, 153ff, 203ff.

piyasalar yetersizdi. Çünkü, işçi sınıfının zayıflığı nedeniyle, artıdeğer oranı çok yüksekti. İlle de dış piyasalar olmaksızın, daha yüksek bir gerçek ücret düzeyinde denge durumu teorik olarak mümkün olabilirdi . Dış piyasalar yeni bir uluslararası işbölümüne yol açtı: Merkez daha da hızlı sanayileşti, çünkü periferi hammaddeler (pamuk) ve besin maddeleri (buğday) sağlıyordu. İşbölümü, çok düşük ücret düzeylerine rağmen, merkezdeki birikimin hızlanmasını teşvik etti; öte yandan da, sanayi burjuvazisinin toprak rantını düşürmesini mümkün kıldı. Birikimin temposunu ve yapısını belirleyen şey "ekonomik yasalar" değil, burjuvazi, proletarya ve toprak sahipleri arasındaki sınıf ilişkileriydi. İngiltere ve Fransa tarihleri arasında yapılacak bir karşılaştırma bunu açıkça kanıtlar. Bu toplumsal kuruluşlardaki sınıf ilişkileri (mücadeleler ve ittifaklar) birbirinden ayrı görülemez, çünkü onlar, baştan başa bütün bir dünyadaki toplumsal güçleri bir araya getirirler. Merkezin, özellikle de merkezdeki en güçlü ülkenin (İngiltere) sanayi burjuvazisi lehine işleyen uluslararası işbölümü; entegrasyondan yararlanan ve bu temelde onun acentaları haline gelen toplumsal sınıfların, İngiltere tarafından denetlenen dünya sistemine entegre edilmesini gerekli kılar. Hindistan'da (zamindarlar), Latin Amerika'da ve Mısır'da; ihraç malları üreten yeni latifundiumlar bunun güzel örnekleridir.

Geçen yüzyılın sonundan beri, emperyalist kapitalizm ürün ihracıyla olduğu kadar sermaye ihracıyla da yayıldı. Burada da yine, iç pazarda birikimi "olanaksız" kılan "ekonomik yasalar" yok; ne ürünler ne de sermaye için "kaçınılmaz pazarlar" söz konusu değil. Öte yandan, eğer emperyalizm, kapitalizmin niteliksel olarak yeni bir aşaması ise, onun karakteristikleri merkezdeki, çevredeki ve özellikle emperyalist sistemin global düzeyindeki sınıf mücadelesinin koşullarında aranmalıdır.

Bu perspektiften, belirleyici dört tartışma dizisini ele alacağım: 1) (a) Emperyalizmin, (b) tekeller, emperyalizm ve revizyonizm arasında Lenin tarafından kurulmuş temel bağlantının anlamı; 2) Dünya ölçeğindeki sınıf ittifakları ve mücadeleleri anlamında, kapitalist üretim tarzının dünya sisteminin bütünü üzerindeki emperyalist hegemonyasının anlamı; 3) "Ekonomik yasalar"ın göreli konumu ve me-

selenin bütünü içinde sınıf mücadelesi ve 4) Sınıf mücadelesinin dünya ufku (ki, eşitsiz değişimi, yani, eşitsiz işgücü-sömürü-oranlarını işin içine sokar ve kapitalizmin eşit olmayan gelişmesi anlamında tahlil edilir) ile ekonomist revizyonizmin Batı-merkezli bakış açısı arasındaki karşıtlık. İşte, bu tartışmaların sonuçlarına dayanarak, emperyalist aşamanın dönemleştirilmesine ve bunalımlarının tahliline ilişkin iki öneri ortaya koyacağız.

2. Emperyalizm Nedir?

Merkez ve periferi kavramları -genel olarak- sermayenin yayılmasıyla ilişkilidir. Onlar, hiç de, emperyalist ülkeler ve sömürge veya yarı-bağımlı ülkeler terimlerinin incelmiş eşanlamlıları değildir. Bu kavramlar, ta başlangıçtan, ne Batı-merkezli ne de ekonomist olan bir kapitalizm kavrayışına sahip bulunanlar için vazgeçilmez önemdedir. Bu kavramları reddedenlerin revizyonist tuzağa düşmeleri bir raslantı değil; onlar, "eleştiri"lerini solcu veya aşırı-solcu terimlerle ifade etseler bile (Troçkizm, sahte-Maoizm, anarşizm vb.), son tahlilde sosyal-demokrasinin objektif müttefikleri olarak kalırlar.

Eğer, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çağımız sisteminin özünü tanımlayan en temel devrimci çalışma ise hâlâ, bu, Lenin'in tekeller ve revizyonizm (İkinci Enternasyonal revizyonizmi) arasındaki nesnel bağlantıyı kurması nedeniyledir. Sermayenin büyüyen yoğunlaşması geçen yüzyılın sonunda tekeller dönemine yol açtı; fakat bu, basit biçimde merkezdeki rekabetin koşullarını değiştirmedi. Bu koşullar, değerlerin fiyatlara "dönüşümü"nün kapitalizmin tekelci sektörüne hegemonik rolü vermesiyle ve bu sektör için ötekilerden üretilmiş artı-değerin büyüyen bir parçasını tahsis etmesiyle de yaratılmadı. Belirleyici olan nokta şudur; a) tekellerin bu hegemonik rolünün dünya çapında büyümesi ve b) revizyonist hegemonyayı kabul eden merkezdeki işçi sınıfının bölünmesi, eşzamanlı olarak meydana geldi.

Gerçekte tekelcilik, tarihte ilk kez, sermaye ihracını o ana kadar düşünülemeyecek kadar geniş bir ölçekte mümkün kıldı. Bu, uluslararası eşitsiz işbölümüne yeni bir itiş verdi ve sistemdeki bütün üreticilerin tekeller tarafından sömürüsünü genişletti, büyüttü.

Ama sömürünün bu genişlemesi üreticileri bölerek, yani, onları değişik sömürü oranlarına bağlı gerçekleşti; ilk olarak, dolaysız kapitalist üretim ilişkilerinin yönettiği sektörde, aynı ürünleri veya yakın ikamelerini aynı verimlilikle üreten aynı işgücüne farklı fiyatlar ödendi. İkinci olarak, sermayenin biçimsel egemenliğine (gerçek egemenliğe karşı olarak) bağlı olan üretim sektörlerinde, vaktiyle özgür olan üreticilerin ürettiği artığa el kondu. O halde kritik nokta, tekelci sermayenin, emeğin farklılaşmış sömürüsü için elinde bulundurduğu yeni bir strateji olanağıdır[10].

Lenin bu eşanlamlılığı vurgulamıştı. O, "işçi aristokrasisi"nin sınıf üzerindeki hegemonyasının nesnel köklerini, Marksizmin ekonomist bir ideolojik ifadeye indirgenişini ve bunun politik sonuçlarını, İkinci Enternasyonal'deki işçi sınıfı partilerinin milliyetçi ihanetini ve bürokratlaşmasını şiddetle eleştirdi. Karşı kutupta, periferide ise, bütün sömürülen kitleleri işçi sınıfının önderliği altında toplayan antikapitalist mücadelenin birleşik cephesi için koşullar olgunlaştı. Ama işçi sınıfı, önderliği, emperyalist sömürünün gelişimini kısıtladığı ve aynı zamanda yine emperyalist sistemin gelişiminin bir ürünü olan ulusal burjuvazinin elinden almalıdır. Devrimci kamp, merkezde, sosyal demokrasiye, periferide, milliyetçi hegemonyaya karşı mücadele vermelidir. İttifakların ve sınıf mücadelelerinin dünya ölçeğindeki bu yeni kombinasyonu emperyalizme özgüdür.

Emperyalist sistem eşitsiz gelişmeyi ağırlaştırmaya, şiddetlendirmeye eğilimlidir. Merkezdeki toplumsal kuruluş kapitalist üretim tarzına eşitlenmeye yüz tutar; "geri" sektörler - daha az rekabetçi küçük ve orta boy işletmeler - gittikçe saf dışı bırakılır. Bu tasfiye ilerledikçe sosyal demokrat ittifak güç toplar. Öte yandan, periferide biçimsel boyun eğdirme (formal submission) o ana kadar bağımsız olan dolayısıyla üretici güçlerin gelişimi üzerine dar sınırlar koyan sektörlere yayılır.

Emperyalizmle birlikte, kapitalist sistemin temel çelişkisi tekelci

10 Burada bir kez daha, biçimsel bağımlılaştırma ile ilişkili olarak tarımsal arazi rantı teorisi (bkz. Bölüm 2, bu ciltte, "Kapitalizm ve Toprak Rantı") ve doğal kaynaklara girişin fiyatı teorisi (*Unequal Development*'ın 153. ve ileriki sayfalarında tartışılan "çevre" sorunları, periferideki doğal kaynakların yağması, vb.) bulunabilir - ki, bu ikisi (tarımsal arazi rantı ve doğal kaynaklara girişin fiyatı teorisi) eşitsiz değişim teorisinin başlıca öğelerini oluştururlar.

sermaye ve periferinin aşırı-sömürülen kitleleri arasında olmaya başlar: Sermayeye karşı mücadelenin ağırlık merkezi sistemin merkezinden periferisine doğru kaymaya eğilim gösterir. Lenin, yeni formülü ortaya attığında, hayranlık verici bir biçimde ifade etmişti bunu: "Dünya işçileri ve ezilen halklar, birleşin."

Revizyonizmin özü, işte tam da bu temel çelişkiyi inkâr etmektir; merkezdeki işçi sınıfının bölünmesinin nesnel temelleri olduğunu inkâr etmek, bu bölünmeyi öznel etkene (önderlerin "ihanet"i vb.) atfetmek; periferideki işçi sınıfının başlangıçta ulusal, sonunda ise toplumsal bir özgürleşmenin temel gücü olduğunu ve bu olanağın nesnel temelleri (emperyalist sömürü) bulunduğunu inkâr etmek. Revizyonizm kendini genellikle bu şekilde ifade eder ("ulusal çıkarlar"ın çatışan sınıf çıkarlarına göre daha üstün olduğunu iddia ederek vb.), bazen de aşırı-solcu kılığına girer (merkezdeki işçi sınıfının sosyalist güçlerin çekirdeği olarak kaldığını, çünkü daha "kalabalık" olduğunu, vb. sürekli biçimde yineleyerek). Eşitsiz gelişme tahliline taban tabana zıt olan bu Batı-merkezli bakış; çizgisel ve mekanik burjuva düşüncesinin eski geleneğine geri döner ve burjuva Aydınlanma Felsefesi ile Marksizmin ekonomizme indirgenişi arasındaki köprüyü yeniden kurar.

İster sağ kanat isterse "sol kanat" olsun, bütün revizyonistler Lenin'in emperyalizm tahlilini devrimci içeriğinden boşaltmışlardır. Onlar tekelin "beş"* karakteristiğini tekrarlamayı çok severler; bunları

* Amin'in atıf yaptığı emperyalizmin "beş" karateristiği Lenin tarafından şöyle tanımlanır:" 1. Üretimin ve sermayenin yoğunlaşması öyle yüksek bir safhaya gelmiştir ki, ekonomik hayatta tayin edici rol oynayan, tekelleri yaratmıştır; 2. Banka sermayesi ile sanayi sermayesinin birleşip kaynaşması ve bu mali sermaye temeli üzerinde bir mali oligarşinin yaratılması, 3. Emtia ihracından ayrı olarak sermaye ihracının istisnai bir önem kazanması, 4. Dünyayı aralarında paylaşan uluslararası tekelci kapitalist birliklerin kurulması ve 5. En büyük kapitalist devletler arasında bütün dünyanın toprak bakımından paylaşılması tamamlanmıştır." (Lenin, *Kapitalizmin En Yüksek Aşaması, Emperyalizm*, Sol Yayınları, Ankara, 1965, s. 118)

Lenin, açıkça "altıncı" ve "yedinci" karakteristiklerden söz etmemiş olmakla birlikte, Amin'in eklediği bu iki husus Emperyalizm'in pek çok yerinde tahlil edilir. Örneğin; "...bir avuç çok zengin ülke hesabına yüksek tekel kârları demek olan emperyalizm, proletaryanın üst tabakasının satın alınması için gerekli olan ekonomik imkânı yaratır ve böylece oportünizmi besler, biçimlendirir ve kuvvetlendirir." (a.g.e.,s.140). "Emperyalizmin işçiler arasında da imtiyazlı bölümler yaratmak ve bu imtiyazlı işçi bölümlerini geniş proletarya yığınlarından ayırma eğilimi vardır." (a.g.e.,s.144). [Ç.N.]

tecrit ederek de, "altıncı" karakteristiği - merkezdeki işçi sınıfı üzerinde sosyal-demokrat hegemonyayı, ve hatta "yedinci"yi - ulusal kurtuluş için verilen mücadelelerin sosyalist özünü, görmezden gelirler.

3. Anlamlı İki Tartışma

Leninist emperyalizm teorisi, o zamanlar daha yeni meydana gelmiş olan dünya sistemi ölçeğinde birikim üstüne büyük bir tartışma dizisinin bir parçasını oluşturur. Rosa Luxemburg'un, dış pazarlar olmaksızın birikimin de olamayacağı yolundaki tezi iyi bilinir. *Emperyalizm ve Sermaye Birikimi*'nde, Bukharin'in, para ve kredinin rolünü hatırlatırken açıkça gösterdiği gibi, Luxemburg'un yargısı ekonomik olarak hatalıdır. Ama daha da önemlisi, genelde kapitalizmin genişlemesiyle ilgili olan teorisi, emperyalizmin özgül karakteristiğini aydınlatmaz. Bu nedenle, Rosa Luxemburg revizyonizme karşı zayıf kanıtlarla mücadele etti. Otto Bauer, gerçek ücretlerin verimlilikle birlikte artması halinde, dengenin dış pazarlar olmadan da mümkün olduğunu ileri sürdüğünde veya A.J. Hobson, (denge koşullarıyla ilişkili olduğu kabul edilen) sermaye ihracının, sadece artı-değer oranının çok yüksek oluşu nedeniyle gerekli olduğunu önerdiğinde, Rosa Luxemburg'u sosyalist özlemlerine bir son verecek olan bu perspektife, yani, işçi sınıfının "entegrasyon"u olasılığına şiddetle karşı çıktı. Ama, çözümleme pek de yanlış değil; gerçekten de, emperyalizme, merkezdeki ücretlerde bir artış eşlik eder. Sermaye bu artışı periferinin aşırı sömürüsüyle dengelemeye çalışır. Bu ikili hareket, ulusal ürünler arasındaki artan açıklığın gösterdiği gibi, periferiyi, mutlak olarak olmasa da göreli olarak "marjinalleştirerek", merkezdeki gelişmeyi daha da kutuplaştırır. Luxemburg bu diyalektiği kavrayamadı, çünkü emperyalizmde yeni olan şeyi görememişti. Revizyonizm eleştirisinin bu ilk aşamasının ötesine giden Lenin oldu. Revizyonistler Pannekoek, Tugan-Baranowsky, Hilferding, Kautsky ve diğerleriyle birlikte, sermaye birikimi dengesi olanağını, alelacele ve ekonomist bir tarzda, kapitalizmin ebedi olduğu biçimde yorumladılar. Rosa Luxemburg bu tezin karşısına, kendisi de aynı ekonomist ve mekanik karakterde olan, katastrofik çöküş tezini koyabildi sadece. Lenin'den sonra Bukharin, Rosa Luxemburg'u düzgün biçimde eleştirmeyi, ha-

talarının, sömürge ve köylülük sorunları üzerine olan görüşlerinde etkili olduğunu kanıtlamayı başardı. Rosa Luxemburg'un, merkezdeki işçi sınıfının karakterinin değişmemiş olduğu fikrini korumaktaki inadı, periferideki anti-kapitalist başkaldırıyı küçümsemesiyle birlikte, daha sonraki bütün solcu versiyonlar için bir temel olarak hizmet etti [11].

Böylece, emperyalizmin ne kadar büyük bir nitel sıçramayı temsil ettiği görülebilir. Ama, 1930'lardan itibaren, ilerde göreceğimiz nedenler yüzünden, Leninist emperyalizm teorisi gerçek içeriğinden boşaltıldı[12]. Ancak 1960'lardadır ki, emperyalizmin ikinci bunalımının başlamasıyla bağlantılı olarak, emperyalizm üzerine tartışmalar yeniden canlandı[13]. Böylece, bu yeni ve çok zengin karşılaşmalar (confrontations) dizisinden üç temayı irdeleyebiliriz: a) eşitsiz değişim, b) toprak rantı ve emeğin sermayeye biçimsel tabiyeti, c) bağımlılık ve azgelişmişlik.

Eşitsiz değişim sorunu üzerine olan tartışma, ilk olarak, üretim sürecinin giderek artan biçimde uluslararasılaşmasından türeyen, dünya değerlerinin ulusal değerler üzerinde hüküm sürmesi eğilimini ve ikinci olarak, merkezdeki ve periferideki emeğin sömürü oranları ara-

11 Bütün bu tartışmalar için, okuyucuyu, Lenin'in (özellikle *Ekonomik Romantizm* ve *Pazarlar Sorunu*), Rosa Luxemburg'un (*Sermaye Birikimi-Bir Karşı Eleştiri*), N. Bukharin'in (*Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi-Emperyalizm ve Sermaye Birikimi*), J. Hobson'un (*Emperyalizm*), R.Hilferding'in (*Finans Kapital*), ve Avusturyalı Marksist okulun çalışmalarına gönderiyoruz. Rosa Luxemburg emperyalizmi tam olarak anlamamıştı, Otto Bauer'in Peygamberce bazı öngörüleri (özellikle proleteryanın periferiden merkeze kitlesel göçünü öngörüşü) ona "gülünç" gözüktü. Yeni emperyalizmi eski yayılmacılıkla karıştıran Rosa Luxemburg, sermayenin "aşırı bol" olduğu ve bir "büyüyen göreli nüfus fazlası" yarattığı Avrupa'dan Amerika'ya göç ömeğini vererek, tersini iddia etti; oysa onlar, gerçekte emperyalizme değil, merkezde kapitalizmin doğuşuna eşlik eden göçlerdi.
12 Lenin'in emperyalizmi "beş" karakteristiğin tekrarına indirgeniyor. Arızi olan (örneğin, özellikle Almanya için tipik olan, bankalar ve sanayi arasındaki ilişkiler veya rantiye devletlerin biçimi) mutlak dogma haline geliyor. Varga ve L.Mendelshon'un eseri *New Data for Lenin's "Imperialism"* (New York: International Publishers, 1940) tipiktir.
13 Troçki'nin "sürekli devrim" teorisi, elbette, eşitsiz gelişme anlamında bir tahlili içerir; ancak bu teori emperyalizm ve sosyalist devrimde periferinin rolü sorunlarıyla doğrudan bağlantılı değildir. Çünkü Troçki, köylü ve sömürge sorunlarının önemini küçümsemekle "ekonomist" olarak kalır ve "Batı-merkezli" bir bakış açısını korur. Gramsci'nin "Güney sorunu"na ilişkin tezleri doğrudan doğruya söz konusu sınıf ittifaklarını (kuzeyin İtalyan burjuvazisi, güneyin latifundiası) ve güneyin buradan türeyen "azgelişmişliği"ni ima eder. Bununla birlikte, Lenin tarafından kastedilen anlamıyla emperyalizmle azgelişmişlik arasındaki ilişkiyi olumlu bir biçimde kuran Baran oldu. Bkz. Paul Baran, *The Political Economy of Grawth* (New York: Monthly Review Press, 1957).

sındaki artan farklılaşma eğilimini ortaya çıkarmışa benziyor. Birlikte ele alındığında, bu iki tipik emperyalist sistemin Lenin'in zamanından bu yana olan yaygınlaşmasını yansıtıyor ve Bukharin'in, ücretlerin dünya çapında eşitlenme eğilimi içinde olduğu saptamasını, bu hatalı saptamayı düzeltmeyi mümkün kılıyor

Bu adım bir kez atıldığında, kapitalizmin periferideki egemenliğinin özgül biçimleri üzerinde düşünmek gerekiyordu. Bunu Lenin açık olarak yapmadı, Stalin, dogmatik bir tarzda olmakla beraber, Üçüncü Enternasyonal'in taktik ihtiyaçlarına göre çözmeye uğraştı[14] ve Mao özellikle Çin'le ilişkili olarak ve pratikte geliştirdi[15]. Periferideki köylülüğün önemi toprak rantı ve biçimsel tabiyet teorilerinin yeniden değerlendirilmesine yol açtı. Bu yeniden değerlendirme, bir uçta emperyalizmin sınıf ittifaklarının, öteki uçta proletaryanın karakterini anlamada büyük önem taşır.

Böylece, yavaş yavaş, emperyalizm ve azgelişmişlik teorileri arasına bir köprü inşa edilmiş oldu. Bu fenomene ilişkin emperyalist formülasyonları (ki, "gerilik" anlamında tahlil ettiler olayı), burjuva ve küçük-burjuva milliyetçi formülasyonlar izledi. Bu sonuncular, ilk olarak, "bağımlılık" teorisini ifade etti - başlangıçta ekonomist, mekanik ve hatta Keynesgil ve daha sonra yapısalcı. Bu milliyetçi öz, emperyalizm teorisine, gerçek Leninist içeriğini vermeyi sürekli biçimde reddetmekle ilişkilidir - ikinci revizyonizm ve yeni solculuk (Rosa Luxemburg'un görüşlerini, onları aşmadan canlandırmaya çalışan yeni solculuk) tarafından paylaşılan bir reddediş.

Dolayısıyla, bu tartışmalar, elli yıl önce yaşanmış olanları yinelediler esas olarak. Aynı temalar - ekonomizmin her iki versiyonundaki temalar (Bernstein'ın sağ kanat evrimci versiyonu ve solkanat "felaket/katastrof" versiyonu) - giderek tekrar ortaya çıktı.

Esasında bu, önde gelen şahsiyetlerin, şu gerçeği tanıdıkları bir tartışmaydı: Yeni revizyonizm, Moskova ortodoksluğunun revizyonizmi, aynı temel ve nesnel gerçeklikler (sosyal-emperyalizm haline gelmiş olan emperyalizm) ve Marksizmin çizgisel, mekanik ve Batı-merkezli

14 Özellikle *"The National and Colonial Question"da, Selected Works* (Davis, Cal. : Cardinal, 1971).
15 Özellikle "The New Democracy"de *Selected Works*, cilt 2, (Pekin: Foreign Languages Press, 1965), s. 339-384.

ekonomizme aynı ideolojik indirgenişi üzerine dayalıydı. Dolayısıyla bu tartışmaların gelişiminin Marksizmin temelllerine dönüş yönünden bir etkisi oldu.

4. Emperyalizmin Evreleri

Emperyalizm sözcüğün her iki anlamında da kapitalizmin en yüksek aşamasıdır. İlk olarak, sermaye yoğunlaşması o kadar ilerlemiştir ki, onun (kapitalizmin) daha fazla genişlemesi/gelişmesi asıl (poper) kapitalist üretim tarzından bir ayrılma anlamına gelecektir. Çünkü kapitalizm, üretim araçlarının denetiminin parçalanmışlığını, bu denetimin devlet düzeyindeki ademi-merkeziyetini içerir. Öyleyse, kapitalizm bir sosyalist devrimle fırlatılıp atılmazsa, üretici güçlerin gelişimi, kapitalizmin yeni bir tipine indirgenemeyecek olan değişik bir sınıflı topluma götürebilir. Yeni durum Sovyet üretim tarzı; *Tek-Boyutlu İnsan*'ın ve 1984'ün dünyası, bu yeni sınıflı topluma özgü ve kapitalizmi karakterize edenlerden farklı olan temel/üstyapı ilişkileri ve kapitalizmin aşılması için devrim yerine olası bir tarihsel yolu olarak "çöküş/katastrof" teorisine ilişkin tartışmalarla belirleniyor[16]. İkinci olarak, emperyalizm çağı gerçekte çoktan beri, sosyalist devrimler, yani, kapitalizmin çöküş çağıdır.

Bu nedenle, emperyalizmin evreleri tekel öncesi kapitalizminkilerle aynı karakterde değildir. 19. yüzyıla referansla, kapitalizmin uzun homojen genişleme evreleri ve yapısal bunalım evreleri arasında bir ayrım yapmayı uygun bulduk. Bu genişleme evrelerinin her biri, kapitalizmin alanının (merkez kapitalizminin elbette) gerçek bir coğrafi genişlemesiyle belirlendi. Bu, muzaffer burjuva devrimleri çağı ve kapitalizmin yükselişiydi. Marx ve Engels'in

16 Bu "olası" evrimin Kautsky'nin "süper emperyalizm" teorisiyle çok az ilgisi var. İlk referans, Marx'ın kendisinden başka (*Gotha Programının Eleştirisi*'nde), Bukharin'in devlet kapitalizmine ilişkin varsayımı olarak gözüküyor. Bu kapitalist model tek bir kapitaliste indirgenmiştir (sermayenin tam merkezileşmesi). Bukharin'in varsayımı, gerçek ücretler bir durgunluk içinde olsa bile, devletin artığı tüketmesi durumunda "bunalım"sız birikimin mümkün olduğunu göstermeye yöneliktir (*Emperyalizm ve Sermaye Birikimi*). Artık ve bu artığı bir tür Kesim III ile etmenin yolları anlamında, Baran ve Sweezy'nin tahlili oldukça önemlidir burada. *Unequal Development*'da, bu sorunu, üretici güçlerin gelişiminin kapitalist sonucu olarak sunarken (s. 68ff.), Sovyet üretim tarzının çağının ilerisinde göründüğünü ileri sürmüştüm (s.370).

apitalizmin geleceği, sömürge ve ulus sorunları, devrimci stratejiler vb. üzerine düşünceleri bu bağlamda görülmelidir; aksi takdirde, Marx ve Engels'i emperyalizmden habersiz olmakla suçlamak ve onlara peygamber rolünü atfetmekle, ki Marksizmin özüne ters bir şeydir, tarihsel bir hata işlenmiş olur[17].

Emperyalizmin evreleri ise tümüyle farklı eksenler etrafında döner. Başlıca iplik, elbette, emperyalizmi karakterize eden temel çelişkinin gelişmesidir. Yani, burada antiemperyalist mücadeleler belirleyici olan etkendir. Ekonomist ve Batı-merkezli perspektif, o sanki "ekonomik yasalar"dan türemiş gibi, önce merkez kapitalizminin içsel evrimini göz önüne alır ("ekonomik yasalar" sınıf mücadelesi ve onun başlıca biçimi olan antiemperyalist mücadelenin karşısına konur). Bu perspektif, bir kez daha, antiemperyalist ilişkilerin ve merkezdeki mücadelelerin evrimini başçelişkiden ayırır. Bu bakış açısına karşı, emperyalistler arası ilişkileri ve antiemperyalist mücadeleler anlamında, merkezdeki sınıf mücadelelerini aydınlatan bir başka bakış açısı öneriyoruz.

Emperyalizm iki genişleme evresinden - yerleşme evresi (1880-1914) ve İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen evre (1945-1970) - ve Rus ve Çin devrimlerinin doğduğu ilk ciddi bunalım aşamasından (1914-1945) geçti ve şimdi, ikinci önemli bunalımının içinden geçiyor.

İlk genişleme şunlara tanık oldu: 1) İşgücünün farklılaşmış sömürü oranlarında yansıyan, eşitsiz değişim; 2) Bu farklılaşmış sömürünün temeli olarak, tarım ve sanayi ülkeleri arasındaki "klasik" uluslararası işbölümü; 3) Tekelci sermayeye tabi kılınmış periferi tarımının değişik varyantları (sömürgeci ticaret sistemi, latifundia); 4) Emperyalizmin sınıf ittifakları (emperyalistler- "feodaller"- komprador burjuvazi) ve proletaryanın suuf ittifakları (proletarya-sömürülen köylülük-küçük burjuvazi ulusal burjuvazi); 5) Emperyalist baskının politik biçimleri (doğ-

17 19. yüzyılın evreleri: a) Zamanın öncü endüstrileri, b) Rekabetin biçimleri, c) Merkezi kapitalizm dairesinin genişliği ve d) Uluslararası denge tarafından karakterize edilebilir. Marx'ın sömürge sorunuyla ilgili gözlemleri için, bkz. *Unequal Development*, s. 198-99. İrlanda'daki (yoksullaşma) ve İspanya'daki durumu (kesintisiz devrimin ilk formülasyonu) düzgün biçimde tahlil eden ve bütün proleterleri birleşmeye çağıran Marx, "başka halkları ezen bir halk özgür olamaz" diyerek, emperyalizmi de öngörmüştü (burjuvalaşmış Batı'ya karşı proleterleşmiş Doğu).

rudan sömürgeleştirme, protektoralar, yarı-protektoralar *). Merkez açısından bakarsak, bu: 1) Ulusal tekellerin; 2) Büyük emperyalist güçler arasındaki "denge"nin; 3) Bir işçi aristokrasisi ve ilk revizyonizmin oluşumunun, evresidir. Emperyalist sistem ilk anti-emperyalist çarpışmalara konu olduğunda, ancak yerine oturabilmişti; 1911 Çin Devrimi, "Genç Türk" ve "Genç İran" reform hareketleri; Hint ve Mısır milliyetçiliğinin ilk adımları ve Meksika Devrimi.

İzleyen 30 yıllık yapısal bunalım (1915-1945), geniş ölçüde yaygınlaşan ve ayrıksı bazı durumlarda (Çin ve Vietnam), sosyalist devrimlerde doruğa çıkacak kadar radikalleşen antiemperyalist mücadelelerin yükselişine tanık oldu. Periferinin bu direnişi emperyalistler arası çatışmaları o derece şiddetlendirdi ki, İkinci Dünya Savaşı önce bu tip bir savaş (emperyalistler arası bir savaş) olarak, 1918'in muzafferleri ile *Lebensraum*larını yitirmiş olanlar arasında bir savaş olarak gözüktü.

Merkezdeki sınıf mücadelesi geniş çapta, emperyalist sistemdeki ulusal kapitalizmin yeri tarafından koşullandı. 1918'in muzafferleri olarak, sosyal demokrat ittifak, o zaman devrimci olan Üçüncü Enternasyonal'in taarruzlarını atlatabildi. Fethedilenler ve zayıflar için ise faşizm, devrim tehdidine karşı tek mümkün yanıttı; çünkü, bu ülkelerin burjuvazilerinin zayıflamış emperyalist konumları sosyal demokrat ittifakı tehdit ediyordu. Bu; aynı zamanda, yeni bir uluslararası işbölümünün, periferide belirli tipte bir sanayileşme - ithal ikameci sanayileşme - üzerine temellenmiş bir uluslararası işbölümünün başlangıcını belirleyen dönemdi. Bu tip sanayileşme tekeller tarafından "ihsan" edilmemiş, burjuva ama antiemperyalist hareketçe onlardan koparılmıştı. Bu uzun bunalım dönemi, İkinci Dünya Savaşı sonrası bütün kapitalist sistemi rakipsiz biçimde baskı altına alan ABD'nin yararına, emperyalistler arası ilişkilerin gittikçe bozulmasına tanık oldu. Bu dönem dünya çapındaki mücadelelerin (antiemperyalist mücadeleler, merkezdeki sınıf mücadeleleri, emperyalistlerarası çatışmalar) gelişimiyle koşullandı. Artığı emmenin yeni biçimleri (mi-

* Protektora: Bir antlaşmanın açık hükümleri dolayısıyla bir devletin başka bir devlet üzerinde tesis ettiği "koruma" durumu.
Yarı-protektora: Ekonomik veya iç güçlükler karşısında, özellikle ABD ile, gerçekte kendilerini bu devletin denetimi altına sokan anlaşmalar imzalayan bazı Amerikan ülkelerinin durumu. [Ç.N.]

litarizasyon, Kesim III'teki israf, vb.), ancak ve ancak, bu harcama biçimlerinin, üzerinde geliştikleri fiili veya tasarlanmış emperyalist aşırı-sömürüye yol gösterdikleri kabul edilirse, anlaşılabilirler. Son olarak, bu dönem, Rus devriminin giderek yozlaşmasıyla, 1917'yi mümkün kılmış olan işçi-köylü ittifakının 1930'larda kırılmasıyla, bu temelde yeni bir sınıflı üretim tarzının doğuşuyla ve Marksizmin ekonomizme indirgenişiyle karakterize oldu. Bütün bu süreç, ancak emperyalist genişlemenin ikinci evresinde, geçmişi de kapsayan bir tarzda berraklaşacaktı.

Emperyalist genişlemenin ikinci evresi, *La crise de l'impérialisme*'de yazdığım gibi, bir önceki bunalımın sınırlı anti-emperyalist zaferlerini "telafi" etti[18]. Mücadele/telafi diyalektiği, bize, gerçekte şunu öğretiyor; sonuna kadar - yani, sosyalist devrime kadar - götürülmeyen her mücadele kapitalizmin yeni bir yükselişinin temelini oluşturur. İthal ikamesiyle sanayileşme, periferi burjuvazisini (ve hatta küçük burjuvaziyi) emperyalist sisteme entegre eder ve böylece antiemperyalist stratejinin gerçek doğasına dönüştürür. Bundan böyle, periferi burjuvazisi, onun bazı fraksiyonları yerel koşullara göre ve taktik nedenlerle antiemperyalist olabilseler bile, stratejik olarak, kapitalist kamptadırlar. Aynı zamanda, bu sanayileşme kapitalizmin yeni bir yükselişi için bir temel olarak hizmet eder. Yakın geçmişteki kriz [1973-74 Petro krizi, Ç.N.] enerji ve ucuz hammaddelerin merkezdeki genişlemede oynadıkları olağanüstü önemli rolü, böylelikle, "ekonomik" düzlemde, periferi ihracatındaki artışla kanıtlanan bu "telafi"nin belirleyici önemini açığa vurmuş bulunuyor

Merkezdeki sosyal demokrat ittifak, özellikle, Sovyetler'deki evrim Üçüncü Enternasyonal'in son devrimci izlerini de imha ettiğinden beri, bu temelde güçleniyor. Barış içinde bir arada yaşama, "sistemlerin kaynaşması" ve "ekonomik hesaplama"nın ve (kısmi de olsa) "piyasa"nın yeniden kurulması ile birlikte, ikinci revizyonizm doğdu. Öte yandan, bu ikinci evrede, 1945'in emperyalistler arası dengesizlikleri gittikçe istikrar kazandı: Amerikan hegemonyası kısa sürdü ve 1958'den itibaren, Avrupa ve Japonya yeniden rakip - en azından ekonomik rakip - haline geldiler ve ABD'nin, kendi em-

18 Amin, Faire, Husséin, ve Massiah, *La crise de l'impérialisme* (Paris: Minuit, 1975).

peryalist dairesindeki özerkliğini tartışmayı talep edebildiler. Tahlil şunu gösteriyor: 1) (Vietnam ve özellikle Ortadoğu'daki) Antiemperyalist mücadeleler, öteki çelişkilerin gelişmesini de koşullayan belirleyici bir merkezi konum işgal ediyorlar; 2) Sosyal demokrat ittifakın güçlükleri (Güney Avrupa) veya bunalımı (İngiltere, İskandinavya) emperyalist stratejilerin başarısızlıklarını yanlatıyor, ve 3) Bu başarısızlıklar emperyalistler arası çatışmaların şiddetlenmesine neden oluyor. Merkezdeki ekonomik evrim - çok uluslu firmalar, artığı emmenin yeni biçimlerinin genelleşmesi - dünya çapındaki sınıf mücadelesinin gelişmesine bir yanıttır, onun (dünya çapındaki sınıf mücadelesinin) çerçevesini belirleyen "bağımsız değişken" değil.

Öyleyse, var olan bunalım, genelde kapitalizmin değil, emperyalizmin bir bunalımıdır. O, ya sosyalist devrimlerle ya da uluslararası işbölümünün ve sermaye yoğunlaşmasının yeni bir evresiyle aşılabilir. İkinci şık, Batı dünyasını, Sovyet tarzının çok yakınına getirecektir. 1984 tipi neo-emperyalizm (sosyalemperyalizm) için bir zemin olarak sosyal demokrat ittifak veya revizyonist ittifak alternatiflerini bu perspektif içine oturtuyoruz[19]. Bu iki şıkkın kombinasyonu ve örneğin, belli başlı merkezlerde kapitalizmin yenilenişi sermayenin devlet tarafından merkezileştirilmesine yol açarken, periferinin bazı önemli bölgelerinde de devrimci çözümün tutunmayı başarması mümkün olabilir. Dünya ölçeğinde sosyalizme geçişin bu tipi, Roma İmparatorluğu'nun feodalizm tarafından aşılmasının tarihi ile analoji yaparak, bir yanda, periferinin belirleyici rolü, öte yandan ise, antikapitalist bir toplumsal olgunlaşma ile, onun kendini etkili bir politik başkaldırıya dönüştürme yeteneksizliği arasında giderek genişleyen bir uçurum şeklinde tanımladığımız "çöküş modelleri"ni işin içine sokar. Bu çöküşün Roma'daki biçimi Hıristiyanlık ve barbar istilasıydı. Onun çağımızdaki biçimi ise, "direniş" ve mücadelelerin, politik düzlemden toplumsal hayatın öteki cephelerine (aile, töreler, kültür) kaymasıyla belirleniyor. Bu mücadelelerin gelişimi, devleti kötürüm edip, 1984'ün olasılığını - kaçınılmaz olmayan, ama devletin genişlemesi ve pekişmesine dayalı olası bir tepkiyi - geciktiriyor.

19 G. Massiah, bizim revizyonist ittifak - sosyal emperyalizmin temeli - dediğimiz şeyin kesin doğası üzerine güçlü bir ışık tuttu, içinde Amin, Faire, Husséin ve Massiah, *La crise...*

6. BÖLÜM
ULUSLARARASI TİCARET VE EMPERYALİZM

Toplumsal bilimlerdeki teorik incelemelere şu üç yaklaşımdan biri yön verir - savunmacı (apologetic) ideoloji, pozitivist ampirizm veya temel bilim. İlgi alanları ve eleştirel geçerlilikleri gibi, onların sonuçları da, kullanılan kategori ve kavramların epistemolojik konumlarına bağlıdır.

Böylece, uluslarası değişim (ticaret) sorununa üç ana yaklaşım var. Onlardan her biri genel-olarak-değişime, yani, değer teorisine ilişkin bir dizi teorik önermeye (uygun kategoriler, kavramlar ve yöntemlerle birlikte) karşılık gelir. Uluslararası ticaret sorunu karşısında, bayağı değer teorisi - yani, neoklasik öznel değer teorisi - klasik teorinin tekrarından başka bir şey olmayan savunmacı bir sahte teoriden ibarettir.

Öznel değer teorisi, Marx'ın, *Kapital* (1867)'in ilk cildini yayımlayarak başlattığı ekonomi-politiğin eleştirisine yanıt olarak, 1870'lerde yazıldı. Aslında bu teori, herkesten çok, neoklasik ekonominin üç kaynağı olan Böhm-Mawerk, Menger ve Walras'ın büyük meşgalesiydi; Marx'ın, kapitalist toplumda emek sömürüsüne ilişkin çıkarsamalarını kesinlikle çürütmek gerekliydi. Bir yüzyıl sonra, neoklasik ekonomi, Sraffa'nın eserlerinin yayımlanmasıyla çöktüğünde, başlangıçtaki amaç unutulmuştu.

Öznel değer teorisinin bir totoloji üzerinde durduğu gösterildi - o, biçimsel mantığın ölçütlerini bile tatmin etmiyor. Gerçekte, kârı "sermayenin verimliliği"nde türetmek mantıksal olarak olanaksızdır. Üretimde kullanılan "sermaye miktarı" göreli fiyatlar sisteminden bağımsız olarak ölçülemez, çünkü, bu sermaye miktarı, tek ortak paydası değer olan heterojen bir mallar topluluğu oluşturur. Dolayısıyla, kullanılan

sermaye ve elde edilen çıktı miktarları bağımsız olduğu iddia edilen bir teknolojinin fonksiyonu değildir sadece, fakat aynı zamanda fiyat yapısını ve gelir dağılımını da yansıtır. Carlo Benetti'nin gösterdiği gibi, "sermayenin marjinal verimliliği" belirsiz bir şey olarak kalır [1].

Bu büyük zorluğun üstesinden gelmek için kullanılan hileler bayağı ekonomiyi bu ikilemden kurtaramadı. Aynı şey, sermayenin zaman içinde donmuş emeğe indirgenmesi için de doğrudur. Böhm-Bawerk, "sermayenin fiziki verimliliği"nden ("üretim sürecinin uzaması"ndan doğan üretim artışı), "sermayenin değere göre verimliliği"ne geçiş yaparken, bir kısır döngüye girmek zorunda kaldı[2]. Gerçekte, ürün hacminde "üretim sürecinin uzunluğu" nedeniyle meydana gelecek belirsiz bir artış, ancak "amortisman oranı"nın fiziki verimliliğin büyüme oranından daha yüksek olması koşuluyla, başlangıçta artan, daha sonra ise azalan bir fonksiyona neden olabilir. Böhm-Bawerk bu güçlükten sıyrılmak için, ücret malları üretimine doğrudan veya dolaylı olarak ayrılmış işgücü miktarını belirleyen gerçek ücretleri yeniden şemasına sokmak zorunda kaldı. Böylece o, "üretim süresi" sorunsalı yerine, toplumsal üretimin iki kesimi (sermaye malları üretimi ve tüketici malları üretimi) arasındaki denge sorunsalını ikame ederek ve dolayısıyla, sermayenin verimliliği yerine koymak istediği "zamanın verimliliği"ni yok ederek, Marx'ın çerçevesini kabul etti. Benetti, Wicksell cephesinde de benzer bir iflası göstermiş bulunuyor: Wicksell, sermayeyi birikmiş (tarihlenmiş) emek olarak tanımlarken, "sermayenin marjinal verimliliği" teorisinin mantıksal tutarlılığını korumayı başaramadı, çünkü sermayenin miktarı gelir dağılımına bağlıydı.

Bayağı amprizme - fiyatların arz ve taleple belirlenişine - sığınmak ise sorunu çözmede aynı ölçüde yetersiz kaldı. Maliyet sabit olduğunda, talep sadece istenen miktarı belirler, fiyatı değil. Arz ve talebin fiyatların belirlenmesinde simetrik konumlar işgal etmeleri için, maliyetler azalıyor olmalıdır. Ama burada da, her branşın bir tane tekelci işletme tarafından yönetilmesi gerekli olduğundan, ölçek eko-

1 Carlo Benetti, *Valeur et répartition* (Paris: Maspero, 1974), s. 47.
2 Bkz. Samir Amin, *Accumulation on a World Scale* (New York: Monthly Review Press, 1976), s. 199 ff. ; *Unequal Development* (New York: M.R. Press, 1976), s. 226ff.

nomileri zorunlu varsayımı rekabet varsayımıyla çatışır. Talebe gelince: O, gelire bağlıdır, gelir ise göreli fiyatlara; göreli fiyatlar da gelir dağılımına götürür bizi. Bu nedenle, genel denge teorilerinin sorunu aydınlatabileceği düşüncesi hiç de sağlam değildir.

Böylece, bayağı ekonomi teknolojinin toplumsal sistemden bağımsız biçimde var olduğunu, yani, "tarafsız" olduğunu farz etmeye zorlanır. Ama bayağı ekonomiye göre, farklı teknolojileri taşıyan "üretim fonksiyonları", sadece fiyatlar, ücretler ve kâr oranı anlamında ölçülebilen "sermaye miktarları" kullanırlar. Böylece bayağı ekonomi, kendi iddialarının tersine, teknolojinin tarafsız olmadığını, temel toplumsal ilişkinin, emek sömürüsünün bir fonksiyonu olduğunu gösterir.

Eğer öznel teorinin hiçbir bilimsel değeri yoksa, sadece ve sadece çıkarsamalarını oluşturan tam "evrensel uyumlar"ı tartışmasız kabul ederek sistemin savunucusu olarak görev yapıyorsa, aynı şey bayağı uluslararası ticaret teorisi için de doğrudur. Değer teorisi bırakıldıktan sonra Ricardogil karşılaştırmalı üstünlükler modelinin de bir anlamı kalmaz artık[3]. Üstünlük bundan böyle a priori olarak nesnel gerçeklikte (karşılaştırmalı verimliliklerde) içerilmez. Taussig tarafından başlatılan bu teorik yozlaşma, giderek, ikame anlamında üstünlüğün "modern" formülasyonu ile sonuçlandı (Haberler, Lerner, Leontief). Burada yine, öznel teorinin kısır döngüsünü görüyoruz; mübadele edilen mallar daha bol olan etmenleri içerirler, ama, bizzat bu etmenlerin karşılıkları [fiyatları, Ç.N.] dış ticarete bağlıdır. Buna, toplumsal kayıtsızlık eğrilerinin kurgusunda yatan toplaştırma (aggregation) güçlükleri de eklenmelidir. Uluslararası ticaret, salt varlığıyla, her iki tarafa da kesinlikle yarar sağlar. Fakat teori gereksizdir burada; artık herhangi bir şeyi açıklamaz. O, sadece savunma ve mazerettir (apologetics).

Sermayenin, (artı-değer oranı, yani, sömürü oranı tarafından ifade edilen) toplumsal bir ilişki olarak değil de, bir nesne/eşya/şey olarak tanımlanması, kapitalist üretim tarzına özgü yabancılaşmanın mantıksal sonucudur. Benetti'nin ortaya koyduğu gibi, bayağı ekonomi, eşya-sermayenin heterojenliğini örtbas etmek için, ona, esrarengiz bir varlık olarak davranmaya sürüklenir - Samuelson'un "pelte"si gibi.

3 Bkz. Samir Amin, *Unequal Development*, s. 136-38.

Bu, bütün simyacıların ruhani tözüdür.

Sermayenin ve ürünün fiziki homojenliğini kabul ederken, bayağı değer teorisi, çözdüğü varsayılan sorunu, fiyatlar sorununu hasıraltı eder. Bu şaşırıcı değil, çünkü, bayağı ekonomi toplumsal olguları, dolayısıyla değişimi (exchange) ve nihayet, fiyatları da dışlayan bir soyutluk düzeyinde çalışır; kavramlarını, adasındaki Robinson Crusoe'ya, yani, doğada mücadeleyle uğraşan bireye referansla seçer, totolojik önermeler, beylik laflar ("Her şey başka bir şeyin içinde var olur") ve psikolojizm (her şeyin nihai temelini oluşturan "ebedi insan"ın psikolojisi) arasında bocalar durur.

Bunun iki belirleyici sonucu var. İlki, neoklasik varsayımların kapitalizmin sözde ekonomik rasyonalitesi karşısındaki savunmacı (apologetic) karakteridir. Bu düşüncenin hatalı olduğunu gösterdik. Optimum seçimden söz etmek, eğer bu seçim son tahlilde artı-değer oranına, yani toplumsal bir ilişkiye bağlıysa, anlamsızdır. Böyle bir ekonomik rasyonalite yoktur - o daima belli bir üretim tarzına göredir. Kapitalist sistemin toplumsal irrasyonalitesi "fiyat rasyonalite"sini olanaksız kılar. Bu fiyat rasyonalitesi dört küme kesin koşulla belirlenir. Bunların en önemlisi, fiyatların, toplumsal sömürünün (artı-değer oranı) canalıcı ilişkisine olan bağımlılığıdır. İkincisi, kapitalist sistemin, doğal kaynakları kullanım tarzına ilişkindir (okuyucuyu, doğal kaynaklara girişi denetleyen etkenlerle ve bu etkenlerin fiyat sisteminde nasıl yansıdıkları ile ilgili tahlilime gönderiyorum)[4]. Bu irrasyonalitenin üçüncü boyutu tekellerin fiyatları bozucu etkisini yansıtıyor. Dördüncüsü, parçalanmış sermaye mülkiyetinin sermayenin dolaşımını engellediği olgusundan türer, çünkü - tekellerin varlığı bir yana - işletmeler ve sektörler farklı farklı öz-finansman ve dış borçluluk oranlarına sahiptirler[5].

Aynı sorunlar uluslararası ticaretle ilgili olarak da ortaya çıkar. Uluslararası ticaret farklı toplumsal sömürü ilişkilerinin (farklı artı-değer oranları) karakterize ettiği ülkeleri birbirine bağlar, üretilmeleri için doğal kaynakların (hammaddeler, petrol-tarım ürünleri) geniş

4 Bkz. Bölüm 2, bu ciltte, "Kapitalizm ve Toprak Rantı"; ve *Unequal Development*, s. 63 ff.
5 Bkz. Bölüm 1, bu ciltte, "Mikro-Ekonominin Eleştirisi" ve *Accumulation on a World Scale*, s. 457-58.

çapta tüketilmesini gerekli kılan malları içerir ve tekelleri, ulusal sınırlar içinde ve ötesinde, boy ölçüşmeye zorlar. Bunun ışığında bakıldığında, uluslararası ticarette evrensel uyumları tartışmasız kabul etme kısır döngüsünün ne kadar beceriksizce olduğu anlaşılabilir.

Bayağı teorinin iflasının doğrudan doğruya ilkinden türeyen ikinci bir sonucu vardır - herhangi bir teorik temelden yoksun burjuva ekonomi politikalarının belirsiz karakteri. Burada teori ve pratik arasında hiçbir ilişki yoktur; bir yanda batını ve kof bir simya ("saf" ekonomi), öte yanda basit "mutfak reçeteleri". Bu sonuncular, (birbiriyle bağlantılı olguları yapay biçimde ayıran ve bu nedenle genellikle yanlış veya en hafif deyimiyle tikel betimlemeler olan) sahte-bilimsel açıklamalar - paranın miktar teorisi, devre ve konjonktür teorileri, dış ödemeler dengesi teorileri vb. - üzerine temellenmiştir. Buna rağmen bu politikalar, devlet müdahalesi için elverişli bir alan oluşturan uluslararası ekonomik ilişkilerde önemli bir rol oynuyor.

Pozitivizm ve ampirizmin belirlediği ekonomist çerçeveyi korurken öznel değer teorisini bırakmak, ekonomi politika ve teorisinin söz konusu yetersizliklerinin üstesinden gelmeyi mümkün kılar mı? Ricardo'nun yöntemi böyleydi. Sraffa'nın çalışması, bayağı değer teorisinin saçmalıklarının yarattığı var olan bunalımı çözme çabasında, Ricardo'nun yardımını sağlamaya yönelik ilk girişimi temsil eder. Bu görev, savunmacı teorinin terkini ve dolaysız, apaçık gerçekliğe yönelik ciddi bir ilgiyi gerekli kılıyor. Bu; gezegenimiz üzerindeki her şeyin en iyiler için olduğu, bir kimya tekelince icat edilen en son sabun stilinin (artık var olmayan) bir önceki sabun stilinin iki katı fiyat biçilmeyi hak ettiği ve bu nedenle, Afrikalı köylülerin, bu olağanüstü ilerlemeyi mümkün kılan hammaddeler için, eskiden aldıklarının sadece yarısı kadar bir fiyat elde ediyor olsalar bile, şikâyet etmemeleri gerektiği yolundaki inancın da terk edilmesini gerekli kılıyor. Söylem çerçevesi şimdi belirli ve açık bir hale gelir: Yeni kavramlar berrak, ölçülebilir, sayılabilir olmuştur, tıpkı muhasebecilerin kavramları gibi. Gerçeklik kendini sunduğu biçimiyle incelenir.

Bu, Sraffa'nın ve aynı zamanda Oscar Braun'un alanı[6]. Braun, be-

6 "Commerce international et impérialisme," içinde Ga-Kwame Amoa ve Oscar Braun, *Echanges internationaux et sous-développement* (Paris: Anthropos, 1974).

lirli bir ekonomide şu teknolojilerle iki meta, demir ve buğday üretildiğini kabul eder:

13 ton demir + 2 ton buğday + 10 işçi - yıl = 27 ton demir
10 ton demir + 4 ton buğday + 10 işçi - yıl = 12 ton buğday

Eğer r kâr oranı sabitse, şunları elde ederiz:

$$(13\,p1 + 2\,p\,2)\,(1 + r) + 10\,w = 27\,p_1$$
$$(10\,p1 + 4\,p2\,(1 + r) + 10\,w = 12\,p_2$$

Burada, p_1 bir ton demirin, p_2 ise bir ton buğdayın fiyatını, ve w da işçi yıl başına ödenen ücreti temsil eder.

Demirin A ülkesinde üretildiğini, ve A ülkesinin, ücretlerin w_1 olduğu ileri bir ülke, buğdayın ise B ülkesince üretildiğini ve B ülkesinin, ücretlerin w_2 olduğu (w_1'den az) egemenlik altında bir ülke olduğunu kabul edelim. Eğer ücretler A'da ve B'de aynı olsaydı - diyelim ki 0.56'ya eşit - o zaman kâr oranı 0.20 ve buğday fiyatı 2.44, demir fiyatı ise 1 olurdu. Bununla birlikte, eğer ücretler A'da 0.70 ve B'de 0.12 (veya 5.8 defa daha az) olsaydı, o zaman, aynı kâr oranıyla (0.20), buğday fiyatı 1.83'e düşerdi. (Buğday ihraç edip demir ithal eden) B ülkesinin ticaret hadlerinde yüzde 25'lik bir bozulma kâr oranı değişmemişse, ücretlerde köklü bir değişmeye yol açar: B'deki ücretler eski düzeylerinin yüzde 17'sine düşerken, A ücretleri yüzde 25 artar. Buna karşılık, ücretler aynı ve eşit üretkenlikteyse (ki, öyledir çünkü B ülkesi, buğdayı, önceden A'da kullanılmakta olan teknikle üretir) buğdayın uluslararası fiyatı, ücretlerin B'de daha düşük olduğu zamanki fiyatından farklı [daha yüksek, Ç.N.] olurdu.

Sraffa'nın modelinin anlattığı şey budur. Braun ise, periferinin ihracat fiyatlarının şu ankinden çok daha yüksek olabileceğini gösterir. Arghiri Emmanuel, kendisini karakterize eden bütün bozulmalara rağmen, dünya pazarının yine de, "normal" değişim ilişkilerini yansıttığı biçimindeki geleneksel düşünün tersine, o tezi [Braun'un yukarıdaki tezini, Ç.N.] çok daha önce ortaya atmıştı. Her durumda, olgular Braun ve Emmanuel'in haklı olduklarını kanıtlar gibi gözüküyor: Petrol fiyatı üreticilerin tek yanlı bir kararıyla iki katına çıkarılmamış mıydı? Kesin ve belirli sonuçlara götüren böyle bir tahlil gayet sağ-

lamdır. Bayağı değer teorisinin savunmacı-ideolojik tahlili ise bu gerçekliğin meydana çıkarılmasını olanaksız kılmış, totolojinin kısır döngüsüne kilitlenmiş ve herhangi bir şeyi açıklamakta aciz kalmıştı. Oscar Braun derhal bazı güçlükler içine girer. Fiyat yapısı ile ücretlerdeki eşitsizlik arasında hangisi neden, hangisi sonuçtur? Model bu soruyu hiçbir zaman yanıtlayamaz. Bütün yaptığı, ekonomik niceliklerin karşılıklı bağımlılıklarına işaret etmekten ibarettir.

Kaynağa, Sraffa'nın modeline dönelim. Onun, bayağı modeller karşısındaki üstünlüğü belli. Sraffa, fiyat teorisinin, getiriler hakkında herhangi bir kısıtlayıcı varsayım olmaksızın kotarılması gerektiğini anlamıştı. Bu nedenle onun modeli, Ricardo'nun ve Marx'ınkiler gibi, sadece sabit getirileri kapsar. Bu yaklaşım, eğer çok istenirse, daha sonra, artan veya azalan getirilerin eklenmesini önlemez, ama bayağı ekonominin yapmaya zorlandığı yanlış varsayımdan, kesinlikle azalan verimler varsayımından da uzak tutar bizi. Onun modeli ölçülemeyen herhangi bir büyüklük (örneğin, kullanım-değerleri) içermez ve bu nedenle gerçekliklerin aydınlatılmasını olanaklı kılar, Ricardo ve Marx'ta da olduğu gibi.

Fakat bunlar, onun erdemleri olduğu kadar, sınırlılıklarıdır da. Çünkü Sraffa'nın modeli, gerçek ücretlerde bir değişmenin hem kâr oranını hem de göreli fiyatları etkilediğini gösterir. Benetti'nin işaret ettiği gibi, fiyat sistemi, (kendi) önemini/anlamını, artı-ürünün tahsis tarzından türetir[7]. w'yu r'ye bağlayan fonksiyon, verili bir üretim sisteminde (verili bir teknik katsayılar sistemi), w ve r arasında belirli bir meta için olan ilişkinin sadece üretim koşullarına (dolaysız veya dolaylı olarak) bağlı bulunduğunu gösteriyor. Tahsisin ekonomik ifadesi ise belirsiz kalır.

Bu güçlüğün bilincinde olan Sraffa, kararlı bir fiyat ölçüsü olarak, ulusal geliri oluşturan toplaştırılmış metaları seçti. Ancak bu ölçü biriminin kendisi, değişken bir üretim sisteminin fonksiyonudur. Sistem, evriminin belli bir aşamasında, sorgusuz kabul edildiğinden, eşitsiz kâr oranlarına denk düşen tek bir standart inşa etmek mümkün değildir - göreli fiyatlardaki değişmeler anlaşılmaz kalır[8]. Benetti, Sraf-

7 Benetti, *Valeur et répartition*, s. 100.
8 A.g.e., s. 128-129.

fa'nın pozitif modelinin artığın nasıl oluştuğunu açıklamadığı, fakat sadece, onu [artığı, Ç. N.] verili kabul ettiği sonucuna varıyor. Ricardo'nun bu yeniden canlanmasına, fiyatlar, ücretler ve kârlar arasında (değerin aracılığına başvurmaksızın) bir karşılıklı bağımlılık sistemi kurmaya karşı, bizim de itirazımız budur. Bu model kapitalist üretim tarzını varsayar fakat onun doğasını açıklamaz[9].

Yöntemi, genel karşılıklı-bağımlılığı şart koşmadığı fakat birbirini izleyen bağımlılıklarla ilerlediği için, Ricardo bu güçlükle karşılaşmadı. Benetti, Ricardogil ekonominin bu yönünü, onun içinde rant teorisinin kapladığı asimetrik yeri belirterek vurgular. Eğer, buğday üretimi tümüyle buğdaydan türüyorsa, (tohum ve öteki), kâr oranı, sadece tarıma ait denklemle belirlenir. O zaman, öteki göreli fiyatlar da bu orana intibak edecektir. Eğer kâr oranı, bu şekilde, fiyatlara gönderme yapmadan belirlenebiliyorsa, bunun nedeni, tarıma ait denklemin hem sermayeyi, (tohum artı işçilere avans), hem de ürünü ölçmek için, fiziki olarak homojen nicelikleri birleştirmesidir.

Bu asimetriyi görmemek, Ricardogil rantı marjinalist düşüncenin genelleştirilecek ilk örneği olarak yorumlama, bir Alfred Marshall'ın sıradanlığını gerekli kıldı. Benetti, Ricardogil rant teorisinin prematüre bir marjinalizm olmadığını yazar - her arazi parçası kendinde saklı olan bir verimliliğe sahiptir ve bu verimlilik, toprak öteki faktörlerle artan miktarlarda birleştirildiği için, azalmaz. Benetti bu ayrımı ifade ederken, betimsel bir eğri (Ricardo'nunki)nin fonksiyonel bir eğri (marjinalistlerinki) ile aynı mantıksal konuma sahip olmadığını hatırlatır.

Bu nedenle, Ricardo'nun eleştirisi yeni bir yaklaşıma yol açmak zorundaydı. Ücret teorisi ve onun basitleştirilmesini (geçimlik ücretler teorisi) terk etmekle, Ricardo'nun kısıtlayıcı varsayımının ve genel bir bölüşüm teorisi olarak rantın oynadığı özel rolün ötesine geçmek mümkün hale geldi. Marx'ın tahlili bu aşamayı temsil eder. Marx'ın yaptığı gibi onu aşmaksızın, Ricardo'yu diriltmeye çalışan Sraffa başarısız kalmaya mahkûmdu: Kârı açıklamakta aciz kalan Sraffa, kendini, onun salt varlığını göstermekle sınırladı. Bayağı ukalalıkların yok edici bir eleştirisini temsil ettiği sürece, katkısı olumludur, ama, pozitif bir açıklama getirmede başarısız olmuştur.

9 Amin, *Unequal Development*, s. 60.

Bayağı teori niye bir yüzyıl kadar uzun bir süre ayakta kaldı? Başlangıç noktamıza dönelim. Ricardo, Marx tarafından aşılır aşılmaz, burjuva ideolojisi Ricardo'nun pozitivist varsayımlarını elden çıkarmaya ve yeni, görünüşte tutarlı bir ideolojik yapı inşa etmeye zorlandı. Saptanmalıdır ki, Marx, Alman felsefesini (yabancılaşmayı toplumsal içeriğiyle ilişkilendirerek) ve Fransız sosyalizmini (politik ütopyacılığı sınıf içeriğiyle ilişkilendirerek) aşmış olduğu gibi, Ricardo'nun çelişkilerini de onun ekonomizminin ötesine giderek aştı.

Marx, felsefenin ampirizme ve Darwinist bilimciliğe indirgendiği İngiltere'de kötü bir biçimde anlaşıldı.

Bayağı ekonomi Avrupa'da hemen kabul edilmedi. Örneğin, Fransa'da Nogaro, marjinalist ekonominin biçimsel mantığın ölçütlerini bile karşılamadığını ileri sürdü[10]. Ancak daha ileri de gitmedi.

Bayağı ekonominin basmakalıp totolojileri, felsefi olarak İngiltere'den bile daha yoksul olan ABD'de, en nihayet, kusursuz bir yabancılaşma ideolojisini oluşturacaktı. Anglo-Amerikan dünyasının uç yabancılaşması, onların ["bayağı ekonominin basmakalıp totolojilerinin", Ç.N.] başarısını ve (Marx tarafından çok önce aşıldığına aldırmadan) Ricardo'nun bu gecikmiş ama etkili canlanışını açıklıyor.

Oscar Braun, bir katkıyı temsil etmesine karşın, esas olarak yetersizliklerin belirlediği, en gelişmiş ampirik/pozitivist uluslararası ticaret teorisini formüle etti. Braun'un ortaya koyduğu başlıca soru, (hangisi ilk değişken: uluslararası fiyatlar mı, ücret farklılıkları mı?), kötü bir biçimde ifade edilmiştir. Tarihsel nedenlere (farklı toplumsal kuruluşlar) bağlı olan ücret eşitsizliği, uzmanlaşmaya ve bu uzmanlaşmayı pekiştiren bir uluslararası fiyatlar sistemine yol açar[11]. Dahası, Emmanuel ve bana göre, ücretlerin bağımsız değişken olduğunu ileri sürmesi, Braun'un benim bakış açımı anlamadığını gösteriyor.

Braun, hem merkezde hem de periferide, "saf" bir kapitalist üretim tarzını varsayıyor. Ama, tekrar tekrar belirttiğimiz gibi, uluslararası ticaret teorisi, ekonomi bilimince değil, tarihsel materyalizm tarafından tanımlanacak bir başka teori lehine, bu çerçevenin ıskartaya çıkarılmasını gerekli kılıyor. Çünkü, söz konusu ilişkiler farklı top-

10 Bertrand Nogaro, *La valeur logique des théories économiques* (Paris, 1974).
11 Amin, *Unequal Development*, s. 151-52.

lumsal kuruluşları birbiriyle temas haline sokar ve bu nedenle, münhasıran kapitalist üretim tarzı anlamında görülemezler[12]. Bu noktayı göz ardı ettiği için, Braun, verimlilik sorunundan kaçabiliyor, merkez ve periferinin spesifik metalar ürettiği varsayımını yapabiliyor.

Öte yandan, ben, dünya kapitalist sistemini, kapitalist üretim tarzına eşitlenmiş toplumların basit biçimde yan yana bulunmaları (juxtaposition) olarak değil, bir kapitalist kuruluşlar sistemi olarak irdelemeyi seçtim. "Dünya değerleri" (uluslararası değerler değil) ve onların "üstünlüğü", (dünya sisteminin birliğinin bir yansıması), kavramını işledim. Öte yandan, merkezin ve periferinin nitelikçe farklı kuruluşlarını özellikle vurgulayarak, bu bütünlüğün homojen bir şekilde görülmesini reddettim. Bu; hem dünya pazarı için üretim yapan sektörlerde hem de diğerlerindeki üretici güçlerin eşitsiz gelişimini karakterize edebilen verimlilik farklarına karşın, merkez ve periferinin dünya pazarı için nasıl olup da özdeş malları (veya yakın ikamelerini) ürettiklerinin anlaşılmasını mümkün kılar.

Tek yanlı ekonomist belirlenmeleri kabul etmediğimden, Braun'un sorusunu sormuyorum. Sorunu, daha çok, nesnel ve öznel güçlerin diyalektiği için de koyuyorum. Bu kavramların gerekliliği bizi tarihsel materyalizme götürüyor. Eşitsiz değişim, son tahlilde, sermayenin periferide merkezdekine göre daha yüksek işgücü-sömürü-oranları gerçekleştirmesi olanağını sağlar. Denge ile ilgili büyüklükler, (ortalama kâr oranı, merkezdeki ve periferideki ücretler), ne rastgeledir ne de mekanik ekonomik yasalarca belirlenir: Onlar, sistemin temel toplumsal ilişkileri (işgücü-sömürü oranları) tarafından kararlaştırılır. Bu oranlar farklı düzlemlerde çalışır: Dünya sistemi düzlemi (ortalama oran), merkezin düzlem(ler)i ve periferinin düzlem(ler)i. Kapitalist üretim tarzının kapitalizm-öncesi tarzları radikal bir biçimde çözme eğilimi (toplumsal kuruluşun kapitalist tarza eşitlenme eğilimi) nedeniyle merkezdeki sömürü oranının (veya onun yabancılaşmış yansıması olan kâr haddinin) eşitlenmeye yüz tutmasına karşın, emeğin sermayeye biçimsel tabiyetinin, (gerçek tabiyete karşıt olarak)[13], hâlâ sürdüğü periferide, olan bu değildir.

12. Amin, *Acumulation on a World Scale*, s. 37.
13 Bkz. Bölüm 2, bu ciltte, "Kapitalizm ve Toprak Rantı".

Bu nedenle, eşitsiz uluslararası değişim tartışmalarında, merkezi sorun kesin anlamıyla değişim alanından eşitsiz uluslararası işbölümü alanına kaymış bulunuyor. Bu sorunda berraklık sağlamak için ise, pozitivist/ampirist ekonominin dar çerçevesini terk etmek ve temel bilimin - tarihsel materyalizm - çerçevesini kabul etmek zorunludur.

Charles Bettelheim, bana yazdığı Mart 1974 tarihli mektubunda, bu tartışma boyunca geliştirdiğim bakış açısını kabul ediyor ve şöyle diyor:

> *L'échange inégal et la loi de la valeur* başlıklı kitabınızı okumuş bulunuyorum ve bana gönderdiğiniz için teşekkür ediyorum. Pek çok sorunda ortak görüşlere sahip olduğumuz için mutluyum.
>
> Kitabınızın, Emmanuel'in eseri hakkındaki tartışmada ortaya çıkan sorunları aydınlattığını sanıyorum.
>
> Bana göre, kitabınızın anahtar tezleri arasında, 'bir "bağımsız değişken" olarak ücretler kavramını çürütmeniz (ki, aynı zamanda bu kavramın ideolojik temellerinin de çürütülmesidir) ve özellikle, uluslararası metalarda tek bir dünya değerinin varlığına ilişkin teziniz (s.17) var. Söz konusu tezi, bu dünya değerinin, kapitalist-olmayan üretim tarzlarının yeniden-üretim koşulları üzerindeki etkilerine ilişkin tahlilinizle bağlantı içinde sunuyorsunuz.
>
> Sonuçlarınız aynı zamanda, Emmanuel'in doğru olmayan bazı görüşlerinin, örneğin, "uluslararası [değer Ç.N.] transferin (in) otomatik olarak merkezdeki işçi sınıfına yaradığı" mitosunun, veya egemenlik altındaki ülkelerdeki bir ücret artışının onların gelişme olanakları üzerinde lehte etki yapacağı düşüncesinin çürütülmesini de mümkün kılıyor. Merkezdeki "yüksek" ücretlerin esas olarak, uluslararası transferlerden değil, üretici güçlerin ileri gelişmişlik düzeyinden türediğini (s.71) ve uluslararası ticaretin yürürlükteki koşullarının yerel burjuvazilerin yararına olduğunu göstermek de bana çok önemli gözüküyor. Bu koşulların kendileri, şu anda içinde bulunduğumuz emperyalist aşamanın özgül evresiyle bağlantılıdır.
>
> Emmanuel'in kitabıyla başlayan tartışmanın, Marksist tahlilin..., sınıfsal etkileri de dahil olmak üzere, uluslararası kapitalist iş-

bölümü ve onun etkilerine ilişkin birleşik ve gerçekten geçerli bir bakış açısı elde etmesini sağlayan tezlerin formülasyonuna katkıda bulunabilmiş olmasını memnunlukla değerlendiriyorum.

Orada bir "terminoloji" sorunu kalıyor. Bana öyle görünüyor ki, farklı ülkeler tarafından sunulan malların *dünya değerlerinde değişildiği* bir kez kabul edildiğinde, (kullanımını sorguladığım) "eşitsiz değişim" kavramını terk etmek zorunlu hale gelmektedir. Çünkü, ülkeler arasındaki "eşitsizlikler" farklı ülkelerde aynı ürünü elde etmek için harcanması gereken emek miktarlarının eşitsizliğinden türer.

Kâr oranının düşme eğilimine ilişkin olarak söylediklerinizde beni oldukça ikna edici bir tarzda etkiledi. Daha önce, özellikle *Economie appliquée*' de (Ekim 1959), ben de benzer görüşler geliştirmiştim.

Bettelheim'in terminolojiye ilişkin önerisinin dikkate alınması tümüyle kabulümüzdür. Son tahlilde, eşitsiz değişimin altında yatan uluslararası uzmanlaşma (ki, kendisi eşitsizdir) baştan başa bütün dünya sistemindeki eşitsiz işgücü-sömürü oranlarından kaynaklanır. Tartışma, uluslararası ticaret sorunu etrafında başladığı için, zaman zaman (dolaşımın soyut bir biçimde üretimin karşısına konulmasından olduğu gibi) sahte tartışmaların batağına saplandı; dünya değerleri anahtar-kavramına varılması ve işgücü sömürüsünün eşitsiz olduğunun keşfi zaman aldı. Üretim süreçlerinin giderek evrenselleştiği gerçeği uluslararası ticarete ilişkin tahlillerin geçerliliğini sınırlıyor ve görünen olguların ötesine, sorunun canalıcı noktasına - dünya ölçeğinde sömürü ilişkileri - gidilmesini mümkün kılıyor. Bu nedenle, "eşitsiz değişim"i "eşitsiz sömürü koşulları" ile ikame etmek tercihe değer olabilir.

Charles Bettelheim, sömürü koşulları hakkında, mektubunun ikinci kısmında şöyle diyor:

> Aydınlatılması gereken sorunlardan biri de kapitalizmin periferisindeki işçilerin tabi olduğu sömürü oranı ile ilgili. Bu işçilerin, sanayileşmiş ülkelerdekine benzer bir teknoloji kullanan işletmelerde istihdam edildikleri zaman, merkezdeki işçilere göre daha çok sömürüldükleri konusunda sizinle hemfikirim. Bu

inkâr edilemez bir olgudur. Öte yandan, etkin olmayan veya modası geçmiş ekipmanla techiz edilmiş pek çok kapitalist işletmeye sahip Hindistan gibi ülkelerdeki (ve benzer koşullardaki diğer ülkelerdeki) milyonlarca işçi, sefil ücretler almalarına karşın, sanayi ülkelerindeki işçilerden daha az sömürülürler (bilimsel anlamıyla, onların emeği daha düşük bir artı-değer oranı üretir). Verili bir ülkede böyle işletmelerde istihdam edilen işçiler, "modern" işletmelerde istihdam edilenlere göre daha kalabalıksa, bu ülkedeki ortalama artı-değer oranı sanayileşmiş ülkelerdekinden daha düşüktür. Bunun nedeni tam da şudur; her ikisinin de çıktısı, sanayileşmiş ülkelerdeki üretim koşulları tarafından belirlenen bir dünya fiyatından satılır. Böylece, egemenlik altındaki ülkelerde bulunan "geri" kapitalist işletlemelerin işçilerinin üretiminden türeyen toplumsal dünya değeri, bu işçilerin aldıkları ücretlerden daha düşüktür (pratikte doğrulanabilecek bir olgu). Bu, daha düşük bir artı-değer oranı ve en nihayet daha düşük bir kâr oranıyla sonuçlanır (en modern işletmeler, sermaye tasarruf edici bir teknik kullanabildikleri zaman). Bu, periferi kapitalizminin belirli bölgelerinde, kapitalistlerin sermayelerini neden sanayileşmiş ülkelere ihraç ettiklerini ve yine periferi kapitalizminin belirli bölgelerinde, örneğin Hindistan ve Brezilya'da, neden bir sanayileşme politikası başlatmaya hazır özel burjuvazilerin bulunduğunu da açıklıyor (bu, sizin "genç merkezler" sorunu dediğiniz şeyle ilişkilendirilmeli).

Bu bakış açısını bütünüyle benimsiyorum. İşgücü sömürü oranı, kuşkusuz, periferideki farklı sektör veya işletmelerde alabildiğine eşitsizdir. Bu eşitsizlik, periferide, merkezdekine göre çok daha serttir; çünkü, *Unequal Development* 'da gösterdiğimiz gibi, merkezdeki kuruluşlar saf kapitalist üretim tarzına eşitlenme eğilimi içindeyken, periferidekiler bariz biçimde heterojen olan karakterlerini korurlar. Bu çeşitliliğe rağmen, sistemin birliği: a) Dünya değerlerinin giderek artan üstünlüğü ve b) Bir bütün olarak sistem düzeyinde, emeğin sermayeye büyüyen bağımlılığı tarafından ifade edilir. Bu sonuncu, periferideki biçimsel bağımlılık alanının genişlemesiyle sonuçlanır.

Periferideki sömürü oranının merkezdekine göre daha düşük olabilmesine rağmen, sisteme hükmeden sermaye fraksiyonu (periferideki başlıca etkinlikleri - büyük ihracatı, yerel pazarlar için üretim yapanlar da dahil modern sanayileri - dolaysız veya dolaylı biçimde denetleyen tekelci sermaye), periferideki yerel etkinliklerine bağlı olarak, kuşkusuz, daha yüksek sömürü oranlarından yararlanır. Bu nedenle, dünya sisteminin ana eğilimi işgücü sömürü oranlarının gittikçe eşitsiz hale gelmesidir. Lenin'in ve daha sonra Çinlilerin, "Dünya işçileri, birleşin!" sloganı yerine, "Dünya işçileri, ezilen halklar, birleşin!" sloganını koymaları bu yüzdendir. Global sınıf mücadelesini karakterize eden çelişkilerin bütünlüğü ile ilişki içinde, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki çelişkiyi bu stratejik noktadan görmeliyiz.

Pozitivist bir yaklaşıma hapsolmuş ve bir "ana değişken" seçmek zorunda kalan Braun, uluslararası ticarette emperyalist ülkelerin ayrımcı politikalarına orantısız bir rol atfeder. Çünkü Braun'a göre onlar, emperyalist ülkelerin egemenlik altındaki ülkelere elverişsiz uluslararası fiyatları dayatmakta kullandıkları araçlardır. Braun'un tezleri boş değil ama daha ileri de gitmiyor. Gerçekten de, egemenlik altındaki ülkeler niye bu politikaların kurbanıdırlar? Çünkü, der Braun, ihracat yapmaya zorlanırlar; merkez her şeyi üretirken, periferi uzmanlaşır ve sermaye yollarıyla, üretemediği teknolojiyi ithal etmek zorunda kalır. Sorun, böylece, değişimden uluslararası uzmanlaşmaya kaymış oldu. Eşitsiz sömürü olgusunu vurgulamak için daha ileri gidilmezse, bu ayrımcı politikalar terk edildiğinde, periferinin, dünya sistemine olan entegrasyonu nedeniyle, merkezdekine benzer bir gelişme içine gireceğine inanmaya sürüklenebiliriz. Bunlar, gelişmiş ülkelerde başka yanılsamalara - dünya sisteminin "uyumlu" işleyişi ile ilgili sofuca umutlar - yol açan milliyetçi yanılsamalardır.

Braun'un, sistemin dönemleştirilmesine dair tezleri de eşit ölçüde sınırlı. O, sermaye ihracı tarafından karakterize edilen 1880-1930 dönemi ve eşitsiz değişim dönemi dediği sonraki dönem arasında bir ayrım yapıyor. Gerçekte, eşitsiz değişim, (eşit verimlilikteki) emek karşılıkları arasındaki fark önem kazanmaya başladığında, yani, geçen

yüzyılın sonunda ortaya çıktı.[14] Merkezdeki gerçek ücret artışı, eşitsiz değişimin koşullarını yaratırken, genişletilmiş yeniden-üretime katkıda bulundu. 1914'de, veya en geç 1930'da başlayarak, merkezden periferiye sermaye ihracı akışı göreli olarak azaldı kuşkusuz; ama bu, kesinlikle, (bu sermaye ihracından türeyen) eşitsiz işgücü sömürüsü üzerine temellenmiş dinamik bir eşitsiz gelişme yüzünden meydana geldi. 1880 ve 1930 arasında, sermaye mutlak anlamda aşırı bol değildi, ama (yüksek verimli) modern tesisler kurarak periferide daha yüksek bir çıktı elde etti. Söz konusu tesisler ise işgücü sömürüsünün yoğunlaşmasına neden oldu. Bu aşırı sömürü periferide daha sonraki genişletilmiş birikim, dolayısıyla kârlı sermaye ihracı olanaklarını sınırladı, azalttı.

Bütün karmaşıklığı içinde sınıf mücadelesi bu sorunların merkezinde yer alıyor ve ancak onun değişen koşullarını tahlil ederek ki, sistemin düzgün bir dönemleştirilmesini yapabiliriz. Global sınıf çelişkileri ve ittifaklarındaki dönüşümlerin uluslararası sermaye akışındaki köklü değişmeleri belirleyebilmesi bu yüzdendir; birikimin yasaları son tahlilde bu sınıf ilişkilerince yönetilir. Merkezi birikim modelinin iki kesimi arasındaki ilişki mekanik bir ilişki değildir; bu, nesnel ve öznel güçler arasındaki diyalektik ilişki açısından görülmelidir[15]. Bu sorun "olgun" kapitalizm, "sermaye fazlası" ve artığın emilme biçimleri üzerine olan tartışma sırasında yine ortaya çıktı. Ben, tekelci rekabetle birlikte asalak üçüncül sektörün gelişiminin, birikimin yasalarını iki sektörlü, mekanik ve basit bir modele indirgemeyi olanaksız kıldığını, Baran ve Sweezy tarafından önerildiği gibi, üçüncü bir sektörün, "israf" sektörünün devreye sokulması gerektiğini savundum[16]. Burada da yine, bu dönüşümlerin doğası ancak sınıf mücadelesi anlamında kavranabilir.

Kapitalizmin var olan bunalımı üzerine tartışmada, (emperyalist dönemde, 1890-1914, 1914-1948, 1948-1967 ve 1967'den ileriye doğru olan alt-dönemleri ayırt ederek), sınıf mücadelesinin koşullarındaki değişmeleri hesaba katan bir "alt-dönemlere ayırma" (sub-

14 Bkz. Amin, *Unequal Development*, s. 183-91;209-14.
15 a.g.e., s. 73 ff.
16 a.g.e., s. 101 ff.

periodization) önerisinde bulunmam bu yüzdendi. Ben aynı zamanda, sistemin işleyişi içinde sınıf mücadelesinin yaratacağı değişimlere ilişkin olası bazı perspektifler de önerdim[17]. Elbette sınıf mücadelesi en geniş anlamıyla anlaşılmalı burada - ulusal ve uluslararası sınıf ittifaklarını da kapsamına alarak. "Petrol krizi", rant ve doğal kaynaklara giriş hakkındaki saptamalarımızı doğruladı[18]. Üçüncü Dünya'daki gelişimin yeni bir aşamaya girmesi ve kapitalizmin var olan yapısal bunalımının (diğerleri arasında) bir çözümünü temsil etmesi olasılığını öngörürken böyle bir zemin üzerinde duruyoruz. Tartışma, böylece, giderek pozitivist ampirizm düzleminden Marksizmin, temel toplumsal bilimin düzlemine kaymıştır.

Bir kere daha: Marksizm bir "ekonomi teorisi" değildir. Onun alanı ekonomi değil, tarihsel materyalizm yani bütünlüğü içindeki toplumdur. Bu, dünya kapitalist sistemi tahlilimin çerçevesi. Bu, aynı zamanda, tarihsel materyalizmin (üretim tarzları, toplumsal kuruluşlar, kerteler, ve kertelerin eklemlenişi gibi) kavramlarını açıklığa kavuşturarak başlamak gerektiğini düşünmemi de açıklıyor. Kapitalist üretim tarzına ait altyapı/üstyapı ilişkisinin özgüllüğünü bu nedenle vurguladım. Bu ilişkideki özgüllük anlaşılmadan ekonomik yabancılaşmanın doğasını anlamak da mümkün değildir. Bunu *Unequal Development* 'da şöyle ifade etmiştim (s. 24-26):

> Toplum, altyapısına indirgenemeyeceğine göre, altyapı (ekonomik talep) ve üstyapı (politik-ideoloijik talep) arasındaki ilişkiler nasıl belirlenir? Bu ilişkiler bütün üretim tarzlarında aynı değildir. Eğer, maddi hayatın toplumsal hayatın öteki alanlarını koşulladığını, başka bir ifadeyle, üretici güçlerin gelişme düzeyinin, artığın göreli büyüklüğünü belirleyerek, uygarlık düzeyini koşulladığını kabul ediyorsak, elbette üretim tarzı ne olursa olsun, ekonomik talep son tahlilde belirleyici olacaktır. Bununla birlikte, *son tahlildeki* bu belirlemeyi verili bir durumda ekonomik talebin mi yoksa politik-ideolojik talebin mi başat olduğu sorunundan ayırmak gerekiyor.

17 Bkz. "Une crise structurelle," içinde Amin, Faire, Hussein, ve Massiah, *La crise de l'impérialisme* (Paris: Minuit, 1975).
18 Amin, *Unequal Development*, s. 63 ff. Bkz. aynı zamanda Alain Lipietz, *Le tribut foncier urbain* (Paris: Maspero, 1974), s. 169 ff.

Bütün prekapitalist üretim tarzlarında, artığın üretimi ve kullanımı net olarak görünür. Dolayısıyla üreticiler, ürettikleri bu artı-ürünün kendilerinden zorla çekilip alınmasını kabul eder, yabancılaşmış olsalar bile, ne ürettiklerini bilir ve böyle bir zorla çekip almanın toplumsal ve "doğal" düzenin sürmesi için gerekli olduğuna inanırlar. Böylece, politik-ideolojik talep zorunlu olarak dinsel bir biçim alır ve bütün toplumsal hayata hükmeder. Bu türün örneklerinde, eğer gasp edilen artık "doğru-dürüst" kullanılmıyorsa, yani, devleti ve uygarlığı korumak, yeniden üretmek ve geliştirmek yerine, yağmacı istilacılar veya "kötü kral" tarafından çarçur ediliyorsa; o zaman üreticiler "adil bir hükümet" için kazan kaldırırlar, çünkü doğal düzen ve ilahi yasalar ihlâl edilmiştir. Bu toplumsal düzenin korunması ve gelişmesi, özgül toplum kesitlerinin (örneğin, sivil veya askeri bürokrasi, ya da bu haraç-toplayıcı -devlet-sınıfının hizmetindeki teokrasi) doğru düzgün çalışmasını gerekli kılınca, o zaman bu kesitler verili toplumun siyasal tarihinde merkezi bir konum alırlar. Gördükleri şeyin, ideolojik veya politik mücadelelerin sonucu olduğunu sanan tarihçiler, inceledikleri toplumla aynı yabancılaşmanın kurbanı olurlar.

Kapitalist üretim tarzında ise, tersine, artığın üretilmesi çapraşık ve görünmez bir biçimde olur. Marx'ın dediği gibi, *Kapital*'in başlıca özelliği artı-değerin kâra nasıl dönüştüğünü göstermesidir. Dar kafalı "ekonomistler" bu dönüşümde biçimsel bir çelişki görürler (*Kapital*'in birici cildi ve üçüncü cildi arasındaki sözde çelişki). Bu, onların ekonomist yabancılaşmanın kurbanı olduklarını gösteriyor. Çünkü Marx tarafından gösterilen dönüşümün etkisi, kârın artı-değerdeki kökeninin kaybolmasına ve toplumsal bir ilişki olan sermayenin bir "nesne" - bu toplumsal gücün boyut kazandırdığı üretim aracı - olarak görülmesine neden olur. Bu "nesne"ye, "üretken" olduğu sanısıyla, doğaüstü bir güç atfedilir. Marx'ın bu olaya verdiği ad, "fetişizm", fevkalade uygun. Kapitalist üretim tarzında sermaye, görünüşte "üretken"dir, tıpkı emek gibi. Ücretler emeğin "adil" karşılığı olarak görülür (oysa gerçekte işgücünün değerini temsil ederler)

ve kâr da sermaye tarafından yerine getirilen hizmetlerin (risk, para biriktirme vb.) bedeli. Toplum, maddi yaşamının evrimini denetleyemez artık: Maddi yaşamın evrimi, fiziksel/doğal yasalar gibi, ona [topluma Ç.N.] hükmeden "yasalar" olarak görünür. "Ekonomik yasalar" - metalar, emek, sermaye vb. ye ait arz ve talep - bu yabancılaşmaya tanıklık eder. "Ekonomi bilimi", işte bu yüzden, bir ideoloji - "evrensel uyumlar" ideolojisi - olarak belirir ve "toplumun yasaları"nı toplumsal örgütlenmeden bağımsız olan doğa yasaları statüsüne indirir. Ekonomik hayat gizem içinde saklıyken, siyaset gizemsizleşir: O artık din biçimini almaz. Kapitalist toplumun gerçek dini "ekonomizm"dir, veya gündelik anlayışla paraya tapma, ihtiyaçlarla ilişkisiz, kendi kendisi için var olan bir tüketim kültürüdür. Günümüz uygarlığının bütün bunalımı burada yatar. Bu ideoloji, toplumu geleceğe ilişkin ufkundan yoksun kılarak, onun zaman perspektifini kısaltır. Öte yandan, siyaset, açıktan açığa rasyonalitenin hüküm sürdüğü bir alan haline gelir. Bu talep düzeyinde faal olan toplumsal gruplar, doğal olarak ve açıkça, toplumun hizmetindedirler ve asla onun efendileri olarak görünmezler.

Böylece, dönüşüm tartışmasının, sorunun ortaya konduğu terimlerle, sahte bir tartışma olduğu açıklığa kavuştu.

Marksist eleştiri bir ekonomistin (Mark) ve onun ardından gelen başka ekonomistlerin eseri değildir[19]. Benetti'nin kitabından üç alıntı Sraffa'nın Marksist bir eleştirisi için başlangıç noktasını oluşturuyor:

Marx'a göre, değişim ilişkilerinin doğrudan doğruya metaların değerlerince belirlendiği düşüncesi hiç de haklı değildir. Gerçekte, değer bir miktar emek olarak ifade edilemez, çünkü değişilen şey metalardır, emek değil. Dolayısıyla, tanım gereği "mutlak" bir büyüklük olan değer, tam de kendi ifadesi olan "göreli" bir büyüklükle çelişiyor gibi gözükür. Bu çelişki ölçüm düzeyinde yeniden belirir: Değer, metaolmayanın (soyut emek) miktarıyla ölçülür, değişim değeri ise metaların miktarıyla. Değer ve değişim değeri (veya değer biçimi) ara-

19 Benetti, *Valeur et répartition*, s. 132.

sındaki ilişki, bu nedenle, birinin nicel olarak öteki tarafından belirlendiği bir ilişki değil, çelişkili bir ilişkidir. Bu çelişki, paranın Marksist tahlili için hareket noktasıdır (s. 132, benim çevirim).

Bu bölümde geliştirilen tahlil, artı-değerin, artı-emeğin kapitalist biçimi olduğunu gösterdi. Kâr (kapitalist artı-ürünün öteki biçimleri gibi) artı-değerin bir ifadesidir ve sadece işçilerin sömürüsünden türeyebilir. Bununla birlikte, kâr ve artı-değer arasındaki ilişkinin, değerlerin fiyatlara dönüştürülmesi anlamında gösterilemeyeceğini de gördük. Bu, sanki, şüpheli kanıtlarla sunulan doğru bir tez gibidir. Bunun nedeni, Marksist değer ve artı-değer kategorilerinin, sadece, (ekonomi-politiğin kategorileri olarak) pozitif bir statüye değil, fakat aynı zamanda eleştirel bir statüye de sahip olmalarıdır. Onlar bir yandan, gördüğümüz gibi, kapitalist üretim tarzının çelişkilerinin ve böylece ekonomik kategorilerin epistemolojik sınırlarıyla burjuva ideolojisinin temellerinin açığa çıkarılmasını mümkün kılarken; öte yandan da, kapitalizmin işleyişini ve yeniden üretimini anlamamızı sağlarlar. Özel statüleri nedeniyle bu kavramlar herhangi bir pozitivist modeldeki ekonomik kategorilerle birleştirilemez. Bu nedenle, dönüşüm şemalarının sınırlılıkları, bizzat ekonomi-politiğin kendi sınırlamaları kadar, Marksizmin belli bir yorumun sınırlılıklarını da yansıtır. (Gerekli olan şey, değer ve artı-değer gibi temel kategoriler anlamında - Marx tarafından zaten başlatılmış olan - üretim fiyatları kavramını kotaracak bir çalışmadır.) (s. 151, benim çevirim.)

Kapitalist üretim tarzındaki meta değişim ilişkileri, birleşik emek miktarlarınca belirlenenlerden farklıdır. Bu nedenle, işgücünün değişim değeri artı-emek miktarına karşılık gelmez. Öyleyse, artı-değer kavramının kârın açıklanmasında uygun olmadığı sonucuna varıyoruz. Son üç kısımda söylediklerimizin ışığında, bu sorunu yanıtlamak güç değil. Sorun kârın kökenidir. Değişim ilişkilerinin, birleşik emek miktarlarınca (kârın tek bir kâr oranına göre dağıtılmasına uygun birleşik emek miktarlarınca) belirlenen ilişkilerden farklılaştığını biliyoruz. Kârın dağılımının kuralı ne olursa olsun, bir dağılım kalıbı kârın doğasını ve kökenini değiştiremez. O sadece, bu dağılım kalıbının göreli fiyatlar üzerindeki etkisi ölçüsünde, onun (kârın) büyüklüğünü değiştirebilir. Bu argüman yeterlidir, ama daha da ileri gidebiliriz. De-

gerler ve fiyatlar arasındaki uzaklaşmanın kârın varlığından kaynaklandığını biliyoruz. Kâr olgusunu şartsız kabul ederek kârın varlığını açıklayamayacağımız bellidir. Böyle bir yöntem, gerçekte, açıklanması gerekeni veri kabul ettiğinden, döngüsel bir düşüme neden olurdu. (s. 152, benim çevirim)

Sraffa eleştirisi, kendilerini, (Marksizme kesinkes yabancı olan) akademik disiplinlerin kompartımanlaştırılmasına hapsedenler için tümüyle yabancı kalacak[20]. Felsefenin yokluğu, Sraffa'nın dikkate değer ampirik tahlili tarafından eşit ölçüde ikna edilmiş Anglo-Amerikanlar üzerinde, "Marksgil ekonomi"nin niye bu kadar güçlü bir etki yarattığını açıklıyor[21]. Bu, söz konusu sorun üzerinde, önce Almanya'da 1920'lerde ve 1930'larda, daha sonra ise İtalya ve Fransa'da cereyan eden Marksist tartışmaların tarihiyle keskin bir karşıtlık içindedir.

20 Joseph Sechumpeter, filozof Marx, sosyolog Marx ve ekonomist Marx arasında ayrım yaptığında, Marx'ın kim olduğunu bilmediğini gösterdi. Sraffa'nın Marksist bir eleştirisinin yayımlanıyor olduğuna dikkat edilsin (C. Bentti, S. de Brounhoff ve S. Cartelier, *Eléments pour une critique Marksisite de Sraffa* (Amiens colloquium, 1973).

21 "Marksgil iktisat"ın güzel bir örneği Michio Morishima'nın eseridir, *Marx's Economics* (New York: Cambridge University Press, 1973).

7. BÖLÜM
"ÇEVRE" SORUNLARI

"Çevre" günlük bir deyim haline geldi. Günümüzde her saygıdeğer sanayi işletmesi bir çevre sorunları departmanına sahip ve her "çağdaş" üniversite bu sorunla ilgili dersler vermeye zorunlu hissediyor kendini. Bu hızlı gelişme bir doyum kaynağı olarak görülebilir, ama başka alanlardaki moda trendlerin de kanıtladığı iyileşme güçlerinden (recuperati on powers) dolayı, bu aynı zamanda ilgiyle de izlenebilir.

Bu tür hareketlerde sık sık olduğu gibi, başarıya, bir dizi oldukça karışık "popüler" başkaldırılar ve geleneksel ekonomik tahlilin yetersizliklerinin teorik bir eleştirisi eşlik etti - hangisinin neden hangisinin sonuç olduğunu bilmek zor. Popüler protestolar hemen hemen tümüyle birkaç sanayi ülkesinde oluştu; değişik biçimler aldılar ve bu sorunların birbiriyle ilişkilerini her zaman anlamadan ve kurulu önderlikler tarafından önayak olunmadan, kendilerini değişik sorunlara yönelttiler. Bu hareketler esas olarak kendiliğinden gayri- insani bir kentleşmeye (dehumanizing urbanism), otomobillerin neden olduğu artan kirliliğe, endüstriye ve benzer sorunlara karşı protestolarda durum buydu. Başlangıçta, bu sorunların ileri sanayi ülkelerine özgü olduğu ve Üçüncü Dünya halklarıyla ilgisi bulunmadığı düşünülüyordu.

Ama az sonra, bu toplumsal hastalıkların köklerinin, tam da, kapitalist ekonomik ve toplumsal düzenin yapısında bulunduğu anlaşıldı. Bu algılama, gerçekten de, bütün sınırlı ve dağınık tepkiler arasındaki bağlantı halkası oldu. Çevre sorunlarının ilk teorik formülasyonunu Japon ekonomist Shigeto Tsuru'ya borçluyuz[1].

Shigeto Tsuru, gözlemlerini, dünya sisteminin yirmi yıllık bir eko-

1 Bkz. Stockholm konferansının, özellikle Haziran 1971' de Founex'de (İsviçre) yapılan, hazırlık oturumundaki katkıları

nomik büyüme devresinden sonra tıknefes kaldığı bir sırada yaptı. Tsuru, bu büyümenin nedenini ve anlamını değerlendirirken, geleneksel ekonomik göstergelerin - yaygın olarak kullanılan ekonomik agregasyonların ve bunların en sentetiği olan GSMH'nın - geçerliliğini sorguladı. Bu agregasyonla (GSMH ile) ölçülen büyüme oranlarının son 150 yıl boyunca, özellikle Batı'da ve daha sonra Japonya'da, geçmiştekilere göre olağanüstü yüksek olduğunu yazdı. Tsuru'ya göre bu esas olarak, kapitalist ekonomik ve toplumsal sistemin yapısının, daha geniş ve uzun menzilli bir rasyonalite ölçütü açısından, "doğal ve beşeri kaynaklar"ın muazzam bir israfına neden olan tercihler yaratığı gerçeğine bağlıdır.

Bu nedenle "çevre sorunları", ilk başta, gelişmiş sanayi ülkelerine özgüymüş gibi gözüktü. Hiç de değil. Neden? Çok basit; dünyamız tek bir dünyadır - sistemin hem merkezinde hem de periferisinde, hem azgelişmiş hem de gelişmiş ülkelerde aynı temel yasalar işler. Başka bir ifadeyle, Üçüncü Dünya denen şey ve "birinci dünya" denebilecek olgu aynı paranın iki yüzüdürler.

"Doğal ve beşeri kaynaklar"ın israfı, başka her şey gibi, dünyanın değişik parçaları arasında eşitsiz biçimde dağılır. Gezegenimizin belirli bölgeleri başka bölgelerinin yararı için yağma edilir. Bu geniş global olarak örgütlenmiş israftan, merkez yararlanır. Gelişmiş ülkeler ve dünya sistemine entegrasyon sürecinin akışında azgelişmiş duruma gelen ülkeler arasındaki büyüyen servet eşitsizliğinde önemli bir etkendir bu.

Doğal kaynakların israfı ile "beşeri kaynaklar"ın israfı arasında ayrım yapılmalıdır. Dahası, "çevre" sözcüğü, değişik sorunsallardan türeyen sorunları kapsadığından, yetersiz görünüyor bana.

Doğal kaynaklar sadece hava, su ve güneşten oluşmaz: Onlar, ekonomik etkinliğin bütün doğal altyapısını, özellikle, bir yandan tarım arazisi ve kentsel mekânı, öte yandan yeraltı zenginliklerini içerir. Hüküm süren ekonomik ve toplumsal sistem çerçevesinde, bu doğal kaynaklara (su, hava, toprak, yeraltı) giriş bir dizi ekonomik ve hatta bazen hukuksal yasalarca yönetilir. Söz konusu yasalar, bu kaynakların kullanımını, insanlığın uzun-dönemli çıkarları anlamında her zaman için en iyi olmayan bir tarzda dikte ederler. Hava ve su "bol" ve

bedava elde edilebilir kaynaklar olarak görüldü ve görülüyor. Sonuç, bir yere büyük sanayi kurulduğunda, orada su ve havanın kirlenmesi ve dolayısıyla "kıt" hale gelmesi oldu ve şimdi toplum, bu kaynakları yenileme veya doğru düzgün korumanın maliyeti ile yüz yüze.

Gerçi Afrika'da, hava ve su endüstriyel kirliliğin acısı çekilmedi henüz; Afrika'nın suları, özellikle kent merkezlerinde, beşeri sefalet ve doğanın kendisi tarafından kirletildi. Bununla birlikte, öbür doğal kaynaklar alabildiğine yağma edilmekte, özellikle tarım arazisi, ormanlar ve yeraltı zenginlikleri. Dünya sisteminin Afrika ihracatının fiyat yapısı üzerindeki etkisi, Afrikalıların, doğal zenginliklerinin korunması ve yenilenmesi için yeterli fon ayırmalarını olanaksız kılıyor.

Bu israf mekanizmalarının bir örneği, işlenen arazinin kullanımı ile ilgilidir. Bu açıdan, dünya sistemi Afrika'da- ki özgül toprak mülkiyeti tarzından, özellikle köy arazilerinin "kolektif" mülkiyetinden, yeni, toprak tasarrufu üzerindeki kısıtlamaları ve toprak rantının yokluğundan yararlandı. O aynı zamanda, bütün kıtada hüküm süren düşük nüfus yoğunluğunu, sanki hiç bitmeyecekmiş gibi, Afrika toprağını sömürmek için kendi hesabına kullanır. Tarım ürünlerine ödenen fiyatlar üreticilerin toprağı doğru düzgün korumalarına elvermez. Toprakların çöle dönüşmesi ve coğrafyacılar tarafından betimlenen başka yollardan, özellikle Kuzey Afrika'daki erozyonla ve tropik bölgelerdeki killeşmeyle bağlantılı olarak, yoksullaşması bu yüzdendir. Bu yoksullaşma bazı durumlarda tersine çevrilemez. Bazı durumlarda ise uygun önlemler zamanında alınmazsa, bu kaynakları yeniden oluşturmanın maliyeti olağanüstü büyük olur.

Hesaplamalarını on veya on iki yıllık bir zaman dönemine dayandıran ekonomik sistem toprağın korunmasının uzun-dönem gereklerini hesaba katamaz. Halklarının geleceğiyle ilgilenen hükümetler bunun üstesinden gelmeli ve birkaç kuşağa uzanacak politikalar geliştirmelidirler. "Maliyet-fayda" analizi bu yakıcı sorunla başedemez. Gelişmiş dünyada, yeraltı zenginlikleri, ya mülkiyet hakkı üzerindeki kısıtlamalarla ya da, değişik politik ve stratejik nedenler yüzünden yeraltı kaynaklarını koruma kaygısı olan, bir ulusal devletin yerinde müdahaleleriyle az çok korunur; öte yandan Afrika'da bu zenginlik Afrikalılara değil, genel olarak "insanlık"a, yeni metropollere

ait olarak görülür. Bu zenginliğin nihai yok oluşuna aldırmadan imtiyazlar bahşedilir. Afrikalılar şimdi, bu kaynaklar tükenmeden, maden satışlarının, mali açıdan eşit ölçüde üretken faaliyetler kurabilmelerini mümkün kılmak için, ulusal ekonomiye yeterli gelir sağlanmasıyla uğraşmalıdırlar. Bir gün bu madenlere kendi endüstrilerinde ihtiyaçları olacağı için, şimdiden kalkınmalarının gelecekteki aşamalarını da düşünmelidirler.

İkinci bir sorunlar kümesi, ekonomik hesaplamalarda genellikle dikkate alınmayan, (endüstriyel, tarımsal ve kentsel) gelişmenin "toplumsal ve ekonomik" maliyetleri ile ilgilidir. Bu alanda, "maliyet-fayda" analizi basit endüstriyel birimler anlamında yapılmış mikro-ekonomik seçimler rasyonalitesinin yetersizliklerini açığa vurdu. Barajları ele alalım, sözgelimi. Doğayı ilk biçimiyle korumak isteyen birkaç romantik dışında, kimse, baraj inşası ve sulu arazi tarımına ciddi olarak karşı çıkmıyor. Ama bu sulu araziler bir bölgede zenginlik yaratırken, nüfussuzlaştırma, kurutma, iklimde değişmelere neden olma yoluyla başka bazı bölgeleri yoksullaştırabilmektedir de. Günümüz toplumlarında, ilerlemelerden yararlanan toplumsal gruplar bunların maliyetlerini taşımıyorlar - sistem, bazı insanları başkaları lehine kurban etme eğilimindedir. Portekizlilerin Mozambik'te inşa ettikleri Kabora Bassa barajını alın. Bağımsız bir Mozambik gelecekte bu barajdan yararlanabilecek olmasına karşın*, gerçek şu ki, bu baraj, yüz binlerce Afrikalı köylüyü kesinkes yoksullaştıran bir Avrupa sömürgeciliğini desteklemek için planlandı.

Benzer biçimde, Britanya'nın Kenya'daki sömürge siyaseti - Afrikalı köylülerin kalabalık rezervasyonlara tıkılması - İngiliz çiftçilere, göçmen işçi örtüsü altında, ucuz emek sağlamak için planlanmıştı. Kenya köylülerinin yoksullaşmasının ve bu köylülerin önlemekten aciz oldukları topraksızlaşmanın (sail exhaustion) kökleri bu politikada yatar.

Son bir örnek, Tunus'un Cape Bon bölgesinde turizmin gelişimidir. Turizmin ülkeye döviz anlamında yararı olduğu kabul edilse bile, ki tartışmalıdır, gerçek şu ki Cape Bon'daki turistik tesisler olağanüstü su tüketiyor. Bu yarı-kurak bölgede su kıt bir kaynaktır; Cape Bon'

* Kitabın yazıldığı tarihle Mozambik bağımsız değildi [Ç.N]

daki çiftçilerin hassasiyetle dengelenmiş zengin bahçe tarımı günümüzde turizm için ayrılan su kaynaklarının kıtlığı karşısında büyük bir tehditle yüz yüze. Uzun-dönemli çıkarlar, böylelikle, kısa-dönemli bir tercihe kurban edilmiş oluyorlar.

Doğal kaynakların çarçur edilmesinin başka bir yönü de vardır. Günümüzde, gelişmiş endüstri devletleri endüstriyel kirliliğin muazzam maliyeti konusunda giderek daha uyanık hale geliyorlar. New York ve Philedelphia arasında yolculuk yapanlar, bu bölgeye insani bir çehre kazandırmanın maliyetinin, ABD için bile, fahiş olacağını bilirler. Gelişmiş dünya, şimdi, kendi yurttaşlarının hayatının yaşanabilir bir hayat olarak kalması için, eğer modern teknolojiye ayak uydurma sürecinde yeni sanayi tesisleri kurulacaksa, tahmin edilenden milyarlarca dolar daha çok para harcamak zorunda kalacaktır. Gelişmiş ülkeler, bu nedenle, belirli endüstrileri, maliyetlerin çok daha düşük olabildiği Üçüncü Dünya'da kurmak eğilimindeler. Bununla uyumlu olarak, Afrikalılara, kalkınma, istihdam, artan gelirler ve tüketimin doğaya saygının önünde gelmesi gerektiği söyleniyor.

İnsanlık tarihinin, aynı zamanda doğanın insanlar tarafından biçimlendirilmesinin de tarihi olduğu elbette doğrudur. Ama, endüstriyel kirlenmenin transferine razı olmak, onun nihai maliyetlerinin, sermayeden Üçüncü Dünya halklarına transferini de kabul etmektir. Bu, yeni bir uluslararası eşitsiz işbölümünü, egemen bir merkezle egemenlik altındaki bir periferi arasındaki eşitsiz ilişkilerin devamını ve yaşama standartları arasında büyüyen bir açıklığı da kabul etmek anlamına gelir.

Üçüncü bir sorun kümesi "insan kaynakları"nın israf edilmesiyle ilgili. Burada söz konusu olan ne? Bir sanayi işletmesinin bakış açısıyla, insanlar sadece "üretim faktörleri"dir, gelişmenin tasarlanmış alıcıları (the intented beneficiaries of development) değil. Dolayısıyla daha düşük bir emek bedeli işletme için bir avantaj oluşturur. Üçüncü Dünya halklarının, ülkelerinde, ucuz emeğin kitlesel kullanımına dayalı sanayi etkinliklerinin kurulmasında elbirliği etmeleri gerektiği yolundaki resmi görüşün altında, hükümet düzeyine transfer edilmiş olan bu düşünce yatar. Böyle bir politika eşitsiz uluslararası işbölümünün sürmesine neden olur. Öte yandan bu uluslararası eşitsiz işbölümü de

ucuz emeğin oluşumu için gereken koşulları yeniden üretir.

İnsanların yerlerinden edilmesini düşünün. Elbette, bir ülke ya da bölgenin veya bütün gezegenin gelişimi bazı nüfus hareketlerini (human displacements) gerektirir. Tabii bu nüfus hareketlerinin bir de fiyatı vardır. Onun için sistem genel olarak, "doğal" göçler, yani, eşitsiz gelişmenin "kendiliğinden" neden olduğu göçlerle yetinir. Belirli bölgelerin yoksullaşması, ekonomik ve toplumsal sistemimizin sorunu çözdüğü yöntemdir. Bu yöntemin ilgili halklar için maliyeti olağanüstü yüksektir, çünkü göç etmeleri, göç etmek zorunda kalmaları için sefalet derekesine inmeleri gerekir.

Kenya ve Güney Afrika'da, rezervasyonlar, plantasyonlar veya madenler ve sermayenin denetlediği öbür işletmeler için ucuz emek yaratma işlevini yerine getirdiler, hâlâ da getiriyorlar. Apartheid'e ilişkin sorunların işin içine girdiği yer işte burası. Apartheid, içinde, insanların eşitsiz değerde olduklarının iddia edildiği bir "çevre" sorunudur; başka bir ifadeyle, apartheid başka yerlerde kapalı olarak kabul edilen bir şeyin itirafıdır - bazı insanlara dayatılan fedakârlık başkaları tarafından elde edilen kazançlarla aynı ağırlığı taşımaz.

"Beşeri çevre" sorunlarının daha bir yönü var: Sistemimizde insanın işgücü olarak, bir üretim faktörü olarak görüldüğü olgusu. Gelişmiş ülkeler giderek azalan biçimde "adi", vasıfsız işçi üretiyor. Gerçekten, bilimsel ve teknolojik devrim ekonomik hayatın ağırlık merkezini (19. ve 20. yüzyıllardaki gelişmeye özgü "geleneksel" faaliyetler ve endüstriler - çelik, kimya, mühendislik) yeni sektörlere (atom enerjisi, havacılık ve uzay endüstrisi, elektronik) kaydırıyor. Bu kayma, niteliksel olarak farklı bir emek bileşimini gerektirir. Otomasyonun ilerlemesiyle birlikte, bu yeni emek bileşimi "niteliksiz" emeği yok etme eğilimi içine girer ve öte yandan, göreli olarak daha fazla miktarda nitelikli işçiyi gerekli kılar. Bu nedenle, gelişen yeni endüstrileri merkeze yerleştirmek ve azgelişmiş ülkelere yeni bir eşitsiz uluslararası işbölümünü, (geçmişte gelişmiş ülkeler için saklı tutulan, şimdiyse gelecekteki olanakları anlamında daha az çekici hale gelen endüstrileri kabul etmelerini zorlayacak bir işbölümünü), dayatmak eğilimi çok güçlü. Üçüncü Dünya'nın, şimdi, pek çok eski dokuma sanayilerinin ve belki de giderek, daha cazip sanayilerin (çelik,

kimya vb. gibi) kuruluş yeri olması bu yüzdendir. Gerçekten, bu yeni uluslararası işbölümü, artan bir biçimde, emek becerilerinin eşitsizliği üzerine dayalı olacak.

Bu nedenle Üçüncü Dünya, bu alanda da, eğitim ve öğretim stratejisine ait politikalarını gözden geçirmek ve bilimsel ve teknolojik araştırma üzerinde özerk denetim kazanma gerekliliğine yüksek öncelik vermek göreviyle karşı karşıyadır.

III. KISIM
GEÇİŞ SORUNLARI
VE
SOSYALİZMİN İNŞASI

8. BÖLÜM
KAMBOÇYA'NIN ÖĞRETTİĞİ

Hakkında hiçbir şey duymadığımız çok yeni bir sosyalist devrim var. Kuşkusuz bu, kısmen, kendilerini sosyalizm "müjdecileri"ne ("heralds" of socialism) karşı sorumlu hissetmeyen Kamboçya devrimcileri yüzünden. Öte yandan bu, söz konusu devrimin, başka bazı devrimler gibi, yerleşik formüllerden ayrılmış olması ile de ilgili. O, dünya kapitalist sisteminin en "geri" ülkelerinden birinde meydana geldi; işçi sınıfının hemen hiç olmadığı bir ülkede, küçük bir grup "aydın" tarafından başı çekilen bir köylü savaşı biçimini aldı; çürüyen kentleri tek bir kurşun atmadan ele geçirdi; ülkeyi, derhal, hemen tüm dış etkilere kapattı; ve hızlı bir karşı-kentleşme (disurbanization) yürülüğe koydu. Bazıları, bütün kanıtlara karşın, devrimin ithal edildiğini iddia ederken, bazıları da onu önemsiz bir köylü ayaklanması (jacquerie) olarak görüyor. Bize göre ise, Kamboçya'nın öğrettiği ders çok önemli. Çünkü o, durumu ve yapısı, ortalama bir Afrika ülkesinin veya Asya'nın bazı bölgelerinin durumu ve yapısına çok benzeyen bir ülkede meydana geldi. Bu nedenle, Kamboçyalı yoldaşlarımızın zafere ulaşan stratejisi, başka yerlerde savunulan stratejilerle sistemli bir biçimde karşılaştırılmalıdır.

Kamboçya, hem nüfus hem de dünya kapitalist sistemi içindeki yeri açısından küçük bir ülke. Göreli olarak az-kentleşmiş (underurbanized) ve az-sanayileşmiş (underindustrialized) olan Kamboçya, geri kalmış ülkelerin en altında yer alıyordu. Birkaç yıl öncesine kadar Kamboçya'nın köylü kitleleri, bir devrim için, Sahel Afrikası'nın, Kongo'nun, Zaire'nin, Dahomey'in, Madagaskar'ın ve öbür "geri" bölgelerin köylü kitlelerinden daha olgun gözükmüyordu. Kentlerde yaşayan kitleler de daha hazırlıklı değildiler: çok küçük,

"ayrıcalıklı" bir işçi sınıfı, milliyetçi aydınlardan ve kamu görevlilerinden oluşan bir küçük-burjuvazi, yabancı bir komprador burjuvazi, geniş-ölçekli ve plantasyon bölgelerinde yoğunlaşmış emperyalist çıkarlar. Dolaysız sömürgeleştirmeden sonra, başka yerlerde de olduğu gibi, yabancı sermayeden yüzdesini almak için devlet aygıtını kullanan bir politik sınıfın hızla zenginleşmesiyle karakterize edilmiş bir yeni-sömürge rejimi geldi. Bu politik sınıf, haksız kazancın, yabancılara kiralanan villaların inşası gibi alanlara ve taksi/kamyon servislerine yatırıyordu - kendi halinde, ortalama bir Afrika Cumhuriyeti işte[1].

Karşılaştırmayı daha da ilerletmemiz gerekiyor. Toprağın bolluğu köylü kitlelerinin prekapitalist bir sınıf tarafından sömürülmesinin gelişimini geciktirmişti. Kamboçya toplumu sınıfsızdı demiyoruz; Khmer devleti, köylülerden, mal, emek ve insan cinsinden haraç alan tiptendi. Bu nedenle, sadece ordusuna ve kamu görevlilerine değil, fakat aynı zamanda köylü toplumu; içindeki müttefiklerine de güvenebilirdi. Bu köylü toplumu, böylece, eşitsiz kişisel statüde (hem "köle" hem de özgür), eşitsiz toplumsal ve politik statüde (şefler ve bağımlılar) ve hatta eşitsiz ekonomik statüde (toprağın kalite veya büyüklüğüne ve diğer temel kaynaklara eşitsiz giriş) olan ailelerden olu-

1 Kamboçya'nın sömürge ve yeni-sömürgelik dönemlerinin kısa bir tarihi için, bkz. Jean-Chaude Pomonti ve Serge Thion, *Des courtisans aux partisans, La crise cambodgienne* (Paris: Idées Actueller, 1971). Aynı zamanda bkz. René Dumont'un raporu, "Les possibilité de développement de l'économie agreire khmère," mimeo, F.A.O., 1964; Khieu Samphan, "L'économie du Cambodge et ses problèmes d'industrialisation," mimeo, Paris, 1959; ve Hou Yuon, "La paysannerie du Cambodge et ses projets de modernisation," Doktora tezi, Paris, Faculté de Droit, 1955. Julien Chevemy'nin çalışması, *Eloge du colonialisme, Essai sur les réveolutions d'Asie* (Paris, 1961), yetenekle yazılmış olmasına rağmen, yeni-sömürgeci iktidarın grotesk özelliklerini görüyor sadece, ve eli kulağında devrimi es geçiyor. Philippe Devilliers'nin incelemesi, "LeCambodge" işinde *L'Asie du Sud-Est*, cilt 2 (Paris; Sirey, 1971), politik olaylar üzerine iyi belgelenmiş. İngilizcede bkz. Malcolm Caldwell ve Lek Tan, *Cambodia in the Southeast Asian War* (New York: Monthly Review Press, 1973), bölüm 1; Milton E. Osborne, *The French Presence in Coshinchina and Cambodia* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1969) ve *Polics and Power in Cambodia* (New York: Longman, 1974; David Steinberg ve H.H. Vreeland, *Cambodia* (New Haven, Conn. : Human Relations Area Flies Press, 1959); ve John F. Cady, *The Roots of French Imperialism in Eastern Asia* (Ithaca, N.Y: Cornell University Press, 1967); Norodom Sihanouk, *My War with the CIA* (New York: Pantheon, 1973). İlginç benzerliklere sahip olan Laos'un bir tarihçesi için, bkz. Nina S. Adams, Alfred McCoy, yayımcılar, *Laos, War and Revolution* (New York: Harper and Row, 1971) ve Philippe Devilliers, "Le Laos," içinde *L'Asie du Sud-Est*.

şuyordu. Ama, birilerinin başkaları tarafından ekonomik olarak sömürülmesi, yok değilse bile, en azından marjinaldi[2]. Sözgelimi Çin'in, Vietnam'ın, Kuzey Hindistan'ın veya Mısır'ın feodal denen yapılarına benzer hiçbir şey yoktu. Bir bütün olarak o, pek çok Afrika toplumlarına benzeyen bir ülkeydi. Milliyetçi veya sömürge öncesi önderlerinin, toplumlarının sınıfsız olduğu yolundaki kof iddialarına (bu iddialar koftu, çünkü devletin sömürüsünü görmezden geliyorlardı) karşı tepki olarak, ilerici Avrupalı sosyologlar bu köylü toplumlarının içsel sınıf farklılaşmalarına ışık tutmaya çalıştılar. Öte yandan bu yaklaşım, sık sık, toplumsal egemenlik ilişkilerinin sömürü ilişkileriyle (artığın çekilmesiyle) karıştırılmasına neden oldu[3]. Bu görüş, Kamboçya deneyiminin yanlış olduğunu gösterdiği bir stratejiyi peşinden getirir.

Emperyalizm; köylü toplumunun kendi içinde bazı ileri prekapitalist sömürü biçimleriyle karşılaştığında, kırdaki sömürücü sınıflardan müttefikler bulmakda ve fethettiği toplumu kapitalist sisteme entegre etmekte zorluk çekmedi. Eski sınıf farklılaşmaları, bu şekilde, giderek dönüşüp biçim ve içeriklerini değiştirdi ve toprak sahipleriyle (malikâne sahipleri ve/veya kulaklar) emekçi köylüler (genişlemekten aciz orta-köylüler, yoksul köylüler, kiracı çiftçiler, ortakçı ve yarıcılar, topraksız köylüler, tarım işçileri) arasındaki karşıtlığa indirgendiler. Geniş malikâne sahipleri ve kulaklar - ki, bir azınlıktır - emperyalizmle ittifaka girdi ve emperyalistlerin özellikle ilgilendikleri ticari ürün (cash crops) tarımını geliştirdiler. Onlar, dünya sistemine, genellikle sömürülenlerin toprak açlığının eşlik ettiği bu entegrasyondan, sürekli olarak artan toprak kiraları ve ortakçılar için daha ağır koşullar dayatmak ve tarım işçilerinin ücretlerini düşürmek için yararlandılar. Emekçi köylüler, özellikle, ezici bir çoğunluk oluşturan yoksul ve topraksız köylüler, ilkönce ulusal ve demokratik daha

2 Sömürge-öncesi Kamboçya'nın öyküsü için, bkz. Solange Therry *Les Khmers* (Paris: Seuil, 1964); ve, İngilizcede, D.G.E. Hall, *A History of South-East Asia*, 3. basım, (New York: St. Martin's Press, 1968).

3 Rey ve Terray Sülela toplumlarına (lineaga societies) ilişkin olarak, şüphesiz ki bu yüzden, birbirlerini yanlış anladılar. Bkz. P.-P. Rey, *Les Alliances de classes* (Paris: Maspero, 1973); *Colonialisme, néo-colonialisme et transition au capitalisme* (Paris: Maspero, 1971); Emmanuel Terray, *Marksizm and "Primitive" Societies* (New York: Monthly Review Press, 1975).

sonra ise sosyalist bir devrimin ordularını meydana getirdiler. Mısırlı "feodal ağalar"ın, Hint zamindarlarının, ve Çin eşraf ve ayanının latifundium tipi malikâne sahiplerine dönüşmeleri bu modele uyar.

Emperyalizm, gelişiminin belli bir aşamasında, latifundium sahipleriyle olan sınıf ittifakının ağırlık merkezini, burjuva toprak reformlarından yararlanmış daha geniş bir zengin köylüler sınıfına transfer etmek zorunda kaldı. Bu aşamada, iç pazarın ithal ikameci sanayilerin gelişmesi yoluyla büyümesi, hem kentsel piyasalara giden tarımsal çıktıda bir artışı hem de, kentsel ücretlerin düşürülebilmesi için, fazla insan gücünün kırlardan atılmasını gerekli kıldı [4].

Fakat emperyalizm, Kamboçya gibi veya Afrika'nın pek çok bölgelerindeki ülkeler gibi toplumlarla yüz yüze geldiğinde, biraz şaşırdı. Elbette hüküm süren monarşiler ve yerel şeflerle, siyasi ve askeri egemenliğini kurmak için ittifaka girebilirdi. Ama köylü kitlelerini nasıl sömürecek ve kendisi için üretmelerini nasıl sağlayacaktı?

Olası bir yöntem, yerli halkı mülksüzleştirmek ve toprağı yeni yerleşenlere veya kapitalist firmalara vermekti. Aynı zamanda, bu politikanın bir uzantısı olarak, yeni yerleşenlere veya kapitalist firmalara, modern yöntemlerle ürün ihracını geliştirmeleri için gerekli kaynaklar ayırabilir, ve aleni cebir (angarya) uygulamaktan ekonomik zor- lamaya, (yerli halkı, vergilerini ödemek için, bu şekilde para elde etmeye zorlamak, onları elverişsiz "rezervasyonlar"a tıkmak bunun iki örneği) kadar değişen farklı araçlarla ucuz emek sağlanabilirdi. Emperyalistler bunu yaptılar da. Ancak bu yolla geliştirilen bölgeler genellikle sınırlı idi ve köylü nüfusun çoğunluğu (Güney Afrika, Rodezya, Kenya ve Cezayir hariç) bu sistemin dışında kaldı. Kamboçya'da, Madagaskar'da ve bir bütün olarak Afrika'da, sömürge plantasyonlarının ücretli emeği kırsal işgücünün ancak küçük bir parçasını temsil etti.

4 "Feodalizm"i latifundium tipi kapitalist mülkiyete dönüştüren süreç (Mısır için), şu kitapta tahlil ediliyor. Hassan Riad, *L'Egypte nassérienne* (Paris: Munuit. 1965). Fernando Enique Cardoso, Enzo Falletto ve Andre Gunder Frank aynı tahlili Latin Amerika için yaptılar. Hindistan ise, başkaları yanında, Frederick Clairmonte tarafından incelendi. Bütün bu sorun için, bkz. *Unequal Development*. Burjuva toprak reformlarının anlamı için, aynı zamanda bkz. Michel Gutelman'ın çalışması, *Structures et réformes agraires* (Paris: Maspero, 1975), ve çağdaş "yeşil devrim"e ilişkin zengin literatür, örneğin René Dumont ve Keith Griffin'in çalışmaları.

İkinci bir yöntem, yerel köylü ekonomisini uluslararası işbölümüne entegre etmekti. Bu amaca yönelik klasik zorlama vasıtası iyi bilinir: Köylülerin, tekeller ve onlara hizmet eden hükümetler tarafından tek yanlı bir biçimde belirlenen fiyatlarla, piyasa için, sadece alıcı bulabilecek ürünleri üreterek ödemek zorunda oldukları nakdi vergiler. Bu arada, köylüler hâlâ, geçimlik üretimleri için ihtiyaç duydukları araçlara sahip olmaya devam edeceklerdir. Bu nedenle sistem, bir toprak ve emek marjının varlığını gerekli kılar. Öte yandan bu fazla emek hareketliliği sermayenin sömürüsüne tabi olan köylü toplumunu bozar. İlk olarak, işbölümündeki eski tamamlayıcılıkları (complementarities) dağıtır, parçalar: Yerel ihtiyaçları sağlayan el-sanatlarını yok eder ve kırsal toplumu meta mübadelesine bağımlı kılarak, kapitalist endüstri ürünleri için pazar açar. İkinci olarak, eski toplumsal farklılaşmaları dönüştürür ve yenilerini yaratır. Özel ticari mülkiyet belli bölgelerde, özellikle kentlerin çevresinde belirmeye başlar. Başka yerlerde, eskiden prekapitalist egemenlik ilişkilerinden yararlananlar, bunları, kapitalist sömürü ilişkilerine çevirir. Toprak tutmaları istisnai olduğu halde, kır ve kent arasındaki meta mübadelelerinde stratejik konumlar işgal ederler[5].

Kamboçya'nın devrimci deneyimi, bu tip topluma özgü çelişkiler hiyerarşisinin düzgün bir değerlendirilişini gösteriyor. Burada baş çelişki, bir bütün olarak köylülükle, ona hükmeden ve kentçe simgelenen sermaye arasındadır. Köylülüğün iç çelişkileri bu baş çelişkiye tabidir. Köylüler - toplumsal güç ve servet açısından eşit olmamakla birlikte - birbirlerini pek sömüremezler, ama hepsi, ya da hemen hepsi, sermaye tarafından topluca sömürülürler. Köylülerin, birbirlerini pek az sömürdüklerinin kanıtı, hemen hiç tarım işçisi, topraksız köylü veya ortakçı kalmayışıdır (olduğu kadarıyla da, ortakçılık koşulları çok yumuşaktır, ya da ortakçılar kentli toprak sahipleri, kamu görevlileri veya tüccarlar adına çalışırlar). Burada, ne pahasına olursa olsun, Çin veya Vietnam tipi sınıflaşmalar görmeye çalışmak (ki, ilerici sosyologlar, Afrika ile ilgili olarak, eşitsiz statüleri - "köleler" ve özgür olanlar, kast hiyerarşileri - veya bazı insanların eme-

5 Rey, *Les Alliances de classes*'de, prekapitalist egemenlik ilişkilerinin başat kapitalizm tarafından yeniden canlandırılması sürecini inceler.

ginin başkaları tarafından embriyonik sömürüsünü vurgulayarak sıkça yaparlar bunu) devrimci strateji açısından yanıltıcıdır. Bir hareket nasıl olup da "yoksul ve topraksız köylülere" dayanabilir, eğer onlar mevcut değilse veya sadece bir azınlıksa? Eylem nasıl olup da eski karşıtlıklara [kölelerin torunları ve özgür olanların torunları] dayandırılabilir, eğer bu karşıtlıklar, ikisine de [kölelerin ve özgür olanların torunları, Ç.N.] hükmeden sermaye tarafından giderek azaltılıyorsa? Onları vergileyen hükümetle, onları soyan emperyalist ticaret firmaları ve bu firmaların devlet-mülkiyetli halefleriyle, tarımsal tevzi hizmetleri ve denetçi kumpanyalarıyla (sociétés d'interventi- on) ve onları, şu veya bu kapasitede, dünyadaki yerlerinden çıkarıp atan bütün diğer vasıtalarla karşılaşan köylüler birleşmiştir veya en azından birleşme ihtiyacı duyarlar. Düşmandır ki, onları, dünyalarının içsel farklılaşmalarını sömürerek böler, onların arasında sızma unsurları bulur. Kendilerini özgür kılmak için, bu bölünmelerin çoğunu aşmaları ve gerçekten düşman kampına katılmış olan o küçük azınlığı tecrit etmeleri gerekir; birleşmeleri gerekir. Onlar bu gerekliliği başkaldırılarında hissederler[6].

Bu köylü toplumlarının tarihi, sermayenin egemenliğine karşı, hiç durmayan bir dizi ayaklanmanın tarihidir: Zaptedilmeye karşı, yönetim mekanizmasına karşı, bu mekanizmanın angarya istemlerine ve vergilerine karşı direnişin tarihi. Köylüler, kent sermayesinin kırları yönetme gücünün zayıfladığını hissettiklerinde, kitleler halinde ayaklanırlar[7]. Zaire'de, on yıllık bir dönem boyunca, muhalif köylüler hükümet görevlilerini kapı dışarı ettiler, kentleri işgal ettiler, onların baskısını simgeleyen her şeye saldırdılar, bütün "erkek kravatları"nı acımasızca yaktılar, havalandırma cihazlı villaları ateşe verdiler ve ne ruhlarından sorumlu misyonerleri, ne bedenlerinden sorumlu tıbbi personeli, ne de beyinlerinden sorumlu öğretmenleri esirgediler. Kamerun'dan Kenya'ya ve Madagaskar'a kadar her yerde benzer örnekler bulunabilir. Bütün bu isyanlar ezildi. Bunun nedeni onların iç-

6 G. Althabe, *Oppression et libération dans L'imaginaire* (Paris: Maspero, 1973)'de, kırsal toplumun yabancılar, kent ve hükümet tarafından temsil edilen kapitalizme karşı global muhalefetini tahlil eder.

7 Fransız Kongo'su, bu çizgide, Catherine Coquery-Vidrovitch ve P. -P. Rey tarafından incelendi.

bölünmeleri veya aralarındaki "ayrıcalıklılar"ın ihaneti miydi? Hiç de değil. İsyanlar dışardan, örgütlü ve daha güçlü bir düşman tarafından ezildi.

Öyleyse, yapmaları gereken şey, kendi iç bölünmelerinin derinleşmesine izin vermek yerine, ortak dış düşmanı bölerek zayıflatmaktı. Ama bunun için, başlarını, kırsal dünyanın ufkunun üzerine kaldırmaları, kentlerde müttefikler bulmaları ve kentlere karşı ataklarını örgütleyebilecek ve düşmanı içinden zayıflatacak bir önderliğe sahip olmaları gerekiyordu. Kısaca, sermayeye karşı isyanlarını, dünya sosyalist devriminde bir aşamaya dönüştürebilecek tek güç olan işçi sınıfının ideolojik önderliğine ihtiyaçları vardı.

O halde, burada iki karşıt strateji söz konusu. Kırsal dünyanın içsel bölünmeleri üzerinde duranlar tarafından önerilen ilk strateji; kategorik olarak, sonuna kadar yüklenmeyi ve kırda sınıf mücadelesinin derhal başlatılmasını savunur. Bu strateji "devrimci" görünebilir: Çin ve Vietnam'la yapılacak zoraki bir karşılaştırma sol-kanat'ta sempati yaratabilir. Ama bu strateji başarısızlığa götürür ve yenilgiden sonra da, kırın çözülmesini ve bağımlılaşmasını hızlandırarak, kendini, emperyalizmin nesnel müttefiki durumuna sokar. İkinci strateji Kamboçyalı yoldaşlarımızı zafere götüren stratejidir. Onlar, daha iyi Marksistler olarak, ülkelerinin ne Çin ne de Vietnam olmadığını kavrayabildiler; bir köylü ordusu oluşturdular, önce Khmer Krallıkları sonra emperyalizm tarafından bölünen insanları birleştirdiler, düşmanı (işçilerin, kent mülksüzlerinin ve küçük-burjuvazinin yurtsever kesimlerinin desteğinden yoksun kılarak) zayıflattılar, askeri baskının temelini çürüttüler ve sonunda kazandılar. Onların bize verdikleri devrimci strateji dersi, kuşkusuz, Afrika ülkelerinin pek çoğu için de olağanüstü uygundur[8].

8 Burada ortaya konan fikirler Kamboçyalı, Vietnamlı, Afrikalı ve Malagasili meslektaşlarla olan tartışmaların ürünü. "Sömürü ve emperyalizmin böldüklerini birleştirin." formülü FUNK'un öncü çekirdeği olan Kamboçya Halk Partisi'ne ait. "Kararlılık artı esneklik"i ise Vietnamlılara borçluyuz.

9. BÖLÜM
EĞİTİM, İDEOLOJİ VE TEKNOLOJİ

1. Toplumsal Yeniden-Üretimde Eğitimin İşlevi

Toplumsal yeniden-üretim terimiyle; verili bir toplumun işlemesi için gerekli fiziksel, toplumsal, politik ve ideolojik koşulların yeniden yaratılmasını garanti eden birleşik mekanizmaları kastediyoruz. Bu toplum durgun bir toplum olmak zorunda değil; dinamik, genişleyen ve hatta niteliksel bir dönüşüm geçirmekte olan bir toplum da olabilir.

"Toplumsal yeniden-üretim" - bir toplumun işlemesini sağlayan koşulların bir aşamadan öbürüne yeniden yaratılması - genellikle, üretici güçlerin yeniden-üretimini, yani, üretimin sürekliliğini sağlamak için gereken sermaye mallarının yeniden oluşturulmasını akla getirir. Dolayısıyla, üretici güçlerin toplumsal yeniden üretimi, sadece üretimin başlangıç koşullarının yeniden yaratılmasını değil, üretim aygıtının dinamik genişlemesini de içerir. Ekonomik açıdan bakıldığında, bu yeniden üretim süreci iki tür yatırımı kuşatır; üretim aygıtının bakım ve amortisman maliyetlerini karşılayan yatırımlar ve üretim kapasitesinin artışını finanse eden yatırımlar. Ekonomik modeller (ki, türünün ilk örneği Marx tarafından Kapital'in birinci cildinde kuruldu) üretici güçlerin yeniden üretimi için gerekli statik ve dinamik denge koşullarını gösterir. Girdi-çıktı teknikleri toplumsal yeniden-üretim koşullarının, birikim ve teknik araçların tahsisi anlamında, belirlenmesini sonunda mümkün kıldı.

Öte yandan, elbette, toplumsal yeniden-üretim işgücünün uygun bir dağılımını da gerekli kılar, hem ekonomik faaliyetin değişik dalları arasında hem de her dalın kendi içinde, kullanılan tekniklere uygun özgül beceri düzeylerine göre.

Ekonomistler, sosyologlar, siyaset bilimciler ve diğer toplumsal bilim uzmanları arasındaki işbölümü yüzünden, ekonomistler, iş-

gücünün uygun tahsisini görmezden gelirken, sürekli biçimde üretici güçlerin yeniden-üretimini vurgularlar . İşgücünün bir bütün olarak sistemin bir fonksiyonu olduğu varsayılır: Onlara göre, sistem esas olarak eğitim düzeni yoluyla otomatik olarak, işgücü için uygun eğitimi (işte eğitim dahil) sağlar. Dahası, emek piyasasındaki mekanizmaların ve işgücünün değişik beceri düzeyleri ile bu becerilere yönelik değişen talebe göre fiyatlandırılmasındaki varyasyonların işgücünün uygun dağılımını garanti ettiği düşünülür.

Böyle bir görüş gerçekliğin saptırılması temeline dayalıdır ve toplumun sınıfsal koşullarının yeniden-üretimi gibi önemli etkenleri maskeler. Oysa, teknolojiler işin örgütlenmesi karşısında tarafsız olmadığı gibi, işbölümü de toplumsal, siyasi ve ekonomik iktidar karşısında tarafsız değildir. Daha genel olarak eğitimin kendisi sınıf koşulları karşısında tarafsız değildir. Bir eğitim sistemi bütün çocuklara, genelleştirilmiş sınavlar ve burslar yoluyla, eşit fırsatlar sağlama yanlısı olsa ve en yüksek toplumsal akışkanlığı garanti etse bile, toplumun sınıflara bölünmesine ve okul sisteminin dışında, aile ve toplumsal ortam tarafından aktarılan genel kültürdeki eşitsizliklere bağlı olarak, sınırlı bir demokratik etki yaratır.

Dolayısıyla, eğitimin (en geniş anlamda, yani yetişkinlerin eğitimi de dahil olmak üzere) toplumsal koşulların yeniden yaratılmasındaki rolüne daha yakından bakmalıyız. Bu, eğitimin biçimsel yönleri (okul süresi, pedagojik içerik) yanında, eğitim tarafından aktarılan ideoloji ve bireye aşılanan toplumsal roller gibi önemli etkenleri incelememizi gerekli kılıyor. Başka bir ifadeyle, sorunu, toplumun ideolojik koşullarının yeniden-üretimiyle yakın ilişki içinde tahlil etmeliyiz.

2. Kapitalizm Öncesi Toplumlarda Eğitim

Prekapitalist toplumlarda eğitimin biçimsel bir karakteri olduğu genellikle kabul edilir. Yazılı bir dile sahip uygarlıklarda dil eğitimi küçük bir azınlıkla sınırlıdır. Eğitim, esas olarak, dil, gramer, din ve ahlak öğretmekle uğraşır; bu, dini ideoloji türünde bir genel kültürün edinilmesini içerir. İkinci olarak, üreticilerin eğitimi biçimsel bir kamu eğitim kuruluşunca sağlanmaz: Bu, pratik çalışma deneyimi içinde edinilir - tanımda, birikmiş becerilerin aile tarafından ak-

tanılmasıyla, zanaatlardaysa çıraklığın az veya çok kurumlaşmış sistemleriyle, loncalarla ve üretim biriminin kendi içindeki pratik deneyimle. Bu toplumlarda, modern toplumlarda anlaşıldığı tarzda bilimsel eğitim öğretim genel olarak felsefi ve dini eğitimden ayrı değildir; bilimsel araştırma, kurumsal bir eğitim sürecinden geçmemiş, kendi kendini yetiştirmiş az sayıda birey tarafından yapılır.

Bütün bu olgular göz önüne alındığında, genellikle akla ilk gelen açıklama bilimsel ve teknik ilerlemenin sürekli olduğunu ileri süren Aydınlanma'nın düşünce çizgisinden türer. Bu çizgisel tarih görüşü gereğince, geleneksel eğitime bilimsel ve teknik yoksulluğun basit bir yansıması olarak bakılır - üretimi sürdürmek için gerekli bilimsel ve teknik bilgi düzeyi okulları gerektirmez, hele uzmanlaşmış okulları hiç. Aydınlanma'nın düşünce tarzı, eğitimin bu "yabancılaşmış" biçimlerini bir hayli küçük gören sözcüklerle, yönetici sınıf eğitiminin dinsel niteliğini de açıklar - bizim modern eğitim sistemimiz daha ileridir çünkü o daha az dinsel, daha çok bilimsel, eleştirel ruha daha açıktır.

Bu açıklama asıl sorunlardan kaçıyor. Bir parça gerçek içermesine karşın, esas olarak, prekapitalist toplumlardaki teknik ve bilimsel bilginin önemini küçümsüyor. Hepsinden önemlisi, geleneksel eğitim modelleri ile, prekapitalist üretim tarzları ve onların ideolojik ihtiyaçları arasında var olan ilişkiyi maskeliyor; bu toplumların maddi ve ideolojik üretimlerinin nasıl eklemlendiğini görünmez kılıyor.

Büyük çeşitlilikleri bir yana, bütün bu geleneksel toplumlar ekonomik etkenin şeffaflığı ile belirlenir. Onların üretim ve bölüşüm tarzları net bir biçimde görünür, çünkü ekonomik örgütlenme doğrudandır, pazarın aracılığından geçmez. Bu nedenle artığın yönetici sınıflarca sahiplenilmesi, açıkça görünür. Serfin üç gün kendi toprağında üç gün de ağasının arazisinde çalıştığı feodal tipte bir tarım toplumunu alın - burada, köylünün emeğinin ürününe ağanın el koyduğu her ikisi için de sır değildir. Veya, efendisi tarafından beslenen ve karşılığında bütün emeğini ona sunan bir köleyi alın - bu köle, tükettiğinden daha fazla ürettiğini ve bu artı-ürünün efendisinin servetinin kaynağını oluşturduğunu gayet iyi bilir.

Bu toplumlarda, ekonomik sömürünün yeniden üretilmesi ve ko-

runmasının koşulu, toplumun bir bütün olarak (hem yönetici sınıflar hem de sömürülen sınıfların), eşitsizliği meşru kılan bir felsefeyi paylaşmalarıdır. Böyle bir ideoloji geleneksel sistemlerle uyum içinde olan değişik biçimler aldı; ama o, esas olarak, toplumsal ve siyasal işlevler alanındaki eşitsizliği meşrulaştıran bir ideoloji olarak beliriyor. Bu ideoloji, köken eşitsizlikleri (ırk, sınıf, aile, klan) anlamında ve/veya "zekâ" ya da bireysel kapasitedeki doğuştan eşitsizlik anlamında veya örgütlü bir toplumsal akışkanlık sistemi (mandarinlik gibi) bağlamında, toplumsal işlev eşitsizliği açısından formüle edilebilir.

Böylece, ideoloji toplumsal yeniden-üretimde açıkça başat bir etkendir. Bu ideolojinin neden dinsel bir nitelik aldığı da açıktır - beyan ve aksiyomları mutlak olmalı, toplumsal örgütlenmeye ilişkin ilkeleri ise biçimsel bir kıyas mantığı yoluyla bu aksiyomlardan türetilmelidir. Bu felsefi eğitim katı bir dinsel biçim (Hıristiyanlık, İslamiyet, Hinduizm, Budizm), veya laik bir ideoloji biçimini alabilir. (İkinci şık, esas olarak dinsel ideolojiye benzeyen idealist bir felsefe olan, Çin geleneği için geçerlidir. Bu ideoloji eğitimin, özellikle yönetici sınıflar için sağlanan eğitimin başlıca içeriğini oluşturur; çünkü yönetici sınıfların da sömürülen sınıflar gibi yabancılaşmış olması, onun [= bu ideolojinin, Ç.N.] üzerinde hareket edebilmek için, ona inanması gerekir. İşte seçkinci eğitimin dinsel yönelimi.

Kurumsal bir eğitim sisteminin dışında olan üreticilerin eğitimine gelince; bu, günümüzde halkın çoğunluğu için sağlanan öğrenimden aşağı değildi. Binlerce yıl boyunca üreticilerin eğitimi pratik çalışma deneyiminden ibaret olmasına rağmen, bu, esas olarak, tekniklerin basitliği yüzünden değildi. Gerçekten de, yaygın bir önyargının tersine, tarım emekçisi - kapitalizm öncesi toplumlarda bile - modern endüstriyel işçilerin çoğunluğundan son derece daha beceriklidir. Tarımsal üretim bilimsel gözlem yeteneğini, yargılama yetisinin kullanılmasını, olasılıkların değerlendirilmesini ve ampirizmi gerektirir. Aynı basit hareketi durmaksızın yineleyen işçinin bunlardan hiçbirine ihtiyacı yoktur. Prekapitalist bir toplumun el zanaatları da yüksek derecede gelişmiş becerileri gerekli kılar. Ama bu, bir bütün olarak, prekapitalist toplumlardakinden daha yüksek olduğu anlamına gelmez; tersine, günümüz toplumunda emek verimliliği açıkça çok daha yüksektir. Bu üstün verimlilik işbölümünden, iki tür emek arasındaki kes-

kin kutuplaşmadan doğar; bir yanda, üretim araçlarının dizayn ve inşa edilmesi işindeki yüksek derecede vasıflı emek, öte yanda, bu üretim araçlarını işletmesi gereken vasıfsız emek.

Eğer geleneksel toplumun üreticileri kurumsal bir eğitimden geçmiyorlar, işyerinde yetiştiriliyorlarsa, bunun nedeni, onların kapitalist toplumdaki üreticilerden daha az beceriye ihtiyaçları olması değildir. Bu, daha çok, işbölümünün prekapitalist toplumlarda kapitalist toplumlardakine göre daha az keskin oluşu yüzündendir. İşbölümü meslekler arasında (tarım, demircilik, marangozluk, çömlekçilik, dokumacılık, inşaat vb.) vardır, mesleklerin içinde değil. Her mesleğin içinde, olsa olsa, daha nüfuzlu denetim işleri ve (yaş, cinsiyet ve nihayet toplumsal konuma dayalı) fiziksel olarak daha ağır işler arasında bir işbölümü vardır, ancak bu işbölümü işi yapanın ihtiyaç duyduğu bilgi ve beceriyle ilişkili değildir. Bu yüzden, teori ve pratik arasındaki, üretim tekniklerinin öğretilmesi ve bu tekniklerin uygulanması arasındaki bağlantı bütünsel, basit ve açık görünür. Bu bağlantı eğitim ve bilginin pratik için zorunlu önkoşullar olduğunu söyleyen bir ideoloji tarafından önemsizleştirilmez.

Üretici güçlerin gelişme düzeyi çağdaş kapitalist topluma göre daha az ileri olduğu ölçüde, üreticilerce kullanılan bilgi de ampirik bir nitelik kazanır. Bu ampirik bilgi bilimsel bilgiyi öngerektirir, ama, sistematik biçimde ondan türemez. Din - daha genel anlamda, dinsel bir çerçevede formüle edilmiş olan egemen düşüncelerin bütünlüğü - ve üretim becerileri arasında bir ilişki olması bu yüzdendir. Elbette, üretim teknikleri ampirik gözlem ve deneyden türer, rahiplerin gözlemleri, tahlilleri ve bilimsel ilkelere olan yeteneklerinden değil. Bu üretim becerileri dine mitler aracılığıyla bağlıdır. Öte yandan bu mitler bilimsel bilginin yerini alırlar veya bilimsel bilgiyi daha karmaşık bir küme inanç ve pratiğin içinde taşırlar.

Böylece bu toplumlar; toplumun, yönetici sınıflara (ki, onlara daha ileri bir ideolojik eğitim sağlanır) ve üreticilere (ki, pratik çalışma deneyimi içinde yetişirler) bölünmesini yeniden üretir.

3. Kapitalist Sistemde Eğitim, İdeoloji ve Teknoloji

Kapitalist toplumdaysa tersine, ekonomik etken, tarihte ilk kez, genelleşmiş meta mübadelesi tarafından anlaşılmaz hale getirilir. İş-

bölümü o kadar karmaşıklaşır ki, üreticiler artık birbirleriyle doğrudan ilişkilerini yitirirler, bölüşüm üretimle doğrudan ilişkili olmaktan çıkmış görünür. Bu karartma (obfuscation) onları anladığımız biçimiyle toplumsal yasaların doğuşunu açıklıyor. Doğa bilimlerinde "yasa", kendilerini nesnel olarak gözlemciden bağımsız ve özerk biçimde dayatan güçlere atıf yapar. Ahlaki yasalardan ayrı toplumsal yasalar kavramı, kapitalist sistemin yükselişinden önce düşünülemez bir şeydi. Toplum karşısında özerk görünümlü toplumsal yasaların doğuşuyladır ki, kapitalist toplum ahlak ve dinden ayrı yeni bir toplum bilimi geliştirebildi.

Bu toplumsal bilimin başlıca yönü ekonomik yönüdür. Kendilerini özerk güçler olarak dayatan bu toplumsal yasalar esas olarak ekonomik yasalardır - piyasa mübadelesi yasaları. Malların fiyatları, emeğin fiyatı, malların varış yeri arz ve talebin piyasada karşı karşıya gelmesinden türüyormuş gibi gözükür - metalara, işgücüne, sermaye mallarına, yatırımlara olan arz ve talep.

Kapitalist toplumda, bu nedenle, ideoloji dinsel olmaktan çok ekonomik bir karaktere sahiptir. Ahlak ve dinden ayrılan ve giderek artan bir şekilde bir toplumsal bilim dalı olarak gözüken siyasetin gizemsizleştirilmesi ile paraleldir bu. Bu nokta, eğitim alanında meydana gelen değişmelerin kavranması için çok önemli.

Öte yandan - bu, sorunun ikinci temel yönüdür - üretici güçlerde, giderek etkinleşen üretim araçlarının kullanılmasıyla birlikte, meslekler içindeki işbölümünden türeyen şaşırtıcı bir gelişme ortaya çıkar.

19. yüzyıl kapitalist toplumundaki eğitim ve öğretimi irdelediğimizde, birkaç karakteristik buluyoruz. İlk olarak, seçkinlerin eğitimi hâlâ esas olarak gelenekseldir, insan bilimleri (humanities)* üzerine dayalıdır ve kuşkusuz daha az dinseldir; gittikçe daha fazla "bilimsel bilgi"yi kapsar ama, esas olarak, felsefi, lingüistik ve edebi yönelimini korur. Düşünme eğitimi (training in reasoning) biçimsel

* Bu terimi "insan bilimleri" biçiminde çevirmek tam doğru olmayabilirdi, fakat daha uygun bir karşılık bulamadık. Aslında "humanities" genel olarak insana ve insan topluluklarına ilişkin olguları inceleyen bütün bilgi alanlarının ortak adı olmakla beraber, özellikle 19. yüzyıl ve öncesinde ağırlıklı olarak, Yunan/Latin klasikleri etrafında dönüyordu. [Ç.N.]

mantığın bir temeli olarak matematik derslerinin giderek genişlemesiyle sağlanır.

İkinci olarak, vasıflı işçilerin (ve daha az ölçüde, teknisyen ve mühendislerin) eğitimi ilkönceleri oldukça sınırlıdır ve seçkinlerin, yani, (siyasi organları ve entelektüel temsilcileri dahil) yeni burjuvazinin hümanist eğitimi karşısında ikinci derece işlem görür. Bu eğitimin, özellikle vasıflı işçilerin eğitiminin çoğu pratik çalışma deneyimi içinde edinilir ve daha ileri düzeylere, özellikle mühendislik düzeyine doğru bir toplumsal akışkanlığı sağlar.

Üçüncüsü, temel eğitimin giderek yayılışıdır. Bu, elementer düzeyde bilimsel ve teknik bilgiyle birleşmiş olarak, genel bir yurttaşlık bilgisi eğitimidir. Bu temel bilimsel ve teknik bilgi ilerdeki vasıflı emek için bir hazırlıktır.

Bu üç karakteristiği anlamak için, onları, kapitalizmin özgül doğasıyla ilişkilendirmeliyiz - toplumsal ilişkilerin anlaşılmaz hale gelmesi (obfuscation); nesnel, özellikle ekonomik yasaların doğuşu; ideolojinin başat biçimde ekonomik karakteri; ve meslekler içindeki işbölümü(yani, karar verme işleri ve vasıfsız uygulama işi arasındaki büyüyen farklılaşma) ile bağlantılı olarak üretici güçlerdeki gelişme.

Genelleşmiş ilköğretim adı altında halka sunulan şey, esas olarak, bir yurttaşlık bilgisi eğitimidir. Bu yurttaşlık bilgisi eğitimi (dinsel kökenli veya dinsel karakterde bazı öğeleri korumasına rağmen) dinden giderek ayrılır; çünkü siyaset gizemsizleşmiştir ve kendilerini doğal şeylermiş gibi topluma dayatan ekonomik ve toplumsal yasaların doğuşuyla birlikte, bu gizemsel öğe siyasal alandan ekonomik alana kayar.

Seçkinlerin eğitimi, bu nedenle, birbirleriyle yakından ilgili görüşlerin, fikirlerin, toplumsal düzenle ve toplumun yasalarının nesnel karakteriyle ilgili enformasyonun ideolojik gövdesini içerir. Bu eğitim, işin örgütlenmesiyle ilişkili olarak, vasıflı emek ve üreticiler kitlesinin vasıfsız emeği arasındaki bölünmeye paraleldir. Büyüyen işbölümü sadece eğitim sorunlarının değil, daha genel olarak, uygarlığa, toplumsal perspektiflere ve ekonomik gelişmenin nihai amacına ilişkin sorunların da altında yatar. Bu durum modern dünyanın kaosunun temeli olan çelişkilerden pek çoğuna neden olmuştur.

4. Modern Dünyanın Bunalımı

İlk çelişki endüstri dünyasında emeğin alçaltılması, yani, artan sayıda işçinin el becerilerinin önemsizleştirilmesidir. *Labor and Monopoly Capital,* Amerikalı bilim adamı Harry Braverman'ın incelemesi, ABD'de işin alçaltılmasının (degradation of work) güçlü bir tasvirini veriyor. 20. yüzyılın başlarında, vasıfsız işçilerin oranı çalışan nüfusun üçte birini ancak geçmekteydi; 1970'de, bu rakam yüzde 70'e yükselmişti; günümüzde ise, sadece ikinci kesimdeki işçilerin büyük bir çoğunluğunu değil, üçüncü kesimdekilerin de artan bir çoğunluğunu içeriyor. Büyük üretici çoğunluğunun iş becerilerinin bu kitlesel alçaltılışı bir azınlığın artan uzmanlaşmasıyla paraleldir.

Bu ilk çelişki bir başkasına yol açıyor. Refahın ve demokratik basıncın etkisi altında, eğitim sistemi ortaokul düzeyinde genelleşmeye eğilim gösterirken - yani, bu ülkelerin yurttaşları giderek daha uzun bir eğitim sürecinden geçerlerken - işte tam da bu anda, bu yurttaşların büyük çoğunluğu için, iş bulmak giderek zorlaşmaktadır. Nüfusun büyüyen bir çoğunluğu için, eğitim giderek işlevsizleşmekte, bir lüks haline gelmektedir.

Bu ikinci çelişki vasıflı işin uzmanlaşmasından türer. Eskiden vasıflı emek, meslekler içinde değil ama meslekler arasındaki bir toplumsal işbölümüne uygun olarak, bütün işgücü arasında hemen hemen eşit bir biçimde dağılırdı. 19. yüzyıl boyunca, toplam emek üretkenliğini artırmak için tasarlanmış modern ve etkili tekniklerin artarak kullanımı bilginin kaynağı olan bilim ve bilginin belirli bir üretim alanınında uygulanması olan teknoloji arasında giderek daha yakın bir bağlantı yarattı.

19. yüzyılın büyükçe bir kısmı boyunca, bilimsel bilginin başat dalı mekanikti; kullanılan teknolojinin temeli olarak mekanik. Bu durum, pek keskin olmayan bir işbölümü sayesinde ve göreli olarak kolay ulaşılabilir bir bilgi kümesinin edinimiyle, belli ölçüde bir toplumsal akışkanlığa güç verdi. Bu dönem, çok sayıda işçi tarafından okunup öğrenilen mekanik üzerine yapılmış popüler teknik ve bilimsel çalışmaların geniş çapta yaygınlaşmasına tanık oldu. Vasıflı işçilerin eğitimi, doktorluk ve öbür meslekler gibi her şart altında burjuvalarla sınırlı belirli bazı işler hariç, henüz tam olarak

uzmanlaşmamıştı.

Günümüzde durum oldukça farklı. Teknolojinin dalları kayda değer bir farklılaşma ve çeşitlenme içinden geçti ve bu nedenle, teknolojinin bilimsel temelleri çok daha az bir şekilde mekaniğin etrafında birleşmiş durumda. Bugün, elektronik, mekanik, biyoloji, ve diğer dallar teknolojinin eşit ölçüde önemli bilimsel kaynaklarıdır. Vasıflı emeğin eğitimi giderek artan bir şekilde uzmanlaşıyor ve 19. yüzyılda yetiştirilen az sayıda mühendisten çok daha fazla işçiyi kapsıyor. Yine de bu eğitim işçilerin ancak küçük bir azınlığını kapsar. Yüksek derecede vasıflı işçilerin eğitimi, işçilerin çoğunluğu için çalışmanın alçaltılmasının koşuludur.

Üçüncü çelişki, beşeri bilimlerin krizi denebilecek şeyle ilgili. Bu kriz sermaye mülkiyeti ve denetimi alanında meydana gelen değişmelere çok yakından bağlı - 19. yüzyıldaki bireysel girişimciler veya aile işletmeleri burjuvazisinin adım adım yok oluşu ve çok daha yüksek düzeyde merkezileşmiş sermaye üzerinde kolektif denetim uygulamaya eğilim gösteren bir sınıfın doğuşu. Üretimin toplumsal karakteri ve bu üretimin, üretim araçlarının hukuki mülkiyeti sayesinde, dışlayıcı tarzda denetimi arasındaki büyüyen çelişkinin bir ifadesi olan sermayenin merkezileşmesi, işletme üzerindeki dışlayıcı aile mülkiyetinin, mülkiyetin toplumsal biçimleriyle, sermayeyi denetleyen anonim şirketlerle ikame edilmiş olması gerçeğinde yansır. 19. yüzyıl burjuvazisi, Galbraith'in belirsiz biçimde "teknostrüktürler" dediği şey tarafından giderek yerinden ediliyor.

Bu değişim toplumsal yeniden üretimin bir başka yönüne dikkatimizi çekiyor - bireylerden ve ailelerden oluşan bir toplumsal grup olarak burjuvazinin kendisinin yeniden-üretimi. 19. yüzyılda burjuvazi, kendini, burjuva ailesiyle, burjuva evliliğiyle ve miras kurumuyla yeniden üretti. Sermayenin merkezileşmesi ve sermaye üzerindeki hukuki denetimin anonim şirketlere geçişi nedeniyle, ailevi verasetin çok büyük bir önemi kalmadı. Öte yandan, üreticiler kitlesi bir ilkokul ve ortaokul ve hatta bazı durumlarda bir yüksek okul eğitimi alabildiğinden, "seçkinler"in eğitimi, giderek artan bir şekilde, sosyopolitik bir iç seleksiyon süreci üzerine temellenir. Bu seleksiyon, bireysel "nitelikler"in veya (muteber olsun olmasın) pratik çalışma de-

neyiminin tanınması olarak gözlenir, ama demokratik toplumsal akışkanlık iddiası ile çatışır. Bu, (burjuvazi artık esas olarak aile aracılığıyla yeniden-üretilmediği için kaybolmaya mahkûm olan) beşeri bilimler-yönelimli eğitim sisteminde bir krizi uyarır ve yönetici sınıfın eğitim ve öğretiminin karakterini dönüştürür.

Yönetici sınıfın eğitim ve öğretimi, şimdi, ideolojiler olarak bakılan bilim ve teknoloji üzerine dayalıdır. Yönetici-sınıf eğitimi, esas olarak, bilim adamları ve teknisyenler üretmek için tasarlanmış değildir artık; onun başlıca amacı, bilim ve teknolojinin topluma dışsal, özerk güçler olduğu düşüncesini kafalara yerleştirmektir. Bu, toplumsal, politik ve ekonomik bilimler eğitimiyle ilgili olarak üniversitelerin içinde bulunduğu krizin boyutlarından biridir; öte yandan, teknolojinin ideolojiyi ikame edebileceği iddiası yeni bir felsefi yönelime neden olmaktadır.

Öyleyse bu, modern dünyanın eğitim alanındaki çelişkilerinin genel çerçevesidir. Bunlar, azgelişmiş ülkelerle nasıl ve ne bakımdan ilgilidir? Azgelişmiş ülkeler dünya sistemiyle bütünleşmişlerdir - ekonomik olarak (dış ilişkilerin bu ülkelerin gelişim ve değişimlerindeki belirleyici rolü) ve toplumsal olarak (kopya edilmiş tüketim, kültür, ve teknoloji modelleri ve egemen ideolojilerin aktarılması). Sonuç olarak, bütün bu çelişkiler, daha düşük bir ölçekte olmasına rağmen ve tam da bu nedenle daha şiddetli olarak, sistemin periferisinde de var olurlar.

Azgelişmiş ülkelerde geleneksel ekonomik sistem bu ülkelerin dünya kapitalist sistemine entegrasyonları sonucu giderek tahrip olmuştur. El zanaatları mamul malların rekabeti yüzünden hemen hemen ortadan kalkmış ve tarımsal üretim sistemi, onu, dünya pazarının gereklerine uyması için zorlayan dış basınç yüzünden, kötüleşmiş ve bozulmuş durumda. Birikmiş sofistike teknik beceriler içeren besin üretiminin, araştırma ve danışma teknisyenlerinin yönettiği merkezlerde üretilmiş ihraç malları tarafından adım adım ikame edildiği Afrika toplumlarında bunun uç örneklerini görebiliriz. Söz konusu araştırma ve danışma teknisyenlerinin üreticilerle herhangi bir ilişkisi yoktur ve çıktıları; işletmecilik sistemleri, kooperatifler ve (köylüleri atavik becerilerinden eden) denetçi kum-

panyalar aracılığıyla üreticileri zorlayarak "transfer" edilir. Kapitalist ideolojinin azgelişmiş ülkelere nüfuzu nedeniyle, geleneksel iş-içinde-eğitim sistemlerinin tahribi seçkinci eğitim sistemlerinin, özellikle geleneksel felsefe ve din üzerine dayalı olanların, bozulması ve yavaş yavaş yok oluşu ile paraleldir. Sözgelimi, bütün Müslüman ülkelerdeki Kuran-temelli eğitim sistemine olan budur.

Dahası, bu tahribat arkasında hiçbir şey bırakmıyor. Kapitalist sistemin merkezinde, geleneksel eğitim yeni bir eğitim sistemiyle (önceki sayfalarda eleştirdiğim bir sistemle) yer değiştirirken, azgelişmiş ülkelerde geleneksel eğitimin tahribi, pek çok durumda, okuma-yazma oranında kitlesel bir düşme ile ve tarım ve zanaatlarda pratik çalışma deneyimi içinde birikmiş geleneksel teknik becerilerin kaybı ile sonuçlandı.

Bu tahribat süreci farklı alanlarda gözlenebilir. İlk olarak, en önemli olan ekonomik hayatta bu alanın incelenmesidir ki, azgelişmişliğin; 1) merkezdeki gelişmeden, 2) merkezin yayılmasından, 3) merkezin periferi üzerindeki egemenliğinden - el zanaatlarının tahribi, tarımın başat rolü - ve 4) ileri dünyadan ödünç alınan teknoloji ve tüketim modelleri üzerine dayalı geçikmiş ve düzgün olmayan bir sanayileşmeden kaynaklandığının giderek keşfedilmesine götürdü. Öte yandan, bu gecikmiş ve düzgün olmayan sanayileşme "marjinalleştirdiği" üreticilerin çoğunluğu için yeni iş alanları açamadı.

Tahribatın etkileri dil alanında da gözlenebilir. Şu anda konuşuldukları biçimiyle Üçüncü Dünya dillerinin, çalışmanın alçaltılmasının bir sonucu olarak, giderek bozulduğuna inanmak için pek çok neden var. Vasıflı elsanatlarının yaygınlığına karşılık gelen bir teknik söz dağarcığı ile, bu söz dağarcığının altında yatan ve teorik bir bilgi kütlesini öngerektiren bir kavram sistemini birleştirmiş Afrika dillerini düşünüyorum.

Azgelişmiş ülkelerde sistemin çelişkileri, böylelikle, şiddetli ve neredeyse karikatürize bir biçim alır. Sadece endüstri dünyasındaki işten etmeye (dispossession of work) değil, aynı zamanda, endüstriyel emekle ikame bile edilmeyen, bir çalışma tarzının alçaltılmasına ve yok edilmesine tanık oluyoruz. Başka bir ifadeyle, kelimenin tam anlamıyla vasıfsız olan ve giderek büyüyen sayıda işsiz var - onlar ne za-

naatkâr ne de köylüdür, o becerilere artık sahip değildirler, alçaltılmış sanayi işçileri olmaktan bile uzaktırlar. Sanayileşme modelleri gelişmiş ülkelerden ödünç alındığı için, vasıflı emeğin uzmanlaşmasına da tanık olmaktayız, ama bu uzmanlaşma öyledir ki, söz konusu iş becerileri üzerinde ustalaşma kapasitesi fiilen mevcut değildir. Bu güçlüğün üstesinden, vasıflı işgücü ve teknolojinin kitlesel bir tarzda ithali ve kullanımıyla gelinir. Karmaşık makineler ithal edildiğinde, zorluk, onları işletmekte değil, onların "sırları"nı öğrenmekte, yani, onları yeniden üretebilmekte ve nihayet, tasarlandığından farklı amaçlara uyarlamaktadır. Ve son olarak, burada bütünüyle saçmalaşan 19. yüzyıl seçkinci eğitim modellerinin transferine tanık oluyoruz. Saçma çünkü, bu eğitim modellerinin, Avrupa'da olduğunun tersine, yerel gelenekte kökleri bile yoktur.

Böyle bir toplumda okuryazarlık veya kitle eğitim kampanyalarının amacı nedir? Açıkçası, bunların hiçbir işlevi yoktur ve yama gibi duruyorlar. Egemenlik altındaki periferinin toplumsal yeniden-üretimi anlamında gerekli değildirler ve dolayısıyla, ancak işin önemsizleştirilmesi ile bağlantılı sürdürüldükleri zaman bir amaca hizmet ederler.

İşin önemsizleştirilmesi ile neyi kastediyoruz? Bu konuda, başka konularda da olduğu gibi, azgelişmiş ülkeler gelişmiş ülkelerce izlenen yoldan tekrar geçmezler. Her biri, kapitalist sistemi ta başında aşmalı ve yeni teknolojiler (sadece özgül ekonomik sorunlarını, azgelişmişlik sorununu çözmelerini değil, ama aynı zamanda dünya uygarlığı için yeni perspektifler açmalarını sağlayacak olan teknolojiler) geliştirmelidirler. Bu, çözümü uzun zaman alacak olağanüstü karmaşık ve güç bir sorundur. Dahası, şu anki gelişmiş ülkelerin de bu yeni dünya uygarlığının yaratılmasına, günümüzde kitlesel alçaltılmanın karakterize ettiği toplumsal iş örgütlenmesi biçimlerine meydan okuyarak, katkıda bulunacağını dışlıyor değiliz.

Azgelişmiş ülkeler kapitalist sistemden daha başarılı olmaya zorunludurlar, yoksa ona yetişmeleri bile mümkün olmayacaktır. Okuryazarlık ve halk eğitim kampanyalarının baştan başa bütün Üçüncü Dünya'da ancak vasat sonuçlar vermesi, bu özgül durumun görmezden gelinişi yüzündendir. Bu çabaların hem yararlanması beklenen in-

sanlarca hem de görevli otoritelerce gereksiz bir lüks olarak görülmesi, bunların, bütün aktif nüfus için istihdam sağlanmasını ve iş becerilerinin yükselmesini olanaklı kılabilecek derin toplumsal ve ekonomik değişmelerle paralel olmayışı olgusuna bağlıdır.

Gerçekten, başarılı okuryazarlık ve kitle eğitimi kampanyalarının hepsi [(burjuva/kapitalist) Ç.N.] toplumsal örgütlenme tarzına meydan okumaya başlamış ve mütevazi olmakla birlikte, işin değerlenmesi için yeni ufuklar açmış ülkelerde meydana geldi. Bu; okuryazarlık ve yetişkin eğitimine yönelik kampanyaların gerçek amacının, gelişmiş dünyadaki var olan becerilerin aktarılması değil, azgelişmiş toplumlardaki bilimsel ve teknik yenileşme kapasitesinin uyandırılması olması gerektiğini gösteriyor. Elbette bu yenileşme kapasitesi evrensel olarak geçerli bir bilimsel bilgi topluluğu üzerine temellendirilmelidir. Bilim bir ölçüye kadar evrensel çapta geçerli olmakla birlikte, teknolojide durum bu değildir. Teknoloji özgül toplumsal koşulların dayattığı somut bir karşılık, bir yanıttır.

Kalkınma sorunlarına uygun, etkili bir okuryazarlık veya kitle eğitimi kampanyası bir dizi özelliğe sahip olmalı: İlk olarak, teori ve pratik arasında bütün düzeylerde yakın bağlar oluşturulmalıdır. Başka bir ifadeyle, bilimsel bilgi ve beceriler daha da zenginleştirilmesi mümkün olan eleştirel ve modern bir formda aktarılmalıdır. Ancak bu tür bir eğitim, söz konusu topluma uygun düşen bir çalışma pratiğiyle de yakın ilişki içinde yürütülmelidir. Bu, ekonomik ve toplumsal sistemin, bütün işçilerin giderek artan biçimde ileri beceriler edinebilmesi olasılığı kadar, herkes için yeterli işi de garanti etmesi gerektiği anlamına gelir

İkinci olarak, böyle bir kampanya, başarılı olacaksa eğer, eşitlikçi olmalı, yani bütün nüfusu, bütün kırsal ve kentsel bölgeleri, çalışanlar kadar işsizleri de, okuryazar olduktan sonra istihdam garantisi verilmesi gerekenleri de kapsamalıdır. Öte yandan bütün çabalar, ileri derecede eğitim almış - genellikle yurtdışında ve toplum için işlevsiz bir tarzda - olanların, bunu, başkalarına karşı bir avantaj olarak kullanmalarını engellemeye yönelik olmalıdır. Dolayısıyla böyle bir kampanyanın demokratik bir biçimde örgütlenmesi gerekir. Bu açıdan, Çinlilerin deneyimle öğrendikleri gibi, orta veya yüksek eğitimlerini

tamamlamış gençlerin düzenli olarak "üss"e dönmesi ve işçi çoğunluğunun sıradan çalışmasına tümüyle aşina hale geldikten sonra, giderek daha ileri eğitim düzeyleri elde etmesi çok yararlı bir uygulamadır. Kapasite sahibi ya da yetenekli bütün işçilerin, teknik gelişmenin en geniş eşitlik temelinde gelişmesi için, ileri eğitim ve öğretim almaları da mümkün olabilmelidir.

Üçüncü olarak, geleneksel toplumun kendisi kadar, geleneksel eğitimin yapısının ve ideolojisinin de açık bir eleştirisi yapılmalı. Bu eleştiri, geleneksel ideolojinin, çağdaş kapitalist dünyadan alınmış bir kültür, ideoloji ve eğitim adına eleştirilmesi biçimini almamalıdır; çünkü bütün bunlar yerel toplum üzerinde yabancılaştırıcı etki yapar ve ulusal kültür içinde köklere sahip değildir. Yerel kültür ve ideolojinin kendi içinden aşılması gerekli. Ama burada da, ulusalcı otantiklik iddiasından türeyen belirsizlikler var. Eşzamanlı bir süreklilik ve kopuşu başarmaksızın yerli kültür ve ideolojiyi aşmak mümkün değildir; ne de, geleneksel toplum, onun eğitim sistemleri ve ideolojisi, başka bir eğitim sistemi ve başka bir ideolojiyle (çevresel ve bağımlı kapitalist " gelişme"nin kurbanları olan kitlelerin sorunlarına gerçekten uygun bir toplumsal örgütlenme, eğitim sistemi ve ideolojiyle) ikame edilmedikçe ıskartaya çıkarılabilir.

10. BÖLÜM
"TEKNOLOJİ TRANSFERİ"

Son yıllarda, "teknoloji transferi" sorunları hem toplumsal araştırma programlarının, hem de uluslararası görüşmelerin gündemine girdi. Sorun, gelişmiş ülkelerden azgelişmiş ülkelere teknoloji transferinin nasıl hızlandırılacağı ve bu işin maliyetinin nasıl azaltılacağı olarak konuyor. Dolayısıyla, zımnen, bu transferin arzu edilir ve hatta zorunlu bir şey olduğu kabul edilmektedir. Ama bana öyle geliyor ki, sorun doğru düzgün ortaya konulmadı.

Her şeyden önce, teknoloji ve onun olası transferine ilişkin sorunları, öncelikle bilim, teknoloji, üretim ve toplum arasındaki ilişkilerin tarihini incelemeden bilimsel olarak tahlil etmek mümkün değildir. Bu tarih, gerçekte, teknoloji ve üretim arasındaki bağın (yakın geçmişte) zayıflamasının tarihidir. Binlerce yıl boyunca, bütün toplumlarda, teknik yenilikler dolaysız üreticiler tarafından gerçekleştirildi. Bu, sadece Sanayi Devrimi'ne kadar değil, onun da ötesinde, olasılıkla geçen yüzyılın sonuna kadar böyleydi. İlk makineler - dokuma tezgahı, sözgelimi - Sanayi Devrimi'ni başlatan zanaat işçileri tarafından icat edildi ve geliştirildi. Daha sonra da, bütün 19. yüzyıl boyunca, buluşlar ve gelişmeler, esas olarak, yöneticiler* - şirket müdürleri, mühendisler (ki genellikle birincilerin akrabalarıydılar) - ve vasıflı işçiler arasındaki işbirliğinin sonucuydu. 19. yüzyılda teknik buluşların üretimden kopuk, uzmanlaşmış araştırma departmanları tarafından yapılması istinai bir şey olarak kaldı. Öte yandan, teknik buluş süreci, henüz doğrudan ve açıkça temel bilimlerdeki araştırmalarla bağlantılı değildi; öyle görünüyor ki, söz konusu bilimsel

* *Practitioners* karşılığı olarak çevirdik. Sadık bir çeviri değil belki, ama, terimin özünü daha iyi verebileceğini düşünüyoruz. *Practitioner*, tam olarak, (ihtisası olmayan hekim olmanın ötesinde, metinde kullanıldığı anlamıyla) bir firmayı , bir işletmeyi vb. işleten, yöneten, çekip çeviren insan demek. [Ç.N.]

araştırma süreci pratiğe ilişkin herhangi bir kaygı olmaksızın başladı.

Bunun pek çok nedeni var. Üretim süreçlerinin göreli basitliği onların herkes için ulaşılabilir olduğu sanısını yaratabilir, ancak bu yanıltıcıdır. Emekçilerin yaratıcılıklarını hâlâ korumalarının nedeni, son tahlilde, üretim sürecini onların denetliyor oluşuydu. İşbölümü hâlâ çok sınırlıydı ve olduğu kadarıyla da, meslekler içinde değil meslekler arasında geçerliydi. Günümüzde iş uzmanlaşmasına uğramadan vasıflı üreticiler olarak kalanlar sadece köylülerdir. Çünkü köylüler arasında işbölümü yoktur; bu üreticiler ürünlerini kullanım-değerinin bütünlüğü içinde görebilirler ve dolayısıyla, gözlem ve muhakeme kapasitelerini yaratıcı biçimde kullanabilirler.

Teknoloji, büyük bir olasılıkla hâlâ, temel bilimin ilerlemesi karşısında esas olarak özerkti; çünkü yeni faaliyet dallarındaki - endüstrilerdeki - teknikler başlıca mekanik üzerine dayalıydı ve mekanik, matematiksel temellerine ilişkin tam bir kavrayış olmaksızın da, ampirik deneyimle öğrenilebilecek bir şeydi. Aynı şekilde tarımda da, biyolojinin bilimsel sırlarını bilmeden ve esas olarak gözlem/deneyim yoluyla, binlerce yıl içinde ilerlemeler gerçekleştirildi.

Böylece, saf bilim üretim pratiğinden kopuktu ve özerk biçimde gelişiyordu. Bu, bilimin toplumdan bağımsız olduğu anlamına gelmiyor, elbete ki o, üretim temeline hizmet etmekten çok, ideolojik üstyapıyla bağlantılıydı. Başat bilim dalı, mantığın en ileri formülasyonu olan, matematikti. Öte yanda ise doğa bilimleri, en fazlasından, betimleyici olarak kaldılar. Matematik felsefeyle el ele yürüdü ve onun ortaya attığı soruları (sonsuz küçük, sözgelimi) yanıtlamaya çalıştı. Elbette, matematik araştırmalarına esin veren astronomi de hem tarım hem denizcilik için yararlıydı, ama o daha çok kozmogoninin* ve dinin ideolojik kurguları için gerekliydi.

Bu iki küme ilişki yüzyılımızda alt-üst oldu. Emek uzmanlaşmasının bir nesnesi haline gelen teknoloji üretimden koptu. Öte yandan, saf bilim, teknolojinin doğrudan hizmetine geçirildi. Bu, sadece, fizik ve biyolojide büyük ilerlemeler kaydedilmiş olması yüzünden değildir; ne de sadece, matematiğin sistematik olarak bilime hizmet için üretilmeye başlanmış olması yüzünden. Bunun nedeni,

* Evrenin yaratılışına ilişkin yarı-dinsel kuramlar, "acunduğum". [Ç.N.]

teknolojinin artık açıkça bilimden türetiliyor oluşudur. İkinci bilimsel ve teknik devrim ağırlık merkezini mekanik mühendislikten elektroniğe (mekanizasyonun yerini alan otomasyonun temeli olarak elektronik) ve uygulamalı biyolojiye kaydırdı. Basit ampirizm, artık, üretim tekniklerinin ilerlemesini sağlamak için yeterli değildir.

Bu, teknolojinin büyüyen karmaşıklığının onun üretimden kopuşunu açıkladığı anlamına mı gelir? Görünüşe göre öyle ve bu görünüştür ki, üretici güçlerin teknolojik ilerlemeden türemiş olan ilerlemesinin toplumsal üretim ilişkileri karşısında tarafsız olduğunu telkin eder. Aslında bu kopuş, esas olarak, meslekler içindeki işbölümünden, işlerin parçalanmasından ve dolayısıyla çalışmanın kütlesel alçaltılmasından kaynaklanır. Bu alçaltılmış emek, elli yıl öncesine kadar, sadece makineleşmiş imalat sanayiindeki belirli işlerle sınırlıyken, günümüzde üçüncül sektörü de istila etmiş bulunuyor. Bu nedenle, işçi üretim sürecinin kısmi denetimini bile yitirmiştir. Dahası, işlerin parçalanması sadece işin icrasını içermez; emirlerin verilmesine, hatta karar alma ve tasarlamaya ve teknolojik araştırmanın kendisine kadar yayılır. Buluşların denetimi bilim adamlarının bile ellerinden giderek kayar.

Bu evrim sermayenin toplum üzerindeki egemenliğinin bir sonucudur. Kendimizi, çalışmanın örgütlenmesi, etkinlik vb. hakkındaki bütün mitlerden kurtarmamız gerekiyor. Spesifik örneklerle yeniden ve yeniden gösterdik ki, çalışmanın örgütlenmesinin şu anki biçimiyle - planlama ve icra işleri arasındaki ayrışma - tek amacı sömürü ilişkilerini belirleyen egemenlik yapılarını yeniden üretmektir. Etkinlik daima belli bir sisteme göredir: Burada, artı-değerin çekilmesi sistemine göre.

Böylece, meslek veya zanaatlara göre işbölümü, zorunlu olarak, ürünün meta formuna eşlik ederken, işlerin aynı meslek içinde parçalanması da bu ikincinin kapitalist meta formunu belirler. Teknolojinin kendisi bir meta - kapitalist bir meta - haline geldiğinden, bunu, teknolojik araştırmanın üretimden ayrışması ve teknolojik araştırmanın kendi içinde bir işbölümün doğuşu izler. Teknoloji satın alma ve satmaya konu olan bir şeydir artık. Öte yandan bu, onun [teknolojinin, Ç.N.] maddi desteği olan ve içinde kapsandığı özgül ser-

maye teçhizatının alım ve satımıyla uygunluk içindedir. Bugün bu teknolojiyi tekeller denetliyor; onlar, teknoloji satmayı reddedebilirler, belirli koşullar üzerinde üsteleyebilirler ve böylece, bu teçhizat aracılığıyla elde edilen çıktının ürettiği artı-değerin bir kısmını kendilerine mal edebilirler.

O halde, üretim araçlarının dolaysız sahipliği yakın zamanlara kadar sermayenin zorunlu denetim aracı olsa da durum bundan sonra böyle değildir, en azından üretim sürecinin bütün düzeylerinde böyle değildir. Bir bütün olarak süreçte yaratılan artı-değerin çoğunu elde etmek için, o sürecin stratejik noktalarını denetlemek yeterlidir.

Teknoloji transferi sorunlarının yerleştirilmesi gereken bağlam işte budur. Neyin transferi? Kime transfer? Eğer bu bir modern teknolojiler sorunuysa, bunların kapitalist teknolojiler olduğunu, dahası, tekeller tarafından denetlendiklerini akılda tutmak zorundayız. Bu nedenle, teknolojiyle aynı anda, altta yatan kapitalist üretim ilişkilerini de transfer etmiş oluyoruz. Dahası, bu transferle, emperyalist kapitalizmin egemenliğinden kaçınmamız olası değildir. Tersine, periferiyi emperyalist sisteme daha sıkı bir şekilde entegre ederek, bu egemenliğin alanını genişletmiş oluyoruz. Bu transferin maliyeti üzerine son birkaç yılda yapılan çalışma bunun kanıtıdır - fahiş düzeylere çıkan bir maliyet. Örneğin, And devletleri bu tür teçhizat ve gereken patentler için, onların gerçek üretim maliyetlerinin kat kat üstünde paralar ödüyorlar. Bu şekilde, periferide "modernleşme"nin yarattığı artı-değerin büyük kısmı tekellere transfer edilmiş olur. Dolayısıyla, periferi ülkeleri kendi özgür dinamizmlerini ele geçirebilmeyi ve kendileri için koruyabilmeyi ümit edemezler. Bu, 19. yüzyılda hâlâ mümkündü - Almanya, Japonya ve diğerleri İngiliz sermaye teçhizatı ithal ederek işe başladılar ve bu teçhizatta içerilmiş teknolojileri yeniden üretmeyi başardılar. Bu alanda da, başka alanlarda olduğu gibi, emperyalizm nitel bir kopuşu temsil eder. Öyleyse, "transfer"den değil, sadece, teknolojinin işlediği yerin coğrafya üzerinde kaymasından söz edebiliriz.

Bu, sıfır bile olsa, transferin maliyetini düşürme sorunu değildir. Emperyalist merkezlerin teknolojileri periferideki azgelişmişlik sorunlarını çözemez. Bu teknoloji aşırı derecede pahalıdır, sadece ser-

maye-yoğun niteliğinden ötürü değil, yanında getirdiği israfçı tüketim modelleri, neden olduğu aşırı doğal kaynak kullanımı ve diğerleri yüzünden de. Başka bir ifadeyle, bu teknoloji emperyalizmi, yani, periferideki emeğin aşırı sömürüsünü öngerektirir. Bu nedenle o, ancak emperyalist sistem içinde eşitsiz gelişme ilişkilerini yeniden üretir.

Eğer bu transfer arzu edilir bir şey değilse, bir başka tip transferi, daha az ileri teknolojilerin transferini öngörebilir miyiz? "Ara teknolojiler" üzerine olan tartışma böyle bir rota öneriyor. Ancak tarih çizgisel bir ilerleme olmadığından, emperyalist egemenliğin biçimlediği azgelişmiş ülkelerin günümüzdeki durumu, bugünün gelişmiş merkezleri tarafından evrimlerinin bir önceki aşamasında yaşanmış olan gelişme çizgisinin aynısı değildir. Dolayısıyla, 19. yüzyıl Avrupa'sının teknolojilerini ödünç almak da bir çözüm olamaz. Kaldı ki, bu teknolojiler de, beraberlerinde, kapitalist üretim ilişkilerini getirmişti.

Tek çare şu: Hem sosyalist üretim ilişkilerini kuracak hem de üretici güçleri, kapitalizm tarafından ulaşılmış düzeyin bile ilerisine götürecek bir yeni teknoloji icat etmek zorundayız.

Sorun, azgelişmiş toplumlara özgü değildir; bu, bir bütün olarak dünya sisteminin sorunudur. İşlerin parçalanmasında içerilen, emeğin kütlesel alçaltılışını daha önce belirtmiştik. Otomasyon, mekanizasyona göre, daha yüksek bir ortalama beceri düzeyini gerektirmez; tersine otomasyon bazı sektörlerdeki en basit kol işlerini yok ederken, kapitalist sistem yeni asalak faaliyet sektörleri geliştirir - genellikle, tekelci rekabetin "satış maliyetleri"yle bağlantılı faaliyetler. Bunlarsa, işlerin parçalanması yüzünden, giderek değersizleşmenin etkilerine tabidir. Hepsinin üstünde, toplumsal emeğin bütünü değersizleşmektedir. Böylece kullanım-değerlerinin yaratıcısı olan somut ve karmaşık emek, yavaş yavaş, soyut ve basit emeğe, enerjinin tekbiçimli bir genişlemesine dönüşür. Emeğin bu biçimi ise *Kapital*'deki değer tahlilini daha da gerçekçi hale getirir.

Bu nedenle, zamanımızda, özgül bir çelişki gelişiyor. Söz konusu çelişki, kapitalist üretim tarzının üretici güçlerin gelişimi önünde gerçekten bir engel haline gelmekte olduğunun bir kanıtı. 19. yüzyıl işçisi, işini yapmak için, okuma-yazmayı bilmek ve hesap yapabilmek

zorundaydı. Günümüzün alçaltılmış işçisi ise, aptalca veya birbirini tekrarlayan hareketler yapmak için özel bir saplantısı varsa, daha verimli bir işçidir. Öte yandan, ilkokul sonrası eğitimin uzunluğu iki katından daha fazla arttı. Eğitim sadece artık yararlı bir şey olmaktan çıkmış değildir, o, kapitalizm tarafından dayatılan çalışmaya karşı direnişin - şimdilik pasif olan bir direniş - bir güdüsü haline geliyor. Bu, aynı zamanda, eğitimin ne olabileceğini de açığa vuruyor: Toplumun yaratıcı kapasitelerinin bütünsel bir zenginleşmesi. Üretici güçlerin gelişimi, şimdi, onların önceki gelişimini belirlemiş olan işbölümünün gittikçe yok edilmesini gerekli kılıyor. Toplum ileri bir sosyalizm için olgunlaşmıştır.

İleri kapitalizmin teknolojilerinin aşılması nerede hayat bulabilir? Çizgisel ve mekanik tarih görüşü, bu devrimci başarının ancak ve ancak en ileri kapitalist toplumlardan gelebileceğini ima ediyor. Fakat bu başarının önünde güçlü engeller var. Kapitalist merkezlerin toplumları yeterince zengin, çıkarların iç içe geçişi yeterince karmaşık, emperyalizmin sağladığı ayrıcalıklar lehindeki duygu yeterince yaygındır; böyle olduğu içindir ki, bu toplumların ağır bir çözünme süreci içinde birkaç on yıl daha beklemeleri muhtemeldir. Oysa, egemenlik altındaki periferi toplumları artık bekleyemezler. Geçen her yılla birlikte, kapitalist entegrasyonun avuntuları gitgide değersizleşirken, Üçüncü Dünya'nın geniş kitlelerinin maddi koşulları daha çekilmez hale gelmektedir. Kapitalist azgelişmişlikten sınıfsız toplumun çiçeklenmesine geçiş sorunlarının doğru çözümü, sosyalist teknolojiler konusunda yaratıcılığın gelişimini gerektirir.

Teknolojik yaratıcılığın gelişimi önündeki engelleri saymak zor değil. Başlıca engel, emperyalizmin egemenliği altındaki toplumların bilimsel ve teknik yeteneklerinin gittikçe bozulması, kötüleşmesidir. Bu iddia, Üçüncü Dünya'daki okul eğitiminin nicel ilerlemesi karşısında, şaşırtıcı görünebilir. Fakat, bu ilerlemenin niteliksel olarak sınırlı kaldığı bir gerçektir. O, hâlâ, merkezdeki ilerlemeyi geriden izler ve bir hayli belirsizdir - yabancılaşma ve "dünyanın mülksüzleşmesi"nden ötürü.

Bir örnek alalım. Üçüncü Dünya'da tarımın "modernleşme"sinin tarihi, köylülerin mülksüzleştirilmesinin tarihidir. Bütün zamanlarda

ve yerlerde, son derece becerili üreticiler olan, üç kıtanın köylüleri binlerce yıl boyunca yabancı ürünleri ve teknikleri benimseyebildiler. Doğru, ampirik gözlemle sonuç elde etme ve muhakeme ve deney yeteneklerini kullanma becerisi, daima, egemen sömürücü sınıfların ihtiyaçları tarafından sınırlandı, ama bu yine de gerçekti, gerçek bir beceriydi. Peki, çağımızda, emperyalist egemenlik çağında neler oluyor? Yeni teknikler tekellerin ve hükümetlerin laboratuvarlarında ve deneme çiftliklerinde dış dünyadan kopuk bir biçimde geliştiriliyor. O zaman, bu tekniklerin yararlı olduğu, yani, köylülerin emeğinden artıdeğer çekebildikleri ortaya çıktığında, söz konusu teknikler köylülere aktarılır, yani, hükümet otoriteleri tarafından dayatılırlar. Dünyaları elinden alınmış, yabancılaşmış köylüler direnirler. "Gerici ve gelenekçi" olmakla suçlanırlar. Üzerlerine, sosyolog ekipleri ve daha sık olarak, polisler gönderilir. Sonunda teslim olurlar. Merkezileşmiş, üreticilerin kendi aralarında kurulu, teknik devrimin üretim ilişkilerindeki ve kültürle ideolojideki devrimlerle el ele gitmesini sağlayacak olan, farklı bir tarımsal araştırma tarzı da düşünebiliriz.

Bu gerçek engeller, ters yönde hareket eden güçlü potansiyellerle karşılanmalıdır. İlk olarak, daha az keskin bir işbölümü: Hâlâ epeyce köylü ve zanaatkâr var ve onlar gelişmiş dünyanın işçilerine göre çok daha az alçaltılmış durumdalar. Elbette, işbölümünün belirli özgül biçimleri (yaş, cinsiyet, ve bazen kastlar arasındaki bölünmeler) hâlâ engel olarak duruyor. Buradaki güçlük, öğrenilebilir, elde edilebilir bir şey olan teknik know-how alanından çok, iki başka alanla ilgili - üretim ilişkileri alanı ve ideolojik üstyapılar alanı. Teknikler "ideolojileştikleri" ve dinsel imgeler sistemine entegre oldukları ölçüde, bu, dünyanın mülksüzleştirilmesinin ve yabancılaşmanın farklı bir biçimi olur. Fakat bu, doğa üzerinde eksik bir egemenliği yansıtan dinsel yabancılaşmadır, işlerin parçalanmasına yakından bağlı olan meta yabancılaşması değil.

Üç zorunlu devrimi - diğerlerini belirleyen üretim ilişkilerindeki devrimi bunun gelişimini güvence altına alan üretim tekniklerindeki devrimi ve onun doğru yönde gelişmesini sağlayan ideoloji ve kültürdeki devrimi - eşzamanlı olarak yürütebilmek için, kitlelere güvenmek esastır. Tabandaki toplumsal, siyasal ve ekonomik demokrasi

ve gerçek bir öz-yönetim dünyaya yeniden sahip olmanın zorunlu koşullarıdır. Üretim sürecini denetlemek, aynı zamanda, teknik ilerlemeyle elde edilen kazanımları topluluk için kullanabilmektir. Yoksa, "katılım" bir masal haline gelir ve Yugoslavya'da olduğu gibi, işçi kendi "hakları"na kayıtsız kalır. Burada bilim üreticinin yardımına koşmalıdır. Bilimin üreticiye hizmetini sağlamak eğitimde (onun biçiminde ve içeriğinde) köklü dönüşümler yapmak ve bütün düzeylerde teoriyi pratiğe bağlamak anlamına gelir. Bu, aynı zamanda, üretim aygıtına, bu aygıtın üretkenlikteki iyileşme ve büyük çoğunluğun yaşam düzeyi tarafından konan sorunları somut olarak göğüslemesini sağlayacak bir yönde kılavuzluk etmek anlamına gelir. Örneğin, geçişin ilk uzun evresinde, sanayinin tarıma hizmet etmesini sağlamak.

Daha bu aşamada bile olağanüstü bir gelişme kaydetmek mümkün. Başka yerlerde yeşil devrim ve Batı-tipi sanayi ne açlığı, ne gecekondu kentleri, ne salgın hastalıkları önleyebilirken, Çin komünü yüz milyonlarca insanı beslemeyi, sağlıklı yaşatmayı, giydirmeyi ve insan gibi barındırmayı işte böyle başarıyor. Vietnam, savaşta, besindışı tüketim ihtiyaçlarının yüzde 60'ını ve sermaye-teçhizat ihtiyaçlarının da yüzde 40'ını zanaat yöntemleriyle sağlamayı işte böyle başardı.

Tabii ki, bu ilerlemelerin ötesine bakmalıyız. Onların milyonlarca üreticiye yaygınlaştırılması ve bu üreticilerin, kaderlerinin iyileştirilmesine etkin katılımları; işte o zaman hızla serpilecek olan sürekli bir yaratıcılığın en iyi garantisidir. Bu aşamada, ödünç alma (bazı kayıtlamalar ve eleştirilerle) tarihin hızlandırılmasında kendine bir yer bulabilir. Kapitalist sistemden teknoloji alma asla "masum" bir şey değildir, çünkü bu teknoloji sınıflı üretim ilişkilerini destekler. Bu, duruma sosyalizm güçleri egemen olduğunda ve bu güçler ödünç almayla genel sosyalist gelişme siyaseti arasındaki çelişkinin bilincinde oldukları zaman, kabul edilebilir bir uzlaşmadır. Öte yandan, başka koşullarda (sözgelimi, emperyalizmin egemenliği altındaki ülkelerde veya Sovyetler Birliği gibi, teknolojinin "tarafsız" olduğuna inanan ülkelerde) ödünç alma kabul edilemez hale gelir. Çünkü o, nesnel olarak, burjuvazinin ve teknobürokratların egemenliğini sağlamlaştırır.

Kendilerini kapitalizm ve emperyalizmden özgürleştirmekte olan

geri kalmış ülkelerin, en azından bazı sektörlerde, o teknolojilerin özgül eleştirisini ortaya atarken, günümüzde alternatifi bulunmayan bazı modern teknolojileri benimsemek zorunda olmaları anlaşılır bir şey. Çin makine ithal ediyor, doğru. Ama bu "modern" makineler, sadece onların nasıl işlediklerini pratik bir şekilde öğrenmeye değil aynı zamanda bu makineleri kendi başlarına takıp sökmeye ve çalışma sürecini diledikleri gibi örgütlemeye davet edilen bütün işçilerin önünde, tek tek parçalarına ayrılır. Japonya ve Rusya da makine ithal etmiş ve onları sökmüştü, ama, makineleri yeniden üretmeleri ve eğer mümkünse onları kendi mantıklarına göre geliştirmeleri istenen vasıflı işçiler, mühendisler yararına. Çin'in yapmakta olduğu farklı bir şey: O, bir sanayi devrimi başarma görevini koydu önüne. Ancak bu, Batı'nınkinden farklı bir sanayi devrimi. Yanlarında sosyalist üretim ilişkilerini getirecek olan tekniklerin gelişmesine yolu açan bir sanayi devrimi.

IV. KISIM
BİR TARTIŞMANIN SONU

Umarım ki, çalışmamın izleyen bölümü, son yıllarda süren önemli bir tartışmayı - "eşitsiz değişim" ve "uluslararası ticaret teorisi"ne ilişkin tartışmayı - bir sonuca bağlayacak. Diğer pek çokları gibi, ilk bakışta salt "ekonomik"miş gibi gözüken bu tartışmanın, günümüzde, "ekonomi"yi aşarak ve tarihsel materyalizmi yeniden kurarak (yani, Marx'a gerçek bir dönüşle) sonuca bağlanabilir oluşu rastlantı değil. Bu, basit bir olay gibi, ilgili bütün insanların entelektüel çabalarının ürünü de olamaz. Bu, daha çok, Çin Kültür Devrimi'nin ve onun evrensel çağrısının bir yansıması.

İlkönce, bu tartışmanın artık kapandığının kabul edilmesi gerektiği hakkında iki önemli noktanın açıklanması gerekiyor.

1. Emmanuel'in başlıca katkısı, kuşkusuz, uluslararası değerlerin önceliğinin keşfiydi. Dünyamız, artık, birbiriyle "dışsal" ilişkileri olan ve basit biçimde yan yana duran ulusal sistemlerden oluşmuyor. Durum yakın zamanlara kadar oldukça böyleydi. Ama günümüzde söz konusu bir bütünlük, tüm bir kapitalist dünya sistemi. Gündelik "ekonomik", "siyasi" ve "kültürel" olgular durumun böyle olduğunu zaten gösteriyor, ancak bunu söylemek yeterli değil. Bütünün özü onun parçalarının toplamından daima daha zengin olduğu için, pratik sonuçlar çıkarmamız gerekiyor; Emmanuel bu sonuçları kısmen çıkardı: Sistem, soyut olarak, malların ve sermayenin yüksek derecede akışkanlığı, emeğinse göreli hareketsizliği ile tanımlanır. Bu demektir ki metalar esas olarak ulusal değil, öyleyse uluslararası, dünya ölçeğinde metalardır.

Bunun anlamı, baştan başa bütün sistemde, toplumsal emeğin, ulusalararası bir karakter kazanmış olan mallarda kristalize olduğudur. Sonuç, Kongo ve Almanya'da harcanan bir saatlik basit emeğin Detroit'teki bir fabrikada ve New York'taki bir berber dükkânında harcanan bir saatlik basit emekle en az aynı ölçüde karşılaştırılabilir nitelikte olmasıdır, çünkü her ikisi de aynı değeri üretir; yani, hem

Kongolu hem de Alman üreticinin emeği aynı dünya pazarı için üretilmiş metalarda sonuçlanır. Bu tez aşağıdaki ikinci bölümde geliştiriliyor. [Emmanuel'in katkısı: Dünya değerlerinin önceliği, Ç.N.]

2. İşgücünün doğrudan veya dolaylı biçimde satılması - kapitalist bir firmada açık açık ya da periferide genellikle rastlandığı gibi, kapitalist olmayan bir üretim tarzının dolayımıyla karartılmış biçimde - sorunun özünü oluşturur. Kapitalist meta yabancılaşmasına evrensel bir karakter veren bu satılmanın işleyişini kavramadıkça, dünyamız veya onun derinlere kök salmış gerçek bütünlüğü hakkında hiçbir şey anlayamayacağız.

İşgücü satışını, onun etkisini ve biçimlerini doğru düzgün tahlil edebilmek için iki dizi güçlüğün üstesinden gelmek gerek. İlk tehlike, nesnel ve öznel güçler arasındaki diyalektiği, mekanik ve çizgisel bir nedensellikle ikame etmektir. Söz konusu diyalektik, "ekonomi teorisi"yle, çizgisel nedenselliğe başvuran bir teoriyle değil, tarihsel materyalizmle uğraştığımızı ima eder. Bazı yöntemlerin, özellikle, modeller yöntemi denen şeyin kullanımı bu tehlikeyi gösteriyor, çünkü bu modellerin kendileri mekanik araçlardır. Aşağıda, dördüncü ve beşinci bölümlerde [Kapitalist üretim tarzında işgücü değerinin teorik konumu ve kapitalist üretim tarzında ücretin belirlenmesi bakımından nesnel ve öznel güçler arasındaki diyalektik, Ç.N.] ve ekte, bu diyalektiğin doğasını yeniden kurmaya ve tek yanlı görüşleri birleştirmenin tehlikelerini sergilemeye çalışıyoruz.

İkinci tehlike, nesnel güçler/öznel güçler diyalektiğini soyut, genel anlamda, yani özgül toplumsal kuruluşların somut bağlamı dışında tahlil etmektir - başka bir ifadeyle, sistemin birliğinin onun homojen değil çeşitli olduğu anlamına geldiğini unutmak. Bu nedenle sözkonusu diyalektik, merkezdeki, periferideki ve bir bütün olarak sistemdeki nesnel güçler ve öznel güçler arasındaki diyalektiği hem eşzamanlı olarak hem de ayrı ayrı dikkate almalıdır. Altıncı, yedinci ve onuncu bölümler [Emeğin ücreti ve dünya sistemindeki konumu: Eşitiz değişim, eşitsiz değişimden eşitsiz gelişmeye ve kapitalist sistemin tarihsel dönemleştirilmesi- Ç.N.] bu diyalektiğin sistemin periferisindeki özgül karakteristiğini aydınlatmaya çalışıyor.

İzleyen taslak pek sistematik değil ve somut gerçekliği anlamaya yö-

nelik bir bakış açısından, soyut kavramlarla işe başlamıyor. Bunun yerine, tartışmaya olduğu gibi girmeyi seçtim. Bu yöntem, bize, tartışmanın niye belirsiz kaldığı, neden sahte sorunların sahicileri gölgede bıraktığı üzerinde daha iyi bir fikir verecek. Yukarda belirtilen bölümler, unutulan veya tartışmaya katılanların yeterince anlamadığı temel önemdeki iki unsura dönerek, durum değerlendirmesi yapıyorlar. Kendimi yinelemekten ya da bu makaleye ulaşamayacağı bir boyut vermekten kaçınmak için, *Unequal Development*[1]'a atıf yapacağım.

Eşitsiz değişim üzerine tartışma şu anda kapanmış olması gereken tek tartışma değil. "Değerlerin fiyatlara dönüşümü" (bölüm 8), kâr oranının düşmesi (bölüm 9) ve sistemin dönemleştirilmesine (bölüm 10) ilişkin sorunlar bu tartışmayla yakın bağlantı içinde açılmışlardı. Ve aynı temel nedenlerle artık kapanmaları gerekiyor.

1. Eşitsiz Değişime İlişkin Tartışma

Arghiri Emmanuel tarafından *Unequal Exchange*[2]'in yayımlanması uluslararası ticaret teorisinde ve bunun da ötesinde, kapitalist dünya sisteminin merkez ve periferisi arasındaki eşitsiz egemenlik/bağımlılık ilişkileri teorisinde önemli bir tarihe işaret eder. Ricardogil uluslararası ticaret teorisi öznel değer teorisiyle uyum içinde olduğundan, Emmanuel'in tezinin geleneksel ekonomistler tarafından hiç düşünülmeden reddedilmesi bayağı anlaşılır bir şey. Aslında bu, ilk kez Emmanuel'in gayet net biçimde göstereceği gibi, emek-değer teorisi üzerine kurulu Ricardo'nun içsel mantığının tek istisnasıydı.[3]

Ancak, uluslararası ticaret ve özellikle Ricardogil "mukayeseli üstünlükler" teorisi karşısında Marksistlerin genel suskunluğunu (Emmanuel'e kadar süren bu suskunluğu) nasıl açıklayabiliriz? Çabalarını, esas olarak, kapitalist üretim tarzının açıklanmasına, teşhir edilmesine adamış olan Marx'ın, kapitalist dünya sistemiyle sistematik biçimde ilgilenmesi için zamanı olmadığını başka bir şeyde açıklamıştım[4]. Bu nedenle, *Kapital*'deki uluslararası ticarete ilişkin gözlemler "geçerken"

1 Amin, *Unequal Development* (New York: Monthly Review Press, 1976).
2 Arghiri Emmanuel, *Unequal Exchange* (New York: Monthly Review Press, 1972).
3 A.g.e., giriş.
4 Samir Amin, *Accumulation on a World Scale* (New York: Monthly Review Press, 1974), s.147-48; *Unequal Development*, s. 198-99.

yapılmış konu-dışı saptamalar niteliğindedir. Bununla birlikte, Marx'ta sık sık rastladığımız gibi, bunların çok değerli gözlemler olduklarını göreceğiz. Marx'tan sonra, Marksist düşünce kemikleşti. Daha sonraları, Sovyet devletinin doğuşuyla birlikte, dünya sisteminin bilimsel tahlili bu devletin siyaseti için sıkıntı verici olabilirdi. Dahası, gelişmiş Batı'daki işçi hareketi "kurulu düzen"in bir parçası haline geldi ve ataerkil emperyalist tutumlar takınmayı ve özel olarak ideolojik düzlemde ise, dünyanın sosyalist dönüşümünü özellikle kendi sorumluluğunda bir şeymiş gibi görmeye başladı. Bu bakışla, ezilen halklar bir "armağan" olarak sosyalizme kavuşacaklardı[5]. Mukayaseli üstünlükler teorisi burada işe yaramaya başlar, çünkü totolojiktir: O, uluslararası düzeni ve başka bazı şeyler yanında, yeni devletin bu düzene sokuluşunu "meşrulaştırma"yı mümkün kılar. Emmanuel'in tezinin kızgın çölde bir vaha olarak görülebilmesi bu yüzdendir.

Emmanuel'in geleneksel uluslararası ticaret teorisine yönelik eleştirisinin günümüzde Marksistler tarafından genelde kabul edildiğini saptamak önemli. Bettelheim ve Palloix bu bağlamda Emmanuel'in katkısını teslim ediyorlar: O, klasik (Ricardogil) ve neoklasik (hâlâ Ricardogil olmasına rağmen marjinalist) uluslararası ticaret teorisinin "yanıltıcı" doğasına ve yetersizliklerine güçlü bir ışık tuttu. Emmanuel, özellikle, "faktörlerin hareketsizliğiyle birlikte bir ters dönme olduğunu..... ticareti belirleyenin artık üretim koşulları değil ticaret olduğunu" gösterdi. Emmanuel'in dediği gibi, bu "ters dönme", "emek-değer teorisinin bu reddi"dir ki, Ricardo'yu reddeden marjinalistlerin niye onun uluslararası ticaret teorisine hâlâ sahip çıktıklarını açıklar.[6]

Emmanuel'in eleştirisi benim 1957'de yaptığım eleştiriyle aynı. İlerde göreceğimiz gibi, tahlillerimiz pek çok önemli konuda ör-

5 Örneğin, Troçkizm'in mekanik çizgisel görüşü böyledir. Ona göre, sosyalist devrim ilk önce gelişmiş kapitalist ülkelerde başlamalıdır. Troçki, Rus Devrimi'nin yozlaşmasının nedeni olarak Alman Devrimi'nin uğradığı başarısızlığı gösterir. Oysa şu gerçek Troçkistlerin aklına hiç gelmiyor: 1930'larda başlayan kolektifleştirmeyle birlikte işçi-köylü ittifakının kırılması, Çinliler tarafından işaret edildiği gibi, yeni sınıfın oluşumunun temeliydi.

6 Bettelheim, "Önsöz", içinde Emmanuel, *Unequal Exchange*; "Débat sur l'impérialisme, rapports internationaux et rapports de classe," *Politique Aujourd'hui*, sayı 12 (19-69); Christian Palloix, "L'impérialisme et l'échange inégal," *L'Homme et la Société*, sayı 12 (1969): 219.

tüşüyor. Bununla birlikte, Emmanuel daha da ileri gitti. O, etmenlerin hareketsizliğini vurgulayarak, eleştirinin ötesine geçti ve pozitif bir teorinin temellerini attı. Çünkü, şimdiye kadar ilk kez, uluslararası sistemi gerçekten verimli bir tarzda karakterize etti: Metalar ve sermayenin uluslararası akışkanlığı, emeğin hareketsizliği. Bunun yeni bir soyutlama olduğuna ve ne Bukharin'in[7] ne de, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* 'nın önemine rağmen, Lenin'in, bunu göremediğine daha önce işaret etmiştik.

Bu soyut nitelemenin esas olarak doğru olduğunu ve bunun Emmanuel'in temel katkısını oluşturduğunu düşünüyorum. Bu, temel bir katkı çünkü, göreceğimiz gibi, onu reddedersek eşitsiz değişim fikrini de aynı anda reddetmiş oluruz. Bu bakımdan, Emmanuel, Bettelheim'in *Unequal Exchange*'in önsözünde yazdığı gibi, salt bir "eleştirel iktisatçı" olarak tanımlanmayı hak etmiyor kesinkes. Yine de, alelacele söylenmiş de olsa, üzerinde düşünülmeyi gerektiriyor bu niteleme. "Mukayeseli üstünlükler"i eleştirmiş veya bu teorinin eleştirisini kabul etmiş olmakla birlikte, onu hâlâ korumak zorunda olabiliriz; çünkü bu teoriyi neyle ikame edeceğimizi bilmiyoruz. En nihayet, hani nerede "Marksist uluslararası ticaret teorisi"?

Unequal Exchange'in yayımlanmasından sonra başlayan tartışmanın o kadar karışık ve Emmanuel'e karşı eleştirileri o kadar insafsızca oluşunun nedeni, ne yazık ki, Emmanuel'in gerçek sorunun tam eşiğinde durup kalmasıdır. Oysa sorunu formüle eden ilk yazar oydu. Söz konusu gerçek sorun, ki uluslararası sistemin doğru nitelemesinden türer, uluslararası değerler sorunudur. Emmanuel bu sorunun eşiğinde durdu. Çünkü uluslararası değerler sorunu, kapitalist üretim tarzının öteki tarzlar üzerindeki egemenliği sorunundan başka bir şey, çevresel kapitalist tarzın merkezdekine göre özgül doğası sorunundan başka bir şey değildir. Ama Emmanuel bu temel sorunlardan hiçbiriyle uğraşmaz (ki bu sorunlar benim kendi çalışmamın başlıca konusudur); böylece, karşıtlarının fazlasıyla kolay tezler türettikleri, aceleci, hatta bazen yanlış çıkarsamaları kendilerini gerçekten de "eleştirel" düzeyde bırakırlar.

7 Nikolai Bukharin, *Imperialism and World Economy* (New York: Monthly Review Press, 1972). Bkz. Bukharin'in bu hatası üzerine benim *Unequal Development*'daki yorumlarım.

Bence bu karışıklık kapitalist üretim tarzında işgücü değerinin teorik konumunun doğru olmayan tahlilinden ileri geliyor. Ne Emmanuel ne de onu eleştirenler bu sorunu doğru düzgün çözebilmişler. Bu noktada tartışmanın ilerlemesine yardımcı olduğumu ve burada daha ileri bir aşamaya geçeceğimi umuyorum[8].

Öyleyse kargaşa, bu önemli noktada Emmanuel'in ücreti "bağımsız değişken" olarak nitelemesiyle, kendini ampirist biçimde ifade etmiş olması olgusundan türüyor. Göreceğimiz gibi, bu formülasyon teorik bir hatayı ortaya koyuyor. Çünkü kapitalist üretim tarzında "bağımsız değişken" diye bir şey olamaz. "Bağımsız değişkenler" ve "bağımlı değişkenler" arasında tek-yönlü nedensellikler bulma arayışı mekanik ekonomizme özgüdür ve diyalektik yönteme taban tabana zıttır. Çünkü diyalektik yöntemde bütün, yani üretim tarzının global yeniden-üretimi, parçaları yani "değişkenler"i belirler.

Emmanuel burada bir çıkmaz sokağa dalmakla birlikte, karşıtları da hiçbir ilerleme kaydedemediler. Kendilerini, ücretin "bağımsız" olmadığını, "verimlilik"e "bağımlı" olduğunu tekrarlamaya mahkûm ettiler. Bu elbette , boş bir marjinalist formülasyon. Hemen şu soru akla geliyor: Söz konusu "verimlilik" hangi düzeyde belirlenir?

Marjinalist kökenli "verimlilik" terimini "üretici güçlerin gelişme düzeyi" marksist terimiyle ikame edersek gerçek bir ilerleme mi kaydetmiş oluruz? Ücretin üretici güçlerin gelişme düzeyine bağlı olduğunu söylemek, yalnızca, kısmen doğru ve fazla genel bir yanıttır.

İlk olarak, "bağlı olmak" (to depend) fiilinin kendisi doğru bir diyalektik düşünüşün yokluğunu gösterir daima. İlerde, nesnel güçler ve öznel güçler arasındaki diyalektiğin düzgün biçimde nasıl formüle edilmesi gerektiğini göreceğiz. İkinci olarak, tüm sorun üretici güçlerin gelişiminin hangi düzeyde olduğu sorusu olarak kalır: İşletme düzeyinde mi, sektör düzeyinde mi, ülke düzeyinde mi, yoksa bütün dünya düzeyinde mi?

8 Son iki kitabımın (*Accumulation on a World Scale* ve *Unequal Development*) başlıca amacı, kapitalist tarzın öteki üretim tarzları üzerindeki egemenliğinin anlamını kavramaya çalışmak ve merkezdeki ve perifer ideki birikimin özgüllüğüne ilişkin temel çıkarsamayı yapmaktı; "azgelişmişlik iktisadı"na yönelik ilk eleştirimi (ekonomist bir eleştiri) yazdığım 1957'den bu yana, özellikle 1965'ten itibaren, bana, bu temel sorunların daha net bir kavranışı gibi gözüken bir noktaya geldim.

2. Emmanuel'in Katkısı: Dünya Değerlerinin Önceliği

Emmanuel, başlıca keşfinin, sistemin bağımsız değişkeni olarak ücretler olduğu düşüncesinde[9]. Bununla birlikte, onun esas katkısı, teorisinde, dünya değerlerinin (uluslararası değerlerin) önceliği varsayımına yer vermesinde yatıyor bence. Emmanuel tezini, uluslararası partnerlerin üretim faaliyetlerinin, kapitalist üretim tarzının yasalarınca yönetildiği bir bağlama yerleştiriyor. Açık ki, artı-değer oranı, kâr oranı, sermaye ve işgücünün değeri kategorileri bu üretim tarzıyla ilişkili. O, kapitalist tarzda bütün ürünlerin uluslararası metalar olduğunu ve emek hareketsizken sermayenin akışkan olduğunu varsayar; dahası, değişilen ürünlerin indirgenemez kullanım-değerleri olduğu, yani, otomobil, kahve gibi özgül ürünler oldukları düşüncesindedir. Bu son gözlem çok önemli ve tam da bu noktadadır ki, *Unequal Exchange*' in yazarıyla [A. Emmanuel, Ç.N.] aynı görüşü paylaşıyorum.

Elbette indirgenemez kullanım- değerleri üreten iki işletme (veya iki sektör) arasında "verimlilik" karşılaştırması yapamayız. Emmanuel, bir kahve plantasyonundaki verimliliği bir otomobil fabrikasındakiyle karşılaştırır ve elbette ikincinin birinciden yüksek oluşu nedeniyle ücret düzeylerindeki farkı meşrulaştıran karşıtlarına yanıt verirken çok haklıdır: Onlar, Marksist değer teorisini görmezden geliyor, bütünüyle totolojik olan marjinalist çerçevede tartışıyorlar - "verimlilikler" farklıdır... çünkü emeğe ödenen karşılıklar farklıdır"[10]. Emmanuel, "değişik sektörler arasındaki emek verimliliklerinin ortak bir ölçüye vurulamayacağını ve ulusal ve uluslararası değerler arasındaki fark üzerine tezin anlamsız olduğu"nu[11] vurgular.

Emmanuel'in bağlamı içinde (ki burada partnerlerin özgül faaliyetleri kapitalist tarz tarafından yönetilir), akışkan olmayan emeğe yapılan ödeme tarihsel koşullara göre bir ülkeden ötekine değişirken, sermayenin akışkanlığı dünya çapında kâr oranını eşitleme yönünde

9 Arghiri Emmanuel, "Echange ineégal et développment inégal," *Politique Aujourd'hui*, sayı 12 (1969).

10 Bkz. *Unequal Development*, bölüm 2: 1957'de başladığım marjinalizmin içeriden eleştirisi, beni, üniversite iktisadının ideolojik, bilim-dışı doğasını açığa vuran bu totolojik özelliği görmeye götürdü.

11 Emmanuel, "Echange inégal et développement inégal," s.79.

bir eğilim gösterir. Böylece, uluslararası değerlerin (tek anlamlı değer olan uluslararası değerlerin) uluslararası fiyatlara (yine yegâne anlamlı fiyat olan uluslararası fiyatlara) dönüşümü bazı ülkelerden diğerlerine doğru bir değer aktarımını ima eder.

Bütün ürünler uluslararası metalar olduklarından, dünyanın farklı yerlerinde harcanan ve ürünlerde cisimleşen aynı miktar emek tek bir dünya değerine yol açar. Öte yandan, ulusal sınırların ötesine geçemediği için, işgücü uluslararası bir meta değildir[12]. Emmanuel şu noktayı vurgularken çok haklıdır: Afrikalı proleterin emek-saati Avrupalı proleterinkine eşittir, çünkü her ikisinin emeğinin ürünleri de uluslararası metalardır. Emmanuel, iki ayrı yerdeki bir saatlik emek tarafından yaratılan değerlerin karşılaştırılmasına şaşıran Palloix'yu şöyle yanıtlıyor: "Bir Afrikalı işçinin harcadığı bir saatlik emek nasıl olur da Detroit'teki bir işçinin harcadığı aynı süre emekle karşılaştırılabilir? Kolay. Detroitli bir işçinin bir saatlik emeğini New Yorklu bir berberin bir saatlik emeğiyle nasıl karşılaştırıyorsak, öyle."[13]

Açıktır ki, bir saatlik emek bütün ülkelerde aynı değeri yaratırsa ve bu ülkelerden birindeki işgücü daha düşük bir değere sahipse (yani, gerçek ücreti daha düşük olursa), artı-değer oranı zorunlu biçimde daha yüksek olur. İşgücü değerinin gerçek karşılığını temsil eden ücret malları, gerçekte, aynı zamanda uluslararası bir değere sahip uluslararası mallardır da. Eğer A ve B ülkelerindeki işgünü aynı uzunluktaysa (sekiz saat, sözgelimi) ve proletaryanın gerçek ücreti B'de on defa daha yüksekse (B'deki gerçek ücret günde 10 kg. buğdaya eşitken A'da sadece 1 kg. ise) ve eğer dünyada buğday üretimi dört saatte 10 kg. ise, B'deki artı-değer oranı yüzde 100 olacak (dört saat gerekli-emek ve dört saat de artı-emek), A'daki ise yüzde 1900 olacaktır (yirmi-dört dakika gerekli-emek ve yedi saat otuz-altı dakika artı-emek): Böyle bir karşılaştırma, A ve B'nin uzmanlaştıkları iki ka-

12 Tarih boyunca halkların hareketleri, yeni dünyaya göç, merkeze işçi göçü.. diğer sorun kümelerine girer. Periferiden merkeze nitelikli insan gruplarıyla başlayan (beyin göçü) uluslararası göçler henüz yeni başlamış bulunuyorlar ve hâlâ çeperlerinin kendi içinde sömürülen işgücünün hacmine kıyasla, ihmal edilebilir düzeydeler.

13 Christian Palloix, "La question de l'échange inégal, une critique de l'économie politique," *L'Homme et la Société*, sayı 18 (1970); Emmanuel, "Echange et développement inégal," s.78.

pitalist üretim alanına ilişkin verimlilikler arasında bir karşılaştırma yapmayı gerektirmiyor; bu anlamsız olurdu.

Emmanuel, bu varsayımlardan hareketle, eşitsiz değişimin iki türünü ayırt ediyor[14]. İlkinde, artı-değer oranları özdeştir (dolayısıyla gerçek ücretler de aynı), ama ülkeler farklı organik bileşimlere sahip üretim dallarında uzmanlaşırlar. Buradaki değer aktarımı bir ulusal sistem içindeki değer aktarımından farklı değildir ve bu tür aktarımlar kapitalist tarza özgüdür. Emmanuel böyle "sıradan" durumlar üzerinde zaman harcamıyor. İkinci tipte, artı-değer oranları farklıdır ve değer aktarımı, değişik organik bileşimlerin bir sonucu olarak değil, emeğin hareketsiz oluşu nedeniyle meydana gelir. Söz konusu hareketsizlik gerçek ücretlerin farklılaşmasını sağlar. Gerçek eşitsiz değişim işte budur.

İşin içindeki partnerlerden birinin kapitalist üretim tarzınca yönetilmediği zaman da eşitsiz değişimden söz etmenin mümkün olup olmadığı sorusu aşağıda tartışılacak. Bu noktada indirgenemez kullanım-değerleri varsayımının uluslararası ticaret sorununu genişlettiğini mi yoksa daralttığını mı irdeleyeceğim. Şu aşamada, uluslararası değerlerin önceliği varsayımının söz konusu teorinin tam da özünü oluşturduğunu göstermek istiyorum sadece.

Emmanuel'in eleştirmenleri bunun açıkça farkındalar. Palloix şöyle soruyor: "Ulusal bir değerin var olması gibi, dünya fiyatlarının temeli olan bir uluslararası değer var mıdır? Emmanuel dünyanın yegâne gerçeklik olduğunu varsayıyor. Oysa tersine, yegâne gerçeklik ekonomik blokların varlığı gibi gözüküyor: Birleşik Devletler, Avrupa, Asya, Latin Amerika..." Bettelheim ise söyle yazıyor:

> Her ulusal kapitalist toplumsal kuruluş içinde, değer yasası üretimin maddi koşullarının genişletilmiş yeniden-üretimini, kapitalist tarzın öteki tarzlar üzerindeki egemenliğinin özgül biçimini... ücretlerin verili bir düzeyini... güvence altına alır. Kapitalist dünya pazarında değer yasası dünya üretiminin maddi koşullarının genişletilmiş yeniden-üretimini, farklı toplumsal kuruluşların özgül egemenlik/bağımlılık biçimlerini, eşitsiz gelişme oranlarını garanti eder... Her toplumsal kuruluşa özgü

14 Emmanuel, *Unequal Exchange*, bölüm 2, kısım 2.

ücret düzeyi, üretici güçlerin gelişimini dünyadaki düzeyi tarafından belirlenemez; gerçekte, bu, her toplumsal kuruluşa özgü üretici güçler/üretim ilişkilerinin özgül kombinasyonuna bağlıdır esas olarak[15].

Bu tutum çözülmesi gereken sorunu geçersiz kılıyor. Eğer Bettelheim'i izler de, ücretlerin her toplumsal kuruluşta özerk biçimde belirlendiğini kabul edersek bir uluslararası ticaret teorisine asla sahip olamayız. O zaman, Ricardo'nun mukayeseli üstünlükler teorisini kabul etmek, yani, emek-değer teorisinden bu noktada ayrılmak zorunda kalırız. Böylece, değer yasasının dünya çapındaki etkilerinden söz etmek olanaksız hale gelir. Bu artık anlamlı olmaktan çıkar ve artık uluslararası metalardan söz edemeyiz. Alfabetik tutum, son tahlilde, dünya sistemini ulusal sistemlerin basit biçimde yan yana bulunmaları olarak görmek demektir. Ulusal sistemlerin özerk birimler olarak görülmesi halinde, açıktır ki, onların ticaret ilişkileri nesnel olarak tahlil edilemez ve öznel teorinin terimleriyle görülmek zorunda kalınır. Öznel teori, burada, nesnel değerin yönettiği ulus bağlamına karşıt olarak kullanılabilir[16].

Bu konum, kesinlikle, ne Marx ne de Lenin tarafından benimsenen bir konum oldu. Gerçekten de Marx, 19. yüzyılda İngiltere'ye Amerikan buğdayı ithalinin bu ülkedeki işgücünün değerini düşürdüğü kanısındaydı. Böylelikle o, "geçimlik besinler"e (mısır) daha o zamandan uluslararası mallar olarak bakmıştı. Kesinkes bu nedenle, dünya üretici güçlerinin gelişme düzeyinin (ki, Yeni Dünya'da daha ucuz buğday üretimini mümkün kılıyordu), İngiltere'deki ücret düzeyini ve artı-değer oranını belirlediğini düşünüyordu. Benzer biçimde, Lenin de dünya sisteminin önceliği fikrini savundu: Bu, daha önce gösterdiğim gibi, Bukharin'in yapıtı için yazdığı övgüde görülebilir. Bukharin'in kusuru, dünya sistemine öncelik vermesi değil, bu sistemi, aynı kapitalist üretim tarzı gibi, malların, sermayenin ve emeğin uluslararası akışkanlığıyla karakterize ederken yaptığı hataydı ("ücret haddinin eşitlenmesi eğilimi"). Başka bir ifadeyle, Bukharin, dünya sistemini, kapitalist üretim tarzının dünya ölçeğindeki bir genişlemesi olarak gördü: Böylece sistemin tekbiçimliliğe yöneldiği fikrini ortaya attı.

15 Palloix, "L'impérialisme et léchange inégal," s.21; Bettelheim, "Débat," s.87.
16 Özerk üretim tarzlarını birbiriyle temasa sokan prekapitalist uzun-mesafe ticareti konusunda gösterdiğim gibi.

Dünya değerlerinin önceliği, bu nedenle, dünya sisteminin birliğinin ispatının gerçek özünü, bu birliğin ön-şartını oluşturur. "Uluslararası ticaret teorisi"nden türemiş olan *uluslararası* sıfatının uygunsuz olduğunu ve onun yerine, *dünya* sözcüğünün kullanılması gerektiğini öneriyorum. Bu, yaşanan gerçekliği değiştiren bir basitleştirme mi? Hayır, sanmıyorum. Kongo'da, ihraç ve ithal edilen ürünlerin miktarının, iç pazar için üretilenin yüzde 30'undan fazla olduğu, buna karşılık, bu oranın Almanya'da yüzde 20, Birleşik Devletler'de ise yüzde 5 olduğu doğru değil mi? Bu, gerçekten de, çok zavallı bir muhasebecinin olgulara bakış tarzıdır. Böyle bir bakışla, Kongo'daki her şeyi, günlük hayatı, siyaseti, ideolojileri ve sınıf mücadelesini belirleyen şey, o yüzde 30'dur. Ve yine, Amerikan egemenliğini durduran ve çağdaş tarihin son yirmi beş yılına damgasını vurmuş bir uluslararası düzeni bütünüyle tepetaklak eden şey de Almanya'nın yüzde 20'si ve Birleşik Devletler'in yüzde 5'ine ilişkin "sorunlar"dır.

Birlik, hiçbir zaman, türdeşliğin eşanlamlısı olmadı; çeşitlilik ve eşitsizlik dünyanın birliği içinde yer alıyor. Olgular kapitalist dünya sisteminin merkezinde biçimli ve düzgün görünüyorlar: Oradaki toplumsal kuruluşlar pür kapitalist üretim tarzına çok yakın. Periferide ise, dünya değerlerinin önceliği, toplumsal kuruluşların görünüşe göre heterojen doğası tarafından gölgeleniyor - sadece görünüşte, çünkü burada da, kapitalist tarz ve kapitalizm-öncesi tarzlar basit biçimde yan yana değiller.

Sorunun ruhu, kapitalist tarzın öteki tarzlar üzerindeki egemenliğinin anlamını, bu egemenliğin birliğin temeli oluşunu... kavramaktır. Ama bu tahlil "ekonomi"den değil tarihsel materyalizmden türer. Dünyanın birliği içindeki bu bütünleşme, tek tek her kuruluşa ve dünya sistemine özgü sınıflar arasındaki ittifaklarla gerçekleşir.

Sermayenin hem toplumsal hem de bireysel (parçalanmış) olduğu genellikle unutulur[17]. Biz de sık sık, kendimizi, kapitalist ilişkiyi "mikroekonomik" düzeyde (firma düzeyinde) aramakla sınırlıyoruz.

17 Sermayenin toplumsal, kapsayıcı doğası, değeri ve "dönüşüm"e ilişkin sonuçları bakımından, *Kapital*'in daha önce yayımlanmamış bir bölümünde aydınlatılmıştı; *Un chapitre inédit du Capital* (Paris: Maspero, 1971). Bu, şimdi, *Kapital*'in yeni baskısında Ek olarak İngilizcede de yayımlanıyor, Pelican Marx kitaplığı "Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları" -yayıncılar. Bkz. Claudio Napoleoni, *Lezioni sul capitolo sesto inedito di Marx* (Turin: Boringhieri, 1972).

Bu ilişki merkez kapitalizminde hemen daima net biçimde belirmekle birlikte, aynı şey çevresel kapitalizm için doğru değildir. Burada, örneğin, küçük meta üretim tarzı kapitalist pazar içinde bütünleşmiş görünebilir, oysa gerçekte, doğrudan üreticiye sermaye hükmetmektedir. Doğrudan üretici, burada, bir küçük meta üreticisi değildir ve ürününün fiyatını basit formundaki değer yasası belirlemez. Gerçekte o, eskiden Avrupa'da var olduğu gibi, kırsal sanayi proleterine çok benzer; yani, kendisine, ürününü değil de emek gücünü sattığı sermayenin sömürüsüne maruz kırsal sanayi proleteri. Burada, sistemi taşıyan şeyin işgücünün satışı olduğunu görememek dünya sisteminin birliğini anlayamamak ve bunun yerine, birbiriyle gevşek bağlar içinde var olan farklı üretim tarzlarının basit yan yanalığını ikame etmek, böylece de, "düalizm" görüşüne yapışıp kalmaktır.

Belki de bu ısrarlı "düalistik" görüşün nedeni (ki karşısına dünya sisteminin birliği fikrini çıkarıyorum) bu birliğin henüz çok yeni oluşudur. Dünya sisteminin köklerinin, dört yüz yıl önceye, merkantilizmin başlangıcına kadar geri gittiği doğrudur; sistemin etkisinin geçen yüzyılın sonundan itibaren emperyalizm tarafından ikiye katlandığı da doğrudur. Bununla birlikte, kapitalist tarz ve diğer üretim tarzları arasındaki ilişkilerin, egemenlik yapılarının doğuşuyla birlikte, dönüşmesi süreci başlangıçta yavaş olan ama son dönemde ritmini artırmış bir süreçtir. Bu süreç, kapitalist-olmayan tarzları köklü bir biçimde değiştirdi ve onları basit bir şekle, bir kabuğa, içeriği işgücünün satışı ilişkisi haline gelmiş olan bir kabuğa indirgedi. 1930'larda periferideki üreticilerin esas olarak hâlâ küçük meta üreticileri olduklarını söylemek mümkün, ama artık durumun böyle olmadığına ve onların günümüzde geniş çapta proleterleşmiş ve (dolaylı da olsa) emek güçlerinin satıcıları haline gelmiş olduklarına inanıyorum.[18] Binlerce toplumsal olgu bunu her gün yeniden gösteriyor. Önemli siyasi strateji hataları mevcut gerçeklik ile, hâlâ dünün gerçekliği üzerine oturan görüşler arasındaki bu uyumsuzluktan doğuyor.

18. Rossana Rossanda ve Charles Bettelheim (*Il Manifesto* [Paris, 1971], s.208 ff.) haklı olarak işaret ettiler ki periferinin köylü kitlelerini sosyalizm için bir yedek orduya dönüştüren şey, tamamlanmış olsun veya olmasın, bu proleterleşmedir.

3. Ücret "Bağımsız Bir Değişken" Değildir

"Bağımsız değişken" kavramının kendisi bize anlamlı gözükmüyor. Bağımsız değişken arayışı mekanik ve çizgisel bir metodolojiyi ortaya koyar. Bu metodolojiye göre, bütün, parçalarının toplamından ibarettir. Böyle bir bakış açısından (geleneksel ekonominin bakış açısı) ekonomik sistem, birbirlerine karşılıklı bağlarla (üretim ve tüketimin "Ekonomik işlevleri") tutturulmuş parçalardan ("değişkenler") oluşuyor gözükür. Bu kısır döngüden çıkabilmek için, söz konusu değişkenlerden birini, keyfi bir şekilde, "bağımsız" veya "asal" ilan etmek gereklidir[19].

Walras'ın genel denge sistemi, bütünün parçalarının toplamına eşit olduğu kavrayışını temsil eden modellerin tipik bir örneğidir. Geleneksel ekonominin kendini içine sokmuş olduğu saçma durumdan çıkış için tek bir yol bulunduğunu göstermiştim. Ekonomik hesaplamanın sözde rasyonalitesinin aynı çizgisel ve mekanik felsefe üzerinde durduğunu da gösterdim: Temel üretim ve tüketim birimlerinin (parçalar) verdikleri kararların, tutarlı ve "optimal" bir bütün oluşturmak üzere bir araya geldiklerini kanıtlamak için, talebin verili olduğunu (yani, bir "bağımsız değişken" olduğunu) varsaymak gereklidir. Böylelikle, talep, üretici ve tüketicilerin davranışlarını onlara bakarak ayarladıkları göreli fiyatlar kümesini belirler. Dolayısıyla, "kârlılık" üzerine temellenmiş kararların "optimalite"ye değil ama sistemin basit yeniden-üretimine yol açması, söz konusu talebi güvence altına alan bir gelir dağılımına neden olması şaşırtıcı değildir.

Bütün bu metodoloji Marksizme bütünüyle yabancı; Marksizme göre, bütün, parçalarından önce gelir, parçalar ancak bütünle ilişki içinde anlam kazanırlar. Toplumsal sistem (üretim tarzı, onun hayat verdiği toplumsal sınıflar, vb.), onu oluşturan parçaların önünde gelir. Sistemin işleyişi, sistemin global üretim tarzı ve onun yadsınması anlamında tahlil edilmelidir. Bu nedenle, gerçek durum sadece görünen olguların (bütünün birbirine bağlı parçalarının) incelenmesiyle anlaşılamaz; daha ileriye, meselenin ruhuna (gerçekte, bütüne) doğru gitmeliyiz.

19 Amin, *Unequal Development*, bölüm 2, bu "biçimsel" çözümün kaçınılmaz karakterini ve böylece, "iktisat"ın "ideolojik", "bilim-dışı" doğasını göstererek, genel denge ve kantitativizmin içsel bir eleştirisini sunuyor. Bir kez daha söyleyelim; iktisadın eleştirisi, altta yatan felsefe ve epistemoloji düzeyine erişmek için, tarihi (tarihsel materyalizmi) kavrayabilmek amacıyla ekonomizmi terketmek için gerekliydi.

İşte şimdi, Emmanuel'in bir "bağımsız değişken"den söz edişinin tek nedeninin görünen olgular düzleminde kalmış olması olduğunu söyleyebiliriz. Kendisi bunu açıkça ilan ediyor ve Sraffa gibi, üretim fiyatları sistemi çerçevesinde kalmayı seçiyor: "Sıkıca tutunabileceğimiz tek nicelik, toplumsal üründen yapılan ilk indirim olan ücrettir. Kâr ise bir artık, bir tortudur. Eğer bu nicelik olmazsa, eğer ücret verili değilse, o zaman değer sorunu nesnel bir temelde çözümsüz hale gelir ve herhangi bir soyut denge fiyatı (üretim fiyatı) belirlemek imkânsızlaşır"[20]

Emmanuel, ücreti bu şekilde betimlemesini, üretim fiyatlarının olgular temelinde değil, ama değer dışındaki bir kaynaktan elde edildiğini varsayarak haklı gösterebileceğine inanıyor. Ona göre, "dönüşüm" sorunu çözülemez. Konuyla ilgili bu "dönüşüm" sorununa geri döneceğim.

Açıktır ki Sraffa böyle zorluklar içinde değil[21]. O, baştan beri, parçaların - ücret, kâr haddi ve göreli fiyatlar - karşılıklı bağımlılığını kendi sistemi içinde kabul etti. Sraffa'nın formülasyonu yine de önemli, çünkü o, totolojik doğasını açığa vurmak suretiyle, marjinalizmin "bilimsel" iddialarına bir son verir.

Oscar Braun ve Jagdish Saigal, Sraffa'nın tahlilini uluslararası alana uygulayarak[22], eşitsiz değişim ve uluslararası transferlerin mekanizmasının anlaşılmasına belirleyici bir katkı yaptılar ("değer" transferlerini kastetmiyorum). Onların modeli Emmanuel'inki ile aynı varsayımlar üzerinde duruyor: Partnerler arasında kapitalist üretim tarzı (bu varsayım olmadan ücret ve kâr kavramları anlamsızlaşırdı), malların uluslararası karakteri, sermayenin akışkanlığı (kâr haddinin eşitlenmesi) ve işgücünün hareketsizliği (ücret farkları).

Oscar Braun'un modeli, ücret farkları ve uluslararası fiyat oranları

20 Arghiri Emmanuel, "La question de l'échange inégal," L'Homme et la Société, sayı 18 (1970), s.54.
21 Piero Sraffa, *Production of Commodities by Means of Commodities* (New York: Cambridge University Press, 1961).
22 Jagdish Saigal, "Réflexions sur la théorie de l'échange inégal," içinde Samir Amin, *L'échange inégal et la loi de la valeur* (Paris: Anthropos, 1973) ve Oscar Braun, "L'échange inégal," içinde Ga-Kwame Amoa ve Oscar Braun, *Echanges internationaux et sous-développement* (Paris: Anthropos, 1974).

arasındaki karşılıklı ilişkinin ilk sistemli tahlili olmaktan ileri gelen büyük bir üstünlüğe sahip. O, Emmanuel'in modelinden daha fazla varsayım içeriyor değildir: Partnerlerin özgül ürünlerde (kullanım-değerleri indirgenemez ürünlerde) uzmanlaşmaları, bu ürünlerin üretimi için gerekli teknolojilerin verili olması. Bunun birlikte, Braun nedensellik sırasını ters çevirir: Ücret farklarının uluslararası fiyat yapısını belirlediğini söyleyen Emmanuel'in tersine, o, "asal değişken"i oluşturanın fiyatlar olduğunu varsayar. Braun'un tezleri inandırıcı. Sermaye teçhizatı ve teknoloji konularında merkezin tekel konumu üzerine temellenmiş "ayrımcı uygulamalar", periferinin ithalatı ve ihracatı arasındaki ikame edilemezlik, periferinin ihracat teklif eğrisinin kötü durumu, yani, fiyatlar düştüğünden daha fazla üretmek zorunluluğu (çünkü ödemeler bilançosu dengesi, ithalatın daha fazla düşürülmeyeceği bir düzeyde tutulmak zorundadır) bütün bunlar bilinen olgulardır. Ama, bu katı gerçekler yine görünen olgularla, şu durumda, ülkelerin ekonomi politikalarıyla ilgili. Bu tahlil, Braun'u, ortaya attığı soruya yanıt verebileceğine inanmaya götürüyor: Asal değişken hangisi, ücretler mi yoksa uluslararası fiyatlar mı? Ancak bu sorunun kendisi yüzeysel değil mi? Karşılıklı bağımlılık üzerine temellenmiş yöntemin kendisi birbirinden soyutlanmış fenomenlerle ilgilenmekten başka bir seçenek bırakmıyor ve dolayısıyla sahte sorular yaratma tehlikesini taşıyor. Doğru soruyu sormak için, ki bu ortada dolaşan soru değil, işin kökenine inmeliyiz.

Saigal'in modeline gelince: bu model, üretim fonksiyonlarına ilişkin değişik varsayımları irdeleme avantajına sahip (teknolojiler, böylece mukayeseli verimlilikler, aynı sektörlerde elbette). Saigal, değerler üzerine kurulu modelle başlayıp, onu, fiyatlar üzerine kurulu bir modele çevirerek (ve bütün sektörlerde eşit kâr haddi varsayımıyla), bizim eşitsiz değişim tanımımızı açıklığa kavuşturuyor. Bunu ilerde göreceğiz.

O halde Emmanuel işgücü değerinin teorik konumu sorunundan kaçmaktadır. Bu, Palloix'nın eleştirisinde belirttiği gibi, "ücretin ekonomik tahlilin dışında bırakılması demek". Bu, Emmanuel'in, işgücü değerinin belirlenmesine katılan "tarihi ve ahlaki unsur"a ilişkin

Marks tarafından ortaya atılmış düşüncelere verdiği anlamdır. Biçimsel mantıkta, Sraffa'nın ortaya koyduğu bir genelleşmiş karşılıklı bağımlılık sisteminde, ücret "herhangi bir şey" olabilir (elbette net üründen daha az bir şey olmak üzere, çünkü bu, kâr haddinin pozitif olmasının zorunlu koşuludur). Diğer değişkenler ise kendilerini uygun biçimde ayarlarlar.

Ben, ücretin böyle keyfi biçimde tanımlanmasını sorguluyor ve Emmanuel'in kitabı için yazdığı önsözde şuna işaret eden Bettelheim'a katılıyorum: "Ücret bağımsız bir değişken değil, işgücünün değeridir". Ücret (işgücünün değeri) ve üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi birbiriyle yakından ilişkilidir. Ben, kapitalist üretim tarzının ve uluslararası kapitalist sistemin düzeyinde bu ilişkinin alternatif bir formülasyonunu sunacağım

4. Kapitalist Üretim Tarzında İşgücü Değerinin Teorik Konumu

Uluslararası ticaret sorunu dolaysız ilişkiler, yani, değişim ilişkileri temelinde düzgün biçimde incelenemez. Bunun yerine, işin kökenine, yani, üretim sürecine, işgücünün satışına geri dönmeliyiz. İşgücünün satışı, çevresel kuruluşların karmaşık doğası (kapitalist tarzın diğer tarzlar üzerindeki egemenliği) nedeniyle, merkezi ve çevresel kuruluşlarda farklı şekillerde meydana gelir.

Bununla birlikte, eşitsiz değişime ilişkin tartışma, "saf" kapitalist üretim tarzında işgücü değerinin oluşumunun ne kadar yanlış anlaşıldığını gösterdi. Marx'ta, bu oluşum, diğer bütün sorunlarda olduğu gibi, nesnel güçler (birikim yasaları) ve öznel güçler (sınıf mücadelesi) arasındaki diyalektik açısından tahlil edilir. Söz konusu diyalektik, bazı yazarlar tarafından, giderek, "basit" bir tek yanlı görüşle ikame edildi. Bu ikame ediş, mekanik burjuva ideolojisinin insanların zihinlerinde ne kadar köklü biçimde yer etmiş olduğunu açığa vurdu. Bazıları, örneğin Emmanuel, sadece öznel güçleri göz önüne almakta ve bu bağlamda, ücret "herhangi bir şey", bir "bağımsız değişken" haline gelmektedir. Onun eleştirmenleri ise, eşit ölçüde tek yanlı olarak, nesnel etkenin önceliğini vurguluyorlar. Bu basitleştirme onları kaçınılmaz biçimde diyalektik ilişkinin nesnel yönünü hatalı bir

şekilde formüle etmeye götürdü: "Ücret-verimlilik" ilişkisi, ki bu haliyle çok kötü bir formülasyon, bizi dosdoğru mekanik ekonomizme geri götürür.

Bu temel soruna dönerken, önce bu nesnel yönün mekanizmasını anlamalıyız. İlk sunuş [Emmanuel'inki, Ç.N.], hâlâ tek yanlı olmasına rağmen, titiz görünebilir. Ancak söz konusu sunuş, ciddi sınırlılıklara sahip ve bu sınırlılıklar da ancak nesnel ve öznel güçler arasındaki diyalektiği yeniden kurarak aşılabilir. Dahası, bu diyalektiğin yeniden kurulması "ekonomi teorisi" ile bağlarımızı koparır ve bizi gerçekliğin düzlemine, yani, tarihsel materyalizme götürür.

Bu açıklama yöntemi "tehlikeli" bir yöntem mi? Evet, diyalektiği anlamayan ve onu daima çizgisel bir nedensellikle ikame edenler için öyle. Yine de, bu açıklama yöntemi Marx'ın kendi yöntemidir: O, *Kapital* 'in ilk cildinde, "öznel" yön (ahlaki ve tarihi unsur) üzerinde durur; ikinci ciltteyse, "nesnel" yönü aydınlatan bir birikim modeli kullanır. Diyalektiği anlamayan Marx eleştirmenleri, burada daima bir çelişki buldular. Ve onlara göre çelişki akli olanın karşıtı olduğundan, Marx'ı reddettiler ve reddediyorlar. Bana göre çelişki gerçekliğin içinde, günlük hayatta yatıyor. Tam da bu nedenle, çizgisel ve mekanik "ekonomi teorisi"nin dar çerçevesi içinde kalarak bunun üstesinden gelinemez. Tek çıkar yol teoriyi tarihsel materyalizme entegre etmektir. Marx'ın kendiliğinden, doğal biçimde yaptığı bu entegrasyon "çok disiplinlilik" sorunlarıyla başı daima dertte kalmış Marksist-olmayan toplumsal bilimler tarafından hiçbir zaman başarılamadı. "Nesnel" yönün karakteristiklerini göstermek için, sınırlılıklarını oldukça net biçimde göreceğimiz çizgisel bir yöntem, "model" yöntemini kullanacağız.

Başka bir yerde, ücret düzeyinin, öteki şeyler yanında, nesnel güçlere - üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi - bağlı olduğunu ortaya attım. *Kapital* 'in ikinci cildindeki yeniden-üretim modelleri bu nesnel ilişkinin doğasını kapitalist üretim tarzının çerçevesi içinde betimler - artı-değer oranı ve üretici güçlerin iki kesim (sermaye malları üreten Kesim I ve tüketici malları üretem Kesim II) arasında bölünmesi tarafından tanımlanan bir ilişki. (Modellerin doğasının yeterli biçimde

anlaşılamayışı, "pazarlar" üzerine olan sonraki tartışmalar - Rosa Luxemburg, Tugan Baranowsky[23] - veya azalan kâr hadlerinin bazı yönleri üzerindeki tartışmalarla kanıtlanıyor. Azalan kâr haddi yasası bağlantılı bir sorun olarak daha ilerde irdelenecek.) Aynı zamanda, dinamik denge koşullarını doğrudan doğruya üretim fiyatlarıyla ifade etmektense, bu modelleri karakterize eden değer terimlerini muhafaza edeceğim. Fiyatlar üzerine kurulu modeller değer terimleriyle oluşturulmuş modellerde zaten içerilen şeye özlü herhangi bir şey katmıyor; hatta, sistemin doğasının bazı önemli yönlerini saklıyorlar.

İlişki fiziksel nicelikler biçiminde ifade edilebilir:

Kesim I $\quad le + 4h \rightarrow 3e$
Kesim II $\quad le + 4h \rightarrow 6c$

Sabit sermaye girdileri doğrudan doğruya sermaye malları birimi olan *e* 'de, dolaysız emek girdileri h (saat)'de veriliyor; çıktılar ise, sermaye malları birimi olan *e* 'de ve tüketim birimleri olan *c* 'de veriliyor. Bu örnekte, her iki Kesim'de de organik bileşimlerin aynı olduğu kabul edilecek.

Emeğin ürününün, her iki Kesim'de de, proleter ve kapitalist arasında özdeş oranlarda paylaşıldığı varsayılıyor (özdeş artı-değer oranları). Diğer bir varsayım da, ücretlerin tüketici malları *c* için yegâne talep kaynağını oluşturduğu, yani, emeğin ücretinde cisimleşen satın alma gücünün, Kesim II'nin ürününün, birbirini izleyen her bir devre boyunca emilmesini mümkün kıldığı varsayımıdır. Öte yandan, artı-değer, brüt yatırımı (yenileme ve genişleme) finanse etmek için tümüyle "tasarruf edilir", yani, bir devre boyunca yaratılan artı-değerde cisimleşmiş satın alma gücü, bir sonraki devrenin genel dengesini korumak için gerekli sermaye mallarının yerleştirilmesini mümkün kılar.

Dinamik dengeye gelince: bir devre ile izleyen devre arasında sağ-

23 "Pazarlar" üzerine tartışma için, bkz. V. I. Lenin, "Economic Romanticism," Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital* (o zamanki tartışmanın tam kaynakçası); Michael Tugan-Baranowsky, *Studien zur Theorie Und Geschichte der Handelskrisen in England* (Jena, Almanya: G.Fischer, 1901). Kendi görüşümü, *Unequal Development*, s.171 ff.'de veriyorum.

lanmış ilerlemeyi, emek üretkenliğinin artış oranıyla tanımlıyoruz (çıktı bölü dolaysız emek girdisi). Örneğin, eğer her bir Kesim'deki üretkenlik bir devreden ötekine ikiye katlanırsa, ikinci devre için teknoloji şöyle olacaktır:

Kesim I $2e + 4h \rightarrow 6e$
Kesim II $2e + 4h \rightarrow 12c$

Burada, aynı miktar dolaysız emek, iki misli çıktı üretmek için, iki misli sermaye malı, hammadde vb. kullanıyor. Fiziksel organik bileşimler ikiye katlanmıştır.

Bu koşullarda, denge bir aşamadan sonrakine nasıl korunabilir? Toplumda var olan emek miktarının (120h) ve mevcut sermaye malları stoğunun (30e) baştan verili olduğunu varsayalım. Bunların iki Kesim arasındaki dağılımı, artı-değer oranı ve büyüme oranı (Kesim I'de yenileme ihtiyaçları üzerinde kalan artı-üretim) eşzamanlı biçimde birbirine bağlı olsun. Örneğin:

Devre 1	Sermaye teçhizatı		Gerekli emek		Artı emek		Çıktı
Kesim I	20e	+	40h	+	40h	→	60e
Kesim II	10e	+	20h	+	20h	→	60c
Toplam	30e		120h				

Burada, devre 1 sonundaki Kesim I çıktısı, sermaye teçhizatını yenilemek için gerekli olanın iki katıdır ve devre 2 sonunda ikiye katlanan bir çıktı elde etmeyi mümkün kılar. Üretici güçlerin Kesim I ve Kesim II arasındaki dağılımını temsil eden 2/3 - 1/3 oranlarının ve yüzde 100'lük yani değişmemiş bir artı-değer oranının (dolayısıyla ikiye katlanmış gerçek ücretlerin), dinamik dengenin koşulları olduğunu gösteriyoruz. Devre 2 şöyle ifade ediliyor:

Devre2	Sermaye teçhizatı		Gerekli emek		Artı emek	Çıktı
Kesim I	40e	+	40h	+	40h	→ 120e
Kesim II	20e	+	20h	+	20h	→ 120c
Toplam	60e		120h			

Ücretlerde cisimleşmiş ve 120 emek-saate (ki bunun 60 saati gerekli emektir) karşılık gelen satın alma gücünün, devre 1'de 60c, devre 2'deyse 120c satın almayı mümkün kılması, yani, gerçek ücretin, emek üretkenliğiyle aynı şekilde, ikiye katlanması gerektiğine dikkat edin. Bir devre ile daha sonraki arasında ikiye katlanan sermaye teçhizatı çıktısı takip eden devrede bir çıkış yeri bulur. Kullanılan emek miktarını, var olan sermaye teçhizatındaki artış oranının belirlediğine işaret edelim. Bu çok önemli bir nokta: İstihdamı yönlendiren sermaye birikimidir; genel olarak burjuva ekonomisi özelde ise marjinalizmin iddia ettiği gibi sermaye birikimi istihdam tarafından belirlenmez. Burada, tam da varsayımların seçimi nedeniyle, istihdam oranı bir devreden sonrakine değişmeden kalır. Sözgelimi, çalışan nüfusta bir artış varsayımı altında, (ki, bu doğal bir artıştır) birikim oranı tam istihdamı mümkün kılmaz.

Bu çok basit model, kapitalist üretim tarzında işgücünün değeri ile üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi arasındaki nesnel ilişkinin doğasını aydınlatıyor. Girdileri toplayabilmek için ortak bir payda (değerler ve ücretler) kullanmak, hesaplama aşamasında değerleri fiyatlarla ikame etmek (burada, her durumda artı-değer oranına eşit olan kâr haddinin eşitlenmesi söz konusu, çünkü organik bileşimler her iki Kesim'de de aynı) veya modele daha karmaşık varsayımlar ithal etmek (farklı organik bileşimler ve/veya iki Kesim'in üretkenliklerinde farklı artışlar) bize hiçbir şey kazandırmaz.

Denge koşulları, homojen terimlerle net biçimde ifade edilebilir. *c* 'nin birim fiyatının 1F, *e* 'ninkinin 2F, saat başına ücretin ise 0.50F ol-

duğunu ve artı-değerin (ki burada kâra eşit/ aradaki fark olarak belirdiğini varsayarsak, aşağıdaki tabloda devre 1 ile gösterilen durumu elde ederiz. İzleyen devreye gelince; eğer parasal ücret haddi aynı kalırsa, ürünlerin fiyatları yarı yarıya düşer, üretkenlik ise ikiye katlanmıştır (bkz. devre 2). Ürünü emme güçlüğü olmadığına dikkat edin. Tüketici mallarının emilebilmesi için, her aşamada ödenen ücretler (60F) Kesim II'nin bütün çıktısını aynı devrede satın almayı mümkün kılıyor: İlk devrede, tanesi 1F'den 60 birim c; ikincide ise, tanesi 0.50F'den 120 birim c.

Devre 1	Sermaye teçhizatı	Ücretler	Artı-değer	Çıktı
Kesim I	20ex2=40F	80hx0.5=40F	40F	60ex2=120F
Kesim II	10ex2=20F	40hx0.5=20F	20F	60cx1=60F
Toplam	60F	60F	60F	180F

Devre 2				
Kesim I	40ex1=40F	80hx0.5=40F	40F	120ex1=120F
Kesim II	20ex1=20F	40hx0.5=20F	20F	120cx0.5=60F
Toplam	60F	60F	60F	180F

Artı-değeri sermayeye dönüştürmek için, bir devre ile sonraki arasında mutlaka bir kredi sistemi olmalıdır. Devre 1'de yaratılan artı-değer ancak izleyen devrede sermayeleştirilebilir. Eğer kredi sistemi kapitalistlere 60F'lik, yani, devre 1'de yaratılan artı-değer miktarı kadar bir avans sağlıyorsa, bu avans, onların, 60e'yi devre 2'nin başlangıcında bu devrede geçerli olan denge fiyatlarından satın almasını mümkün kılar. Kapitalistler, bu fiyattan, devre 2 boyunca 60F'lik bi-

artı-değer elde ederler, 60F'lik yeni bir avans için istekte bulunacakları 60F'lik bir artı-değer; ki bu avans da, devre 3'de geçerli denge fiyatlarından 120 tane e satın almalarını mümkün kılar (birim başına 0.50F) ve bu böyle gider. (Bu, bizi, Rosa Luxemburg'un tezlerine karşı oluşturduğum, "pazarlar sorunu"nda kredinin rolüne ilişkin önceki tezime geri götürüyor)[24]. Açıktır ki, bu tartışma, parasal ücretler verimlilikle aynı oranda artarken ürünlerin fiyatlarının sabit kalması koşullarında da yürütülebilir.

Saigal bu modeli kullanıyor, ama onu üretim fiyatları cinsinden dönüştürüyor (iki Kesim arasında eşit ve sermaye teçhizatıyla orantılı kâr hadleri). Eğer iki Kesim arasında organik bileşimler farklıysa, denge, üretici güçlerin Kesim I ve Kesim II arasında farklı bir dağılımını gerekli kılacaktır, çünkü bu durumda kâr haddi artı-değer oranından farklılaşır. Bu, "dönüşüm"den kaynaklanan aynı sorunları ortaya koyuyor; ancak ilişkinin mantığı dolaysız fenomenler düzeyinde ifade edilmiş olarak kalmaya devam etmektedir.

Üçüncü bir sorunlar dizisine, organik bileşimler ve üretkenliklere ilişkin daha karmaşık varsayımların etkilerine ait sorunlara girmeden önce; gerçek ücretlerin üretkenlikle aynı oranda artmaması, örneğin, saat başına gerçek ücretin sabit kalması halinde, bu en basit durumda, dinamik denge sorununa bir çözüm bulma olasılığını irdelemeliyiz. Sorunun sadece iki küme matematiksel çözümü var: Tugan Baranowsky'nin "dolambaçlı" ve saçma yaklaşımı ve gerçekçi bir yaklaşım artı-değerin tüketildiği varsayımını modele sokmak.

Tugan Baranowsky yüzyılın başlangıcında pazarlar ve ticari devrelere ilişkin tartışmalara katıldığında, Almanya'da 1901'de yayımlanmış *The Industrial Crises in England* başlıklı yapıtında, gerçek ücretlerdeki bir durgunluğa rağmen arka arkaya gelen birden çok devre boyunca dinamik dengenin mümkün olduğu düşüncesindeydi. Her aşama boyunca üretilen ve artan üretkenliğin bir sonucu olarak miktarı büyüyen ek teçhizat izleyen aşamada başka teçhizat (sermaye) üretmesi için Kesim I'e tahsis edilir ve bu sonsuza kadar böyle devam

24 *Unequal development*, bölüm 2'de, kredinin rolünü ortaya koyduğuma inanıyorum; "pazarlar sorunu"na yanıtım.

eder. Öte yandan Kesim II, ancak, ek teçhizat işgücünde nicel bir artmayı gerekli kıldığı ölçüde genişler; çünkü ücret haddi değişmeden kalır. İzleyen örnekte, üretkenlik her iki Kesim'de de bir devreden ötekine ikiye katlanıyor:

Devre 2	Sermaye teçhizatı		Gerekli emek	Artı-emek	Çıktı
Kesim I	50e	+	100h	(25h, 75h)	→ 150e
Kesim II	10e	+	20h	(5h, 15h)	→ 60c
Toplam	60e		120h	(30h,90h)	

Devre 3					
Kesim I	137.5e	+	137.5h	(17.5h,120h)	→ 412.5e
Kesim II	12.5e	+	12.5h	(1.5h,11h)	→ 75.0c
Toplam	150.0e		150.0h	(19.0h,131h)	

Devre 1'de üretilmiş 60e'nin kullanımı, devre 2 boyunca, 120 saatlik dolaysız emek gerektirir. Değişmemiş gerçek ücretiyle, emek, sadece 10e ve 20h gerektiren 60c'yi satın alabilir. Kalan teçhizat (50e) ise 150e'nin üretilmesini mümkün kılacaktır. Bu teçhizat devre 3'te 150 saatlik bir ekstra emeği gerektirecektir. Bu 150h Kesim III'te 75'lik bir çıktıyı üretmek için bir araya gelir. 75c ise sadece 12.5e ve 12.5h'yi gerekli kılar. Denge bir devreden sonrakine, üretkenlikteki artış karşısında gerçek saat ücretlerindeki durgunluğa rağmen, sağlanmıştır (bir devreden sonrakine her iki Kesim'de de hem emek üretkenliğinde hem de fiziksel organik bileşimlerde bir ikiye katlanma meydana gelir). Denge, üretici güçlerin dağılımında Kesim I lehine bir bozulma ve artı-değer oranında artış sayesinde sağlanır. Şöyle;

	Devre 1	Devre 2	Devre 3
Organik bileşim	30e/ 120h	60e/ 120h	150e/ 150h
(İndeks)	100	200	300
Kesim I'de üretkenlik	60c/ 80h	150e/ 100h	412.5/ 137.5h
(İndeks)	100	200	300
Kesim II'de üretkenlik	60c/40h	60c/ 20h	75c/ 12.5h
	100	200	400
Dağılım I/ I+II	2/ 3	5/ 6	0.91
Artı-değer oranı (yüzde)	100	300	690

Bu "dolambaçlı" çözüm, tüketim ve sermaye teçhizatı arasındaki denge bir devreden sonrakine elde edilmek zorunda olduğundan ve sonsuza kadar ertelenemeyeceğinden, saçma bir çözümdür. Eğer her bir devre sermaye teçhizatının ömrüne karşılık geliyorsa, bu periyod yatırım kararları için "planlama" periyoduyla tam olarak çakışıyor demektir. Sermaye malları, ancak ve ancak, meydana getirdikleri tüketici malları çıktısını izleyen devrede bir çıkış bulduğu takdirde tek bir devrede üretilebileceklerdir. Böylelikle, gerçekte, eğer ücretler değişmiyorsa, devre 2'den itibaren bir aşırı-üretim krizi meydana gelecek, devre I'de üretilmiş teçhizat kullanılan kısmı düşük bir emek talebine yol açacaktır. Keynesgil sorunsal ve büyük depresyonun kaynağı budur: Sistem işlemez hale gelmiştir ve ancak ücretlerde bir artışla işletilebilir.

Eğer artı-değer tüketiliyorsa, onun anlamsız kısmından kaçınmak mümkün olabilir. Bizim çok basit şemamızda artı-değer bütünüyle "tasarruf edilir"; fakat onun sabit bir oranının tüketildiğini varsayarsak, dengenin karakterinde değişme olmayacaktır. Böylece, eğer gerçek ücretler durgun kalırsa veya üretkenlikten daha düşük bir oranda artarsa, dinamik dengeyi sağlamak için artı-değerin büyüyen bir oranı

tüketilmek zorundadır. Bu koşulu yerine getirmek için üç teorik imkân var. Bunları, ilerde, işgücü değerinin belirlenmesinde nesnel ve öznel güçler arasındaki diyalektik sorunuyla ilişkili olarak irdeleyeceğiz.

Şimdi, organik bileşimler ve üretkenliklerle ilgili kayıtlamaları kaldırabiliriz. İki Kesim'de farklı organik bileşimler varsayımı sonuçları değiştirmez. Sözgelimi, devre 1 için şunu farzedelim:

Devre 1	Sermaye teçhizatı	Gerekli emek	Artı-emek	Çıktı
Kesim I	20e	50h	30h	60e
Kesim II	10e	50h	30h	100c
Toplam	30e	160h		

Saat başına ücret = 5/ 8F, e = 2F, ve c = 1F olduğunda denge sağlanır. Artı-değer oranı yüzde 60'dır. Üretkenlik her iki Kesim'de de ikiye katlanırsa devre 2'deki denge aynı artı-değer oranını, dolayısıyla, ikiye katlanmış bir gerçek ücreti gerekli kılacaktır (w = 5/ 8F, e = 1F, c = 0.50F).

Devre 2				
Kesim I	40e	50h	30h	120e
Kesim II	20e	50h	30h	220c

Değer cinsinden organik bileşimlerin, hâlâ bir Kesim'den ötekine farklılaşmalarına rağmen, değişmeden kaldıklarına dikkat edin (Kesim I için her iki devrede de 50/40, Kesim II için ise 50/20). Bu nedenle, Tugan Baranowsky'nin "dolambaçlı" çözümüne yönelik eleştirim burada da geçerli.

Şimdi, bir Kesim ile diğeri arasında farklı üretkenlik artışı varsayımını irdelemeliyiz. Varsayalım ki, Kesim I'in üretkenliği 1.5 artarken, teknoloji Kesim II'deki üretkenliğin bir devreden sonrakine ikiye katlanmasını mümkün kılıyor:

Kesim I	Devre 1	1e + 4h = 5e
	Devre 2	1e + 3h = 5e
Kesim II	Devre 1	1e + 4h = 6c
	Devre 2	1e + 2h = 6c

Dinamik dengenin şu durumda sağlandığı görülecektir:

Devre 1				
Kesim I	40e	+	160h	(40h,120h) = 200e
Kesim II	10e	+	40h	(10h,30h) = 60c
Toplam	50e		200h	(50h,150h)

Devre 2				
Kesim I	160e	+	480h	(94h, 38h) = 800e
Kesim II	40e	+	80h	(16h, 64h) = 240c
Toplam	200e		560h	(110h, 450h)

Burada, teçhizatın birim fiyatı $e_1 = 1$ ve $e_2 = 3/4$, tüketici mallarının birim fiyatı c = 5/6 ve c= 11/24 ve saat başına parasal ücret $w_1 = 1/4$ ve $w_2 = 11/56$'dır.

Genel olarak konuşursak, Kesim I'de veya II'de, ya da her ikisinde birden bir ilerleme meydana gelir gelmez, gerçek saat başına ücret, Kesim I ve II'deki üretkenlik artışlarının bir bileşimi olan bir oranda artmalıdır. Artı-değer ve organik bileşimlere gelince; onlar, bu üretkenlik artışının bir Kesim'den diğerindekine göre daha fazla olup olmadığına göre değişirler. Bu çıkarsamaların ayrıntılı bir ispatı ekte sunuluyor.

5. Kapitalist Üretim Tarzında Ücretin Belirlenmesi Bakımından Nesnel ve Öznel Güçler Arasındaki Diyalektik

Yukarda geliştirilen şema, saf kapitalist üretim tarzındaki dinamik dengenin, bir yandan işgücünün değerini (artı-değer oranı ve saat başına gerçek ücret) öte yandan da her bir Kesim'deki organik bi-

leşimleri ve bir devreyle sonraki arasındaki üretkenlik artışlarını nesnel olarak zorunlu bir ilişki içine soktuğu gerçeğini açıklığa kavuşturuyor. Sistemin bu ilişkinin kendini açığa vurması için gerekli kıldığı açık şart, emeğin ve sermayenin bir endüstriden öbürüne ve böylece bir bölgeden ötekine tam akışkanlığı yani, "saf" kapitalist üretim tarzı varsayımında saklı olan proleterleşme sürecinin tamamlanmış olmasıdır[25].

Emmanuel bu zorunlu nesnel ilişkiyi unuttu. Ücreti üretici güçlerin gelişmişlik düzeyinden koparma ve onu bir "bağımsız değişken"e dönüştürme hatasını işledi. Bu "değişken"in düzeyini belirlemek için, birikimi yönetenlerden başka güçler işin içine sokulmak zorunda: Örneğin, Ricardo, Malthus veya Lasalle tarafından geliştirilen ve Marx'ın ciddi biçimde eleştirdiği bir tür nüfus yasası. Veya, bu düzeyin "geleneksel" olduğuna, yani, özerk toplumsal ve siyasal dengelerden, egemen toplumsal güçlerden kaynaklandığına karar verilebilir (açık ki üretim tavanından başka hiçbir nesnel sınırlama yoktur buna): Bu, Joan Robinson tarafından, kendi gelişiminin[26] bir aşamasına, Emmanuel tarafından ise, Marx'ın, işgücü değerinin belirlenmesinde etkili olan "tarihi ve ahlaki" unsura ilişkin saptamasının içeriğine verilen anlamdır.

İnsan kendini ekonomizme öylesine kaptırabilir ki; "dengenin nesnel düzeyi"nin, arz ve talep yasasının kendiliğinden işleyişiyle sağlanabileceği iddia edilir. Geleneksel ekonomi için karakteristik olan bu tür ifade tarzları Marksizme bütünüyle yabancıdır. Çünkü ücretlerin düzeyi, birikimin ihtiyaçlarınca yönetilen bir bağlamda (nesnel unsur) meydana gelen sınıf mücadelesiyle (öznel unsur) belirlenir. Sistemin kendiliğinden eğilimi; gerçekte, kâr oranını azamileştirme şartı olan artı-değer oranının azamileştirilmesi amacıyla, ücretlerin düzeyini düşürmektir. *Unequal Development* 'da, öznel ve nesnel güçler arasındaki diyalektiğin, bir yüzyıl boyunca, devresel hareketlerde yansıdığını; İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana ise, merkezdeki bu

25 Emeğin akışkanlığı sorunu açıktır ki bu bağlama girer. Bu çok önemlidir ve "ulusal fenomenler"in (ki siyasal ve ideolojik düzlemden türerler) bütün tahlile sokulmasını gerekli kılar. Tahlil, temelin düzleminde (ekonomik düzlem) kalmamalıdır. Böylelikle ekonominin ötesine, tarihsel materyalizme gitmek zorundayız.
26 Joan Robinson, AnEssay on Marxian Economics (London, 1941; New york: St. martin's Press, 1966).

hareketlerin, sosyal demokrat karakterde bir "toplumsal sözleşme" sayesinde kontrol edilebilmesi için gereken koşulların ortaya çıktığını göstermiştim [27].

Ekonomizm hatası; evrensel uyumlar ideolojisine, kapitalizmin kendi temel çelişkileri için geçmişte bulmakta olduğu tarihsel çözümlerin idealleştirilmesine ve bu çözümlerin yegâne mümkün çözümler olarak görülmesine götürür. Gerçekteyse, gerçek ücretin artan üretimle birlikte yükselmediğini; sistemin, artı-değerin tüketilmesinde bir çözüm bulabildiğini gördük.

İlk "çözüm" - artı-değerin büyüyen bir oranının kapitalist tarafından bireysel tüketimi - "normal" bir çözüm yolu değil, çünkü kapitalistler arası rekabet tasarrufları gerekli kılar. Ayrıca, kapitalist tarzın temel özelliklerini yansıtan sistemin ideolojisi bu çözüme karşıttır. Bununla birlikte, göreceğiz ki, çevresel kapitalist tarzda pazar sorununun böyle çözümlenmesi fiili bir olgudur. İç dengesizlikler, İngiltere'de geçen yüzyılın ilk altmış beş yılı boyunca, Japonya'da ise İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar, dış yayılmayla karşılandı. Günümüz periferisinde ise, dış yayılma olanaksız veya son derece kısıtlı olduğundan, emme, kapitalistlerin tüketimindeki olağanüstü büyümeyle olur. Bu, ilerde irdeleyeceğimiz nedenler yüzünden, merkezi tarzla kontrast içindeki çevresel tarzın özgül doğası tarafından mümkün kılınır - (yüksek üretkenlikli) modern teknolojilerin ikili görünümü ve düşük ücretler, egemenlik altına alınmış kapitalizm-öncesi tarzların sürmesi (ve bunun öngerektirdiği sınıf ittifaklarının) söz konusu ikili yapı ve düşük ücretler üzerindeki koşullayıcı etkisi ve yerel burjuvaziyi rekabet zorunluluğundan kurtaran teknolojik bağımlılık. Bir kez daha vurguluyorum ki, bunlar, merkez sermayesine bağımlılık ve düşük ücret koşullarının yeniden üretimi olarak, çevresel tarzın yeniden-üretiminin özgül doğasını anlamamızı sağlayan koşullardır.

İkinci çözüm, merkezin kendisinin kendi çelişkilerinin üstesinden gelmek için keşfettiği çözümdür. "Aşılamaz" çelişkilerin olmadığını - katastrofik çöküş, ya da "genel bunalım" teorisi vb. - ama sadece, onları aşmaya yönelik farklı almaşıklar bulunduğunu birkaç kez tekrar ettik: Sistemin temel özelliklerini koruyan kapitalist almaşıklar ve bu

27 Amin, *Unequal Development*, bölüm 2.

temel özellikleri dipten doruğa değiştiren sosyalist almaşıklar. Uzun bir zaman önce Chamberlin ve Joan Robinson tarafından gayet iyi betimlenmiş olan tekelci rekabet, "satış maliyetleri"nin ürünün fiyatına girmesi ve asalak üçüncü sektörün gelişmesi, Baran ve Sweezy'nin belirttükleri gibi, sistemin "kendiliğinden" çözümüdür[28]. Bununla aynı gruba giren ve göreli fiyatların bozulması ve sermayenin parçalanıp dağılmasından türeyen çözümler de var. Tüketme güçlükleri, aslında, fiyat bozulmalarına yol açar. Bir kutupta yoğunlaşmış olan sermaye, piyasa koşullarına karşılık olarak, bu kez de öteki kutba dağılır. Böylelikle, yeni faaliyetleri kârlı kılan koşullar sürekli biçimde yeniden yaratılır; bu koşullar ise sürekli biçimde bir "küçük kapitalizm"e yol açarlar. Bu, geçmişin bir kalıntısı değil, bizzat yoğunlaşmanın bir sonucudur. Bu "küçük kapitalizm" içinde (hizmetler, iyi cins tarım, vb.) bireysel kapitalizm de kendi kârlarının büyük bir parçasını tüketir.

Üçüncü "çözüm", devletin artığın emilmesi sürecine doğrudan müdahalesini gerekli kılar: Kamusal, sivil ve askeri harcamalar. Paul Baran'ın[29] büyük sezgisi; dinamik denge modelinin bundan böyle "saf" iki sektörlü modelin çerçevesi içinde değil, yeni bir çerçevede, devletin üçüncü sektörü oluşturduğu ve artığın giderek büyüyen bir oranını tükettiği yeni bir çerçevede yapılabileceğini anlamasıydı. Gerçekliğe tam olarak denk düşen bu tahlil, artı-değerden daha geniş ve üretici emek verimliliğiyle doğrudan bağlantılı bir kavramın işin içine sokulmasını gerektiriyordu. Bu, "artık" kavramıydı.

Bu "çözümler"in kullanılması işgücünün nesnel konumunu yok mu eder? Yanıt, bu konuma ekonomist bir açıdan bakanlar için, evettir. Ama gerçekte bu "çözümler" bize, öznel ve nesnel güçler arasındaki bir diyalektiği hatırlatıyor: Çünkü devlet müdahalesi ona anlamını veren sınıf mücadelesi bağlamı içine yerleştirilmelidir.

Diyalektik, birbirinden bağımsız şeylerin yan yana konması demek değildir. Burada anlatılan bütün değişik görünümleri içinde sınıf mü-

28 E.H. Chamberlin, *The Theory of Monopolistic Competition* (Cambridge. Mass.: Harvard University Press, 1931); Joan Robinson, *Economics of Imperfect Competition* (London, 1935; New York: St. Martin's Press, 1966); Paul Baran ve Paul Sweezy, *Monopoly Capital* (New York: Monthly Review Press, 1966).
29 Paul Baran, *The Political Economy of Growth* (New York: Monthly Review, 1957); Harry Magdoff, *The Age of Imperialism* (New York: Monthly Review Press, 1969).

cadelesi hasbelkader gerçekleşen bir dengenin nesnel gerekliliklerini yansıtmaz. Sınıf mücadelesi nesnel koşulları değiştirir. Model, ekte açıklandığı gibi, zorunlu biçimde tek-yanlıdır, gerçeklik ise değil. Sınıf mücadelesinin sonuçları "model"in koşullarını değiştirir: Onlar kaynak tahsisi üzerinde verimlilik artış oranları üzerinde etki yaparlar. Nesnel koşullar ve öznel güçler birbirleri üzerinde etkir ve yeniden etkirler.

Son bir not: Dinamik denge tahlilimiz kâr oranı trendine ilişkin varsayımlar içermiyordu. Bu soruna daha sonra, kapitalist sistemin evriminin aşamaları ve (bununla ilgili) kâr oranının düşmesi sorunuyla bağlantılı olarak döneceğiz.

6. Emeğin Ücreti ve Dünya Sistemindeki Konumu: Eşitsiz Değişim

Artık, başlangıç noktamıza, uluslararası değerler sorununa dönebiliriz. Eğer dünya sistemi, özerk ulusal sistemlerin, her biri saf kapitalist üretim tarzına indirgenmiş özerk ulusal sistemlerin basit biçimde yan yana bulunmalarından ibaret olsaydı; o zaman, ulusal üretici güçlerin gelişme düzeyi ile ilişki içindeki işgücü değerinin nesnel konumuna ilişkin tahlilimiz yeterli olurdu. Bundan böyle, ülkeler arasında ticareti değer yasası yönetmeyecek. Yoksa, Ricardo'nun öznel açıdan yapılmış tahlili uluslararası ticaretin yegâne mümkün rasyonalizasyonu olurdu. *Unequal Development'da*, öznel-değer teorisinin özerk prekapitalist kuruluşlar arasındaki ticaret ilişkilerine uygulanabileceğini belirtmiştim (uzun-mesafe ticareti ve bundan doğan tekel kârları)[30]; aynı teori çağdaş dünya sistemine de uygulanıyor.

Bu anlamsızdır; çünkü, bu sistem özerk ulusal kapitalist üretim tarzlarının basit biçimde yan yana bulunmaları değildir. Bu nedenle, sistemdeki (hem merkezde, hem periferide) emeğin ücretinin konumu sorununu incelemeliyiz.

Emmanuel'e dönelim. Onun, malların uluslararası olduğu, işgücünün değeri sorununun dünya düzeyinde incelenmesi gerektiği yolundaki görüşünü paylaşıyorum. Ancak, dünya pazarında değişilen ürünlerin spesifik ürünler olduğu, indirgenemez kullanım-değerlerini temsil ettiği konusunda onunla aynı fikirde değilim. Dahası, ulus-

30 Amin, *Unequal Development*, s. 30 ff.

lararası ticaretin incelenmesinin, ulusal kapitalist üretim tarzları arasındaki ilişkiler bağlamında kapsanabileceği görüşüne de katılmıyorum. Bu iki sorunu daha derinlemesine ele alalım.

Periferi tarafından ihraç edilen ürünler "spesifik" midir? Olgular böyle olmadığını gösteriyor. Üçüncü Dünya ihracatının çoğu hem merkezde hem de periferide üretilen hammaddelerdir: Ham petrol ABD ve Arap ülkelerinde; pamuk yine ABD'de ve Hindistan'da; demir cevheri Avrupa ve Afrika'da üretiliyor. Ayrıca, bu hammaddelerin pek çoğu birbirinin yakın ikamesidir: Tropik yağlı tohumlar ve ılıman bölgelerden gelen yağlı tohumlar, doğal lif ve kauçukla onların sentetik ikameleri, tropikal meyveler ve Avrupa'da yetişen meyveler. Periferi tarafından sağlanan gerçekten "spesifik" ürünler sayıca çok azdır ve Üçüncü Dünya'nın ticaretinin sadece küçük bir oranını temsil ederler. Çay, kahve ve kakaonun da, yukarıda sayılanlar kadar yakın olmasalar bile, ikameleri olduğunu eklemeliyim. Genelde konuşursak, geleneksel ekonomi, kullanım-değerinin rolünü abarttı. Bu anlaşılır bir şey - ekonomiyi "tüketici tercihleri" üzerine oturtmak için, gerçekte birbirlerinin yakın ikameleri olan ürünlerin kullanım-değerlerine birbirine indirgenemezlik karakteri atfedilmelidir. Ama, kapitalistlerin talebi nasıl yönlendirdikleri ve kullanmak istedikleri stratejilere bağlı olarak, bir veya diğer ikameyi nasıl kabul ettirdiklerini biliyoruz. Son tahlilde, tüketim üretime bağlıdır, üretim tüketime değil.

"Spesifiklik"e ilişkin nokta önemli. Emmanuel ve ben ticaret üzerine çok tartıştık ve hep farklı dalga uzunlukları üzerinde kaldık. Çünkü ürünlerin "spesifiklik"i üzerine varsayımların bütün tartışma boyunca, kendiliğinden ama gereğinden fazla zımni biçimde, Emmanuel'inkilere karşıttı. Bence, ürünlerin "spesifiklik"i daima bir mit idi, *meta yabancılaşması*nın sonucuydu. Merkezin ve periferinin aynı kullanım-değerlerini ürettiklerini düşündüğümden, aynı kullanım-değerlerini üreten sektörlerdeki üretici güçlerin ("üretkenlikler"in) düzeyinin karşılaştırılması zorunlu hale gelir. Emmanuel'e göre bu sorun doğmuyordu: Sonuç, değişimi üretim sürecinden tümüyle koparması oldu.

Emmanuel'in bu konudaki görüşünün bir hata, ciddi bir hata olduğu düşüncesindeyim; bu hata, Marx'a kökünden zıt bir tutumu ve

Kapital 'in ilk bölümlerinin belirleyici önemi üzerindeki bilinçsizliği açığa vuruyor. (Söz konusu bölümlerde ekonominin eleştirisi meta yabancılaşmasının, meta fetişizminin kırılması üzerine oturur.) Bu, Emmanuel'in, ondan önce pek çokları gibi, daha sonra irdeleyeceğimiz "dönüşüm" sorunu üzerinde niye marjinalizme geri çekildiğini açıklıyor. Çünkü, inanıyorum ki, burada pek çok marksist tarafından tam anlaşılmayan temel bir öğe söz konusu. İşte bu yanlış anlamayı açıklığa kavuşturmaya çalışacağım.

Marx üretim ve tüketimin birbiriyle diyaletik biçimde bağlantılı olduğunu düşünüyordu: Tüketim üretimi *yadsır* fakat her ikisi de *daha yüksek bir birlik düzeyinde* yakından ilişkilidirler. Başka yerlerde de söz konusu olduğu gibi, bu birlik simetrik değildir; son tahlilde, üretim tüketimi yönetir. Marjinalizmin yöntemi bunun karşıtı bir önerme üzerine oturur: Temelde potansiyel olarak sınırsız olan bir dizi "insan ihtiyaçları" vardır. Bu ihtiyaçlar, üretilen nesnelerin tüketilmesiyle doyurulur.

Dolayısıyla toplumsal bilim ekonomiye, ekonomi ise "psikoloji"ye indirgenebilir - toplumsal değil doğal varlıklar olarak insanların "nesneler"le, onlara ihtiyaçlarını doyurmalarını sağlayan nesnelerle ilişkisi. "Tüketiciler" haline gelmiş olan insanların bunun böyle olduğuna inanmaları gerekmesi, kapitalizmin, en yüksek aşamasında, metanın egemenliği olduğunu; söz konusu nesnelerin, sahip olmaları muhtemel herhangi bir özel kullanım-değeri için değil, değişim değerleri için üretildiklerini; onların kullanım-değerinin özel bir şey değil, üretim tarzının yarattığı toplumsal bir ürün olduğunu gerçekten anlamış birisi için sürpriz değildir. Kâğıt çiçeklere olan ihtiyaçtan farklı bir plastik çiçek ihtiyacı gibi, doyurulması gereken "spesifik" bir ihtiyaç yoktur. Plastik ve kâğıt çiçek, üretmesi kârlı bir şey olduğu için üretilir. Bu, satmak için sadece ve sadece kendi emek güçlerine sahip olan ve hayatta kalmak için bunu yapmaları gereken insanların var olması sayesinde mümkündür; *bu çiçekler üretilir ihtiyaç ise arkadan gelir* - bu ihtiyaç çiçeklerin üretilmesiyle eşzamanlı olarak yaratılır.

Bu nedenle, eşitsiz değişimin doğasını, malların spesifik olmayışları bağlamında tanımlamaya çalışacağım. Üçüncü Dünya ihracatının çoğunu üretmekte kullanılan teknolojilerin merkezde aynı

sektörlerde kullanılanlarla aynı olmasına rağmen; gerçek ücretler periferide çok daha düşüktür. Ayrıca, bu ürünlerin, içinde örgütlendikleri çerçeve kapitalist üretim tarzının çerçevesidir. Bu koşullarında, değer transferine ilişkin tahlilim Emmanuel'inkinden üstündür; o, doğru bir eşitsiz değişim tanımına izin veren biricik tahlildir: Üretilmeleri, üretkenlik farklarından daha büyük ücret farklılaşmalarını gerektiren ürünlerin değişimi.

Marx tarafından, aynı ürünü değişik üretkenlik koşullarda üreten ve ihraç eden iki ülke arasındaki değişimlere ilişkin, "geçerken" yapılan gözlem, "bu özel durum her biri değişik sektörlerde uzmanlaşan iki ülke arasındaki değişim ilişkilerine dair eşitsiz değişim teorimi hiçbir biçimde etkilemez"[31] diyen Emmanuel tarafından aceleyle ıskartaya çıkarıldı. Ancak Marx'ın gözlemi, marjinal bir not biçiminde de olsa, çok derin bir gözlem olarak beliriyor ve incelemek durumunda olduğumuz soruna tam olarak karşılık geliyor. Emek üretkenliğinin sadece kullanılan teknolojilere değil, aynı zamanda, uygun sermaye teçhizatıyla donatılmış verili bir toplumsal sistemdeki emeğin, içinde faaliyet gösterdiği normal çerçeveye de bağlı olduğu doğrudur. Bu doğal kaynakların kendi başlarına bir üretkenliği yoktur, ama onlar emek üretkenliği üzerinde etkilidirler. Bununla birlikte, sermayenin bu kaynaklara girişinin toplumsal ve ekonomik koşulları değişir, farklılaşır ve bütün bir eşitsiz değişimler dizisi emeğe ödenen eşitsiz ücretlerden daha başka etkenlerce karakterize olur[32].

Açıktır ki, eğer kullanım-değerleri birbirlerine asla indirgenemez olarak görülürlerse, "doğal" öğe belirleyici hale gelebilir. Emmanuel, gelişmekte olan ülkelerin, ihracatlarında, ithalatlarındaki dezavantajlarından çok daha yüksek bir göreli avantaja sahip olduklarını söylerken, kendisini bu belirleme üzerine yerleştirir[33]. Çünkü açıktır ki, İngiltere'de kakao yetiştirmek Gana'da dokuma ürünleri üretmekten göreli olarak daha fazlaya mal olurdu. Ne var ki, bu ifade, spesifik olmayan ürünler söz konusu olduğunda, anlamsızdır. Bununla birlikte, Emmanuel'in göremediği doğal kaynaklara girişin toplumsal ve eko-

31 Emmanuel, "Echange inégal et développement inégal," s. 79.
32 Amin, *Unequal Development*, s. 149 ff.
33 Emmanuel, "Echange inégal et développement inégal," s. 80.

nomik koşulları, bizim "eşitsiz değişimin öteki biçimleri" olarak nitelediğimiz şeydeki belirleyici öğelerdir.

Değişilen ürünlerin hiçbir biçimde spesifik olmadıkları fikri kabul edilmesi hayli zor bir fikir. İlk olarak; çünkü bu, daha önce de söylediğim gibi, marjinalist önkoşula bir saldırıdır. İkinci olarak; çünkü tahlil doğrudan doğruya şu soruyu ortaya koyuyor: Merkez bu ürünlerin üretimini niye bırakmamaktadır? Ve akıl yürütmeyi sürdürürsek, mallar ve sermaye uluslararası olduğuna göre, sermayenin, istediği her şeyi daha düşük ücretlerle üretmek için periferiye yönelmesi ve oradan tekrar merkeze ihracat biçiminde dönmesi neden gerçekleşmiyor?[34].

Bunun olmayışını açıklayan iki neden var. İlki, tarihsel bir neden: Sermaye uluslararası olmadan önce ulusaldı, yani, sermayenin uluslararası akışkanlığı bir eğilimdir (artan bir eğilim) ve yoğunlaşma ve tekellerin belirmesiyle bağlantı içinde meydana gelmiştir. Ayrıca, Emmanuel, Ricardo'nun sermayenin hareketsizliği varsayımı karşısında çok haklı olarak, "İngilizler için optimum çözüm, hem kumaş hem de şarap üretmek için sermayeleriyle birlikte Portekiz'e göç etmek olurdu"[35] gözlemini yapıyor. Eşitsiz değişim teorisiyle kapitalist sistemin gelişiminin tarihsel aşamaları arasındaki ilişkilere daha ilerde göz atacağız.

Teorik nitelikte olan ikinci neden daha önemli: Gerçek ücretler ve üretici güçlerin gelişme düzeyi arasındaki ilişkiye dair söylediğimiz şey, saf kapitalist üretim tarzı için olduğu kadar, dünya sistemi için de doğru. Eğer bütün endüstriler daha düşük bir ücret avantajına sahip olacakları Üçüncü Dünya'ya göç etselerdi, bu endüstrilerin ürünleri gelişmiş dünyada çıkış yeri bulamazdı. Bu nedenle, Minian'ın, malların ve sermayenin akışkanlığı emeğinse hareketsizliği koşullarında teorik bir çözümün olanaksız olduğu biçimindeki tezinin hiçbir temeli yoktur. Bu tip eleştiriye karşılık olarak öne sürülen, merkezde ve periferide ödemeler dengesi zorunluluğu görüşü doğrudur: Bu düzeyde

34 Bu, gerçekten de, runaway sanayilerin gelişiminden görülebileceği gibi, sistemin gerçek eğilimidir (*Unequal Development*, s. 188 ff.). Bu tartışma için, bkz. Isaac Minian, *Costes comparatives e intercambio desigual et Comercio internacional e intercambio desigual*, yayımlanmamış doktora tezi, Santiago, 1972.
35 Emmanuel, *Unequal Exchange*, s. xiii.

denge, emeğe ödenen ücretin düzeyiyle üretici güçlerin gelişme düzeyi arasındaki daha temel bir denge zorunluluğunun yansımasından başka bir şey değildir.

Şimdi, Emmanuel'in kendi üzerine koyduğu ikinci sınırlamayı irdelemeliyiz. Periferiden gelen ihracatın üretildiği çerçeve kapitalist üretim tarzı değildir. Daha genel terimlerle söylersek, periferideki işçilerin tüketiminin bir bölümünü oluşturan ürünler ille de kapitalist üretimden türemez. Bu, sadece periferinin kapitalist ihracat sektörlerindeki işçilerin tüketimi için değil; iç pazarda faaliyet gösteren yerel sanayiler için de böyledir. Bu değişik üretim tarzları birbirlerine nasıl bağlıdır? Kapitalist tarzın egemenliği tam olarak ne anlama gelir? Bu sorulara şu veya bu biçimde bakmak eşitsiz değişim tahlilini etkiler mi?

Değişime giren taraflardan birindeki üretim tarzı kapitalist bir tarz değilse, kapitalizm temel kavramını kullanamayız artık (sermaye, ücret ve kâr, artı-değer oranı ve kâr oranı, vb.). O zaman, eşitsiz (veya eşit) değişim teriminin burada hâlâ bir anlamı var mıdır?

Kapitalist tarzla ticari ilişkileri olan prekapitalist kökenli üretim tarzları büyük ve geniş bir yelpaze üzerinde yayılırlar. Basitleştirmek için, onları, basit küçük meta üretim tarzına indirgeyebiliriz. Varsayalım ki, yukarıda tanımlanan kapitalist toplum verili teknolojilerle 60e ve 60c üretiyor ve Oe + 100h → 20c formülüne göre, sermaye teçhizatı olmaksızın zanaat tekniğiyle, benzer bir kullanım-değerine sahip tüketici malları üreten bir basit meta tarzıyla ticaret ilişkilerine giriyor.

Burada, gerekli emek ve artı-emek arasında herhangi bir ayrım yapamayız artık; çünkü, söz konusu olan bir basit meta üretim tarzıdır. Eğer burada emeğe ödenen ücretin 0.20F/saat olduğu kabul edilirse (aynı ürünü üreten kapitalist tarzdaki 0.50F/saat ücretine karşı), *c* ürünü rekabet gücüne sahiptir. Burada daha şimdiden aynı miktar çalışma zamanı için emeğe ödenen ücretlerin eşitsiz oluşu (2.5) anlamında, "eşitsiz değişim" var, ama bu fark üretkenliklerin farkıyla özdeştir.

Eğer devre 1'den devre 2'ye üretkenlikteki iyileşme kapitalist ekonomide *c* 'nin birim fiyatını 1'den 0.50F'ye düşürürken, zanaatçı eko-

nomi hiçbir ilerleme yapamazsa, bu ikinci, rekabet gücünü korumak için, emeğin saat başına parasal ücretini 0.2F'den 0.1F'ye düşürmek zorundadır. Merkezde gerçek ücretler üretkenlikle birlikte artarken periferideki emeğe ödenen ücret durgun kalır; çünkü her iki durumda da işçilerin tüketiminin bir parçasını oluşturan tüketici malları fiyatı 1F'den 0.50F'ye indirilmiş uluslararası mallarıdır. Bu sorunu, yani, faktör ticaret hadlerinin bozulmasını *Unequal Development* 'da irdelemiştim: Uluslararası ticaret, geleneksel teorinin iyimser iddialarının tersine, üretkenlikteki eşitsiz ilerlemeden türeyen kârların paylaşılmasını sağlamaz[36].

Açıktır ki, eğer basit meta ekonomisi spesifik bir ürün satsaydı, bu ekonominin, emeğine ödediği parasal ücrette bir indirimi kabul etmeye zorlanması için hiçbir neden olmazdı. Bu durumda ürününün arz fiyatı aynı kalabilirdi. Böylece de kapitalist ekonominin üretkenliğindeki iyileşmeden doğan kârdan bir pay alabilirdi. Yine de, basit meta ekonomisinin ürününün fiyatında bir düşmeyi kabul etmesi muhtemeldir; çünkü merkezde, her koşulda, bu ürünün daha ucuz ikameleri geliştirilebilir. Bu, özellikle, zanaat emeğine ödenen gerçek ücret, yerel tüketim mallarının daha ucuz ithal mallarla ikame edilmesi sonucu değişmeden kaldığı sürece geçerli olur.

Bu akıl yürütme değişimin eşit veya eşit olmayan doğası üzerine hiçbir surette önyargılı değil. O, sadece, tarafların, üretkenlikteki eşit olmayan ilerlemeden yararlandıkları veya yararlanmadıkları koşulları ortaya koymamızı sağlıyor. Bununla birlikte, yukarda tanımlanan ve tarafların kapitalist üretimin çerçevesinde örgütlendikleri durumla analoji yaparak, eşitsiz değişim kavramını, tarafların üretim tarzı ne olursa olsun, emeğe yapılan ödemedeki farkın üretkenlikler arasındaki farktan daha büyük olduğu durumlara doğru genişlettim. Bu genişletme, uluslararası kapitalist sistem içindeki bütün çağdaş ticari faaliyetlerin çok yakın entegrasyonu göz önünde tutulduğunda, tümüyle haklı görünüyor. Pek çok durumda, değişimdeki bu eşitsizliğin boyutu oldukça kolay biçimde ölçülebilir. Ürünlerin, birbirlerinin yakın ikameleri olmadığı bazı durumlarda, bunun daha zor olduğu doğrudur[37].

36 Bkz. Amin, *Unequal Development*, s. 163 ff. Burada, çifte faktör-ticaret-hadleriyle uğraşıyorum.

Bununla birlikte, kavram geçerliliğini yitirmez; çünkü sermaye sadece bireysel (parçalanmış) değil aynı zamanda toplumsal (global)dır da.

Değişim modelinin art arda gelen aşamaları, kapitalist tarz ve basit meta tarzı arasındaki değişim ilişkilerinin ikincinin yeniden-üretim koşulları üzerinde bir etki yapabileceği yani, artı-değer oranını değiştirebileceği olgusunu açıklığa kavuşturuyor; değişimin olması halindeki gerçek dinamik-denge ücreti, olmaması halinde oluşacak olan gerçek ücret düzeyinde farklı olurdu. Eğer basit meta üretim tarzının sunduğu ürünler kendi ürettikleriyle rekabete girerse, kapitalist tarzdaki birikimin koşullarında değişme olmaz: Kapitalist tarz, fiyatlarını dayatarak, kendi özerk dinamiğini "korur". Bu rekabeti geliştiren ekonomik önlemler ya özdeş ürünlerin veya yakın ikamelerin eşitsiz üretkenlilerle merkezdeki ve periferideki üretiminin paralel örgütlenmeleridir ya da sermayenin, marjinal biçimde bile olsa, egemenlik altındaki yerel ekonominin de sağladığı ürünleri daha yüksek bir üretkenlikte üretmek için, periferiye doğru göçüdür. Endüstriyel ürün plantasyonları (Unilever, United Brand vd.) ile egemenlik altındaki zanaat üretimi arasındaki zıtlık bu stratejiyle ilgilidir. Genel olarak konuşursak, bu, egemenlik altına alınmış ve varlığını koruyan zanaat üretimine karşı rekabet içindeki kapitalist üretimin örgütlenişini açıklar. Elbette, "ekononik" araçlar, prekapitalist tarzları kapitalist ticaret sistemiyle bütünleşmeye zorlamak için aynı anda kullanılan "politik" araçlardan ayrı değildir. Yukarıda tanımlanan tipten hiçbir model, kapitalizm-öncesinden çevresel kapitalizme geçiş halindeki toplumsal kuruluşların ve bu geçişin özgül sınıf ittifaklarının somut tahlilinin yerini tutamaz[38].

Bununla birlikte, eğer sermaye bu rekabeti geliştirmeyi başaramazsa; prekapitalist toplum "direnir" ve kapitalist toplum, ticaret yoluyla, ötekisi tarafından sunulan başlıca spesifik ürünleri elde etmek zorunda kaldığı sürece ve ölçüde, kapitalizmin yeniden-üretim ko-

37 A.g.e., s. 138 ff. *Kapital*'in yayımlanmamış bölümü ve Napoleoni'nin çalışması bu düşünceyi destekliyorlar.

38 *Unequal Development*'ın bütün bölümlerini, geçişin tarihine ayırmanın nedeni buydu. P. -P. Rey, bu sorunlarla başka bir yerde, ampirik anlamda (*Colonialisme, néo-colonialisme et transition au capitalisme* [Paris: Maspero, 1971]) ve teorik anlamda (*Les alliances de classes* [Paris: Minuit, 1973]) uğraşu.

şulları değişmiş olur.

Periferide ve bütün sistem içinde nesnel ve öznel güçler arasındaki diyalektiğe ilişkin bu temel noktada daha net olunabilir mi? Ekonomistler daima "sağlam kanıtlar" dedikleri, modellerle formüle edilebilecek türden şeyler ister. Durum burada böyle değil. Ek'te açıklandığı gibi, saf kapitalist tarzdaki işgücünün "nesnel konumu", bütün modellerin kusuruyla (tekyanlı olmakla) malul basit bir model içinde gösterilebilir (kanıtlanabilir değil).

Tezimiz, böyle mekanik açıklamalara başvurmak mümkün olmadığında meydana gelen görüntülere karşın, sağlam kalıyor. Derinlemesine tarihsel materyalizmin içinde ve dolayısıyla "ekonomi"nin alanı dışında olduğumuz şu anda durum budur. Dünyanın birliğinin, kapitalist tarz tarafından egemenlik altına alınmış karmaşık toplumsal kuruluşlar içinde entegre üreticilerin, emeklerinin ürününü değil, emeklerini satmaları olgusunda yansıdığını; vurgularken, okuyucuyu, çevresel kuruluşların oluşumuna ilişkin olarak *Unequal Development*'da yaptığım analizimde bulunan kanıtlara yolluyorum[39]. Orada, tarihsel materyalizm açısından, tarihi, "ulusal olgular"ı, sosyolojiyi ve toplumsal sınıfları, siyasal mücadeleleri ve ideolojileri, ekonominin evrimini ve bütün bunların insanların yabancılaşmış bilinçlerindeki yansımasını, onların "bilimsel teoriler"ini ve değer sistemlerini kucaklayan bir tahlil sunmaktayım. Daha yapılacak epey iş var; yalnız, hiçbir yere götürmeyen tekyanlı modellerin alanında değil, bu yönde.

7. Eşitsiz Değişimden Eşitsiz Gelişmeye

Emmanuel'in kendi üzerine koyduğu iki kısıtlamayı kaldırırken, yani, 1) değişilen ürünlerin "spesifik" olmadıklarını ve 2) onların kapitalist-olmayan üretim tarzları çerçevesinde de üretilebildiklerini kabul ederken; teorinin önemli bir ilerleme kaydetmiş olduğu düşüncesindeyim. İlk olarak, teori eşitsiz değişimin düzgün bir tanımını içeriyor. Dünya kapitalist sisteminde eşitsiz değişim, emeğe ödenen ücretler arasındaki fark üretkenlikler arasındaki farktan daha büyük olduğunda var olur. Bir yandan, bu tanım dünya kapitalist sistemine özgü bir olguyla ilgili; o, başka sistemlere örneğin prekapitalist uzun-

39 Amin, *Unequal Development*, s. 293 ff.

mesafe ticaretine özgü olguları betimleyemez. Öte yandan, kapitalist eşitsiz değişim, dünya kapitalist sistemi içinde birbirine ticaret yoluyla entegre olmuş iki üretim tarzının bizzat kendilerinin kapitalist olduklarını ima etmez ille de. Öyleyse bu tanım, Emmanuel'inkinden daha incelikli ama aynı zamanda daha geneldir.

Doğrudan doğruya üretim fiyatları anlamında tartışan çünkü kendi modellerinde artı-değer değil eşit kâr oranları varsayımını yapan Saigal de bu sonuçlara kendi başına ulaşıyor. Onun modelleri, eşitsiz değişimin, gerçek ücret farklılaşması üretkenliklerdeki farklılaşmadan daha büyük olduğunda meydana geldiğini gösteriyor. Göreli ücretleri daha düşük olan taraf hangi Kesim'de uzmanlaşırsa uzmanlaşsın, bu uzmanlaşma yüzünden kaybeder - (soyutlanmışlık durumuna karşıt olarak) sadece değişim oranlarında değil, aynı zamanda potansiyel büyüme anlamında da kaybeder. Saigal benim Ricardo eleştirimi ve şu varsayımımı da yineliyor: Bir ülkenin uzun-dönem çıkarı, bu seçim ticaretin aleyhine olsa bile, üretkenlikteki gelişme açısından en iyi ufuklara sahip üretim dallarını geliştirmekte yatar[40].

Eşitsiz uluslararası ticaretin ortaya çıkmasının tek zorunlu şartı, gerçek ücretleri karşılaştırabilmemiz; yani, ücret-mallarının uluslararası mallar olmalarıdır. Eğer böyle olmasaydı, yani, ücret-malları uluslararası nitelik taşımasaydı, ulusal sistemler birbirlerinden yalıtılmış olurlardı. Böylece dünya sistemi de var olmazdı; çünkü o, tanım gereği, malların uluslararası, küresel bir karaktere sahip olmalarını şart koşar. Kendimi tekrarlamak pahasına da olsa, yeniden vurguluyorum ki, eşitsiz değişim zorunlu biçimde tarafların üretim tarzlarının ille de kapitalist olması gerektiği anlamına gelmez: Üretilen malların uluslararası kapitalist pazar için tasarlanmış olması yeterlidir.

Ampirik düzeyde, gelişen ülkelerdeki ücret-mallarının büyükçe bir oranı ithal edilir veya yurt-içi ithal-ikame sanayiler ve/veya kapitalist tarım tarafından sunulur. Dolayısıyla, bu ürünlerin fiyatları, tıpkı merkezdeki ücretlerin gerçek karşılığını oluşturan ürünlerin fiyatları gibi, uluslararası rekabetin yasalarına tabidir. Periferideki bazı ücret mal-

40 A.g.e., s. 133 ff.'de, Ricardo'nun varsayımlarını kullanarak soyut düzeyde bu sorunla uğraşıyorum. Saigal, Amin, *L'échange inégal*'de, taraflardan birinin sadece ticaret yönünden değil ama potansiyel büyüme anlamında zararlı çıktığı gösteriyor.

ları hâlâ prekapitalist üretim tarzları içinde sunulduğunda bile, fiyatları, uluslararası ikamelerinin fiyatlarıyla aynı çizgiye gelmek zorundadır. Bu az gelişmişliğin genel bir karakteristiğidir - üretkenliklerin dağılımı merkezde karakteristik olan dağılımdan farklıyken, uluslararası göreli fiyat yapısı haline gelen merkezdeki göreli fiyat yapısının periferiye transferi[41].

Teori, eşitsiz değişimi düzgün bir biçimde tanımlarken, aynı zamanda bir değişim teorisinin sınırlılıklarını da tanımlıyor. Gerçekte, emeğe ödenen ücretin maliyetinin açıklanması gerekli: Emeğin uluslararası hareketsizliği, onun, içinde ifadesini bulduğu koşuldur sadece. Bu hareketsizlik eşitsiz değişimi mümkün kılar çünkü kapitalist tarz öteki üretim tarzlarına hükmetmektedir. Dolayısıyla bu hükmetme ilişkisinin tahlili dünya ölçeğinde birikimin incelenmesinin, kapitalizmin eşitsiz gelişiminin incelenmesininin eksenini oluşturmalıdır.

Bu bakış açısı çevresel kapitalist tarzı, onun merkezi biçimiyle karşıtlık içinde tanımlamamızı mümkün kılıyor. Çevresel biçim, esas olarak, kapitalist toplumsal örgütlenmenin çerçevesi içinde modern teknoloji (böylece yüksek üretkenlik) ve düşük ücretlerin belirlediği ikili bir yapıya sahiptir. Bağımlılık, tarihsel arka planını verdiğim bu özgül karakteristikten türer. Dünya sistemiyle bütünleşmenin anlamı, üretici güçlerin gelişme düzeyi ile işgücünün değeri arasındaki dengenin, çevresel kuruluşlar düzeyinde değil, sadece dünya sistemi düzeyinde, çevresel kuruluşun kendisine entegre olduğu dünya sistemi düzeyinde aranması gerektiğidir. Söz konusu iki unsur (üretici güçlerin gelişme düzeyi ve işgücünün değeri) arasında içsel bir uyumun yokluğu çevresel gelişmenin kısır döngüsüyle sonuçlanır: Çevresel kuruluş, kendi varlık koşullarını yeniden üretmek için, hâlâ prekapitalist üretim tarzları içermek veya kapitalist tarzda ucuz emek sağlayan kapitalizm-dışı (kapitalist-olmayan) tarzları üretmek zorundadır.

"Marjinallik" sorununu bu çerçeve içine yerleştirdim[42]. Bu, talihsiz bir terim; çünkü "marjinalleşmiş" kitlelerin sistemle bütünleşmemiş olduklarını ima ediyor. Ne var ki, gerçek böyle değil. Bu kitleler kapitalist tarza doğrudan veya dolaylı biçimde ucuz emek sağ-

41 Amin, *Unequal Development*, s. 215 ff.
42 A.g.e., s. 351 ff. ("marjinallik" üzerine tartışma).

larlar. Ucuz emek şu üç tür üründe cisimleşir: 1) İşgücünün değerini egemen kapitalist tarz lehine düşürmeyi mümkün kılan ürünler; 2) Yine kapitalist tarz lehine, sabit sermayenin çeşitli bileşenlerinin değerinde indirim sağlayan ürünler; 3) "Lüks" tüketim mallarının gerçek değerini yükseltme olanağı veren ürünler (artı-değerin burjuvazi tarafından tüketilen kısmı). Son tahlilde, bütün bu mekanizmalar kapitlist-olmayan tarzlarda üretilen artığın egemen kapitalist tarz lehine transferi anlamında incelenebilir.

Böylece "marjinal sektörler", katlandıkları bağımlılık onların orijinal özerkliklerini yitirmelerine neden olmuş bile olsa, prekapitalist kökenli sektörlerin söz konusu olduğu yerlerde, "kalıntı" gibi gözükebilir. Ama artık, "modern" marjinal sektörlerin sistem tarafından yeniden üretildiklerini net biçimde görebiliyoruz.

Eğer burada tanımladığımız bağımlılık, uluslararası düzeyde, bir asimetri ve ona eşlik eden değer transferi (eşitsiz değişim) tarafından ifade ediliyorsa, aynı şey, eşzamanlı olarak içsel düzeyde, çevresel kapitalist tarz lehine bir transferle ifadesini bulur. Dolayısıyla, bağımlılığın dışardan dayatılmayıp zorunlu bir şey oluşu gayet anlaşılır bir olgudur: Siyasal düzlemde, yerel burjuvazi bağımlı bir yapıyı biçimlendiren aktördür; çünkü bu onun işine gelmektedir. Kendi üretici güçlerin gelişme düzeyi yetersizken, "uluslararası" burjuvazinin tüketim düzeylerinden yararlanabilmesi böyle olur.

Bu tahlil, Emmanuel'in tahlilinin bizi götürmesi kaçınılmaz olan iki dizi hikâyeyi reddetmemizi sağlıyor: İlki, "kalkınma"nın "bağımsız" değişkendeki, yani, ücretteki "yapay" bir artışla başarılabileceği hikâyesidir. İkincisi ise, uluslararası transferin otomatik olarak merkezdeki işçi sınıfının yararına olacağı/olduğu hikâyesidir.

Emmanuel'in, ücretlerdeki bir artışın gelişme/kalkınma koşulları üzerinde etkilerine ilişkin tahlili zayıf kalıyor[43]. Kabul edelim ki, bir grev Brezilya kahve plantasyonlarındaki ücretlerin artmasına neden olur. Emmanuel, bu artışın, eğer rakipler Brezilya'nın dünya pazarındaki yerini alırlarsa mümkün olamayacağına, ama ücretlerdeki ar-

43 Bkz. Emmanuel, *Unequal Exchange*, s. 126 ff. "Le Colonialisme des 'poor whites' et le mythe de l'impérialisme d'investissements," *L'Homme et la Société*, sayı 22 (1971) ve "Les salariées des pays développés sont-ils plus exploités qua ceux des pays sous-développés" ve "Les effets des variations des salaires dans un système économique ouvert," iki teksir edilmiş belge (Grenoble Üniversitesi, Haziran 1969.)

tışın plantasyonlardaki üretkenlikte bir paralel artışla karşılanması durumundaysa, olanaklı hale geleceğine inanıyor. O, bununla birlikte, eğer ücretlerdeki yükselme bütün üreticileri etkiliyorsa, tüketicilerin kahve için daha çok para ödemek zorunda kalacakları çıkarsamasına ulaşıyor. Bunun mantıksal oluşunun tek nedeni, Emmanuel'in, periferi tarafından sağlanan ürünlerin spesifik ürünler olduğu yolundaki varsayımıdır. Ancak durum hiç de böyle değil. Emmanuel, onu eleştirenlerin göremedikleri şu gerçeğe gayet doğru bir şekilde dikkat çekiyor: Periferideki üretici, merkezdeki tüketicinin ürünü için ödediği fiyatın sadece küçük bir bölümünü elde eder. Aracı kârları, reklamlar, merkezde ödenen vergiler vb. o kadar büyüktür ki; ticaret hadlerindeki bozulmaya ve bu ürünlerin dünya toptan fiyatlarındaki geniş dalgalanmalara rağmen, söz konusu ürünlerin tüketici fiyatları kararlı biçimde yükselir ve düştüğü asla görülmez. Böylece, toplumsal ilişkiler buna izin verirse, emeğe ödenen ücretin iyileşmesi olanağını sağlayacak geniş bir tampon mevcuttur. Çevresel tarza ilişkin tahlilimizin merkezine yerleştirdiğimiz bu temel sorun eşitsiz değişim teorisinde hiç irdelenmez.

Emmanuel, pratikte, ücret ve gelişmişlik arasındaki diyalektik etkileşimi göremiyor ve onu yanlış bir çizgisel tahlille ikame ediyor. Ancak ve ancak işgücünün nesnel konumuna ilişkin bir tahlil, çizgisel ekonomist mekanizmin aşılmasına olanak verebilir. Bununla birlikte, Emmanuel'in, arada sırada bazı ilginç gözlemler yaptığı da doğrudur. İngiltere'ye atfen, 1870'lere kadar düşük kalan ücretlerin büyümeyi engellemediğini; çünkü "rantın artığı emdiğini ve onu yurtdışına gitmekten alıkoyduğunu" belirtir. Gözlem kuşkusuz doğru fakat iyileştirilmesi gerekiyor çünkü, tam olarak 1800 ve 1870 arasında, ticaret hadleri İngiltere için kötüleşmekteydi - bu ülkenin endüstrisi tarafından sağlanan üretkenlik artışları, gerçekte, ticaret yaptığı partnerlerinin işine yarıyordu. Bu nedenle, eşitsiz değişimi mümkün kılan tarihsel koşulları açıklığa kavuşturmak zorunlu oluyor[44].

Emmanuel, bu tarihsel koşulları, genelde konuşursak, çevresel tarz ve merkezi tarz anlamındaki tahlille birlikte görmezden geldiği için,

44 Eşitsiz değişimin, tekeller ve emperyalizmle bağlantılı olarak, ancak 19. yüzyıl sonunda başladığı yolundaki çıkarsaması. Bkz. *Unequal Development*, s. 163 ff.

genç merkezle periferiyi birbirine karıştırıyor. Çünkü örneğin Rodezya'ya beyaz göçmenlerin, yerleşmesi olasılığı, ardından, sermayenin de akmasına yol açabilir ve böylece yüksek ücretli bir istihdam yapısı yaratabilirse; öte yanda, örneğin Orta Afrika Cumhuriyeti'nde ücretlerin yükseltilmesi için verilecek tek yanlı bir kararın kalkınma üzerinde hiçbir etkisi olmazsa, bunun nedeni, Rodezya'nın, eskiden ABD'nin, Kanada'nın, Avusturalya'nın ve Güney Afrika'nın olduğu gibi, açık seçik kapitalist üretim ilişkilerince karakterize olan bir genç merkez oluşudur[45]. Eğer, üretim ilişkilerini yeniden tahlile sokarsak, net bir biçimde görebiliriz ki yabancı sermaye periferide aynı "kalkınma" etkisine sahip değildir; çünkü çevresel yapıya özgü prekapitalist tarzlar üzerindeki kapitalist egemenlik ilişkileri tahlil etmiş olduğum spesifik bozulmalara neden olurlar. Emmanuel, bu tip bir tahlili görmezden gelirken, "petits blancs" (yoksul beyazlar)'ın koloniler kurması ile çokuluslu şirketlerin rollerine ilişkin devasa bir hata yaptı. Çokuluslu şirketlerin "kalkınma"nın, aktörleri olduğunu iddia etmek Rostow'un düşünce çizgisine teslim olmaktan başka bir şey değildir. Bu noktada, Bettelheim'ın eleştirileri haklı: Bettelheim, merkezin homojenliğini periferinin heterojenliğinin karşısına koyuyor [46]. Ama ben burada, P.-P. Rey'in *Les alliances de classes*'da yaptığı gibi, bu heterojenliğin zorunlu bir şey olduğunu, onun, periferideki özgül sınıf ittifakları sayesinde, sistemin çevresel bir sistem olarak yeniden üretimini sağladığını göstererek daha ileri gittim.

Eşitsiz değişim tahlili periferideki artı-değer oranının merkezdekine göre daha yüksek olduğunu gösteriyor kuşkusuz. Çevresel tarzı kesin olarak karakterize eden ve başka şeyler yanında, eşitsiz değişime neden olan şey, hem kapitalist ihracat sektörü hem de çıkış yerini iç pazarda bulan sektördeki düşük ücretler ve modern teknoloji ikiliğidir. Bunun kesin nedeni, artı-değer oranının periferide, uluslararası sermayenin onu kârlı bulduğu yerde, daha yüksek oluşudur: Sermayenin periferiye göçü kâr oranını yükseltmenin bir yoludur. Çevresel tarzın, kendini, hem onu karakterize eden bozulmaların eko-

45 Genç merkezler ve periferi arasındaki ayrım için bkz. a.g.e., s. 365 ff.
46) Bettelheim, "Débat."

nomik ilişkilerinde, hem de onu tanımlayan özgül sınıf ittifaklarının politik ilişkilerinde yeniden üretmesi de bu olguya bağlıdır. Bu kanıtı yadsımak bizi Rostow'a geri götürür: O zaman çevresel kapitalizm olgun kapitalizme giden yolda bir aşamadan ibaret kalırdı. Dolayısıyla, sömürü oranının merkezde daha yüksek olduğu talihsiz görüşünü ortaya atan Bettelheim bir uluslararası değerler sisteminin varlığını yadsımak zorunda kalmıştı[47].

Bununla birlikte, artı-değer oranının periferide daha yüksek oluşu, otomatik olarak, merkezdeki proletaryanın eşitsiz değişimden doğan transferlerden yararlandığı anlamına gelmez. Eğer periferide emeğe ödenen ücret merkezdekinin aynısı olsaydı; eşit üretkenlik varsayımıyla, emeğe ödenen ücret ile dünya düzeyinde üretici güçlerin gelişme düzeyi arasındaki bütünsel denge, merkezin ve periferinin karşılaştırmalı büyüme oranlarının farklı bir dağılımını gerektirirdi. Eşitsiz gelişmenin kökeninde yatan, her şeyden çok, eşitsiz değişimdir. Kuşkusuz, merkezdeki işçi sınıfı, bu değişimin olanak verdiği daha yüksek bir büyüme oranından "yararlanır" çünkü, merkezi kuruluşlar düzeyinde, gerçek ücretler ve gelişme derecesi arasında bir denge olması zorunludur. Yine de, merkezdeki "yüksek" ücretler üretici güçlerin yüksek gelişmişlik düzeyine bağlıdır, uluslararası transferlere değil. Eşit ölçüde açıktır ki, merkezdeki burjuvazi, ulusal dayanışma hikâyesini - ne yazık ki başarı ile - sömürür ve büyüme hızı ne kadar yüksek olursa bunu yapmak da o kadar kolaylaşır.

Bu alanda, Mauro Marini ve Cardoso'nun incelemeleri soruna daha yakın gibi görünüyorlar bence[48]. İlki şu gözlemi yapıyor: Periferideki emeğin aşırı-sömürüsü, belirli bazı geçim araçlarının fiyatını düşürerek toplam artı-değeri büyütüyor; öte yandan da, sabit sermayenin bazı bileşenlerinin fiyatını düşürerek kâr oranını yükseltiyor. Ben olsam hafif bir düzeltme yapardım: Merkezdeki artı-değer oranında meydana gelen yükselme gerçek ücretler ile üretici güçlerin gelişme düzeyi arasındaki bir dengenin nesnel gerekliliğiyle sınırlıdır. Cardoso'nun gözlemlerini de doğru buluyorum. İlk olarak, periferinin

47 Bkz. a.g.e. ve *Le Monde*, 11 Kasım, 1969.
48 Ruy Maura Marini, "Dialectica de la dependencia," doktora tezi, Santiago, CESO, 1972; F.H.Cardoso, "Notes sur l'état actuel des études sur la dépendance," Doktora tezi, Dakar, IDEP, 1972.

sömürüsünün bu süreci zorunlu değildir (çünkü, saf kapitalist tarzın çerçevesi içinde, çözümü olanaksız bir soğurma sorunu yoktur), ama bu süreç bağımsız kapitalizmin dünya sistemindeki işlevlerini açıklıyor. İkinci olarak, merkezin periferiden ithal ettiği ürünlerin önemi azalmaktadır (tam da, eşitsiz değişimin neden olduğu eşitsiz gelişme yüzünden). Bizim tespitimiz şu; dünya sisteminin son gelişme aşamasında (1950-1970) belirginleşen Üçüncü Dünya'nın bu "marjinalleşme"si, gelişimi kapitalizmin bütün tarihi boyunca çizgisel olmuş bir fenomen de değildir: 1880 ve 1913 arasında dünyanın emperyalist sermayeye açılması belirleyiciydi; yarın, kaçış (runaway) sanayilerinin olası bir patlamasıyla aynı şey yine olabilir.

8. Dönüşüm: İlgili Bir Sorun

Bazı yazarlar tarafından "değerlerin fiyatlara dönüşümü" sorununa verilen önem, bence, Marksist değer kavramının doğasının anlaşılmasında temel bir yanılgıyı yansıtıyor. Açıktır ki, kâr oranlarıyla artı-değer oranı arasında bir eşitliği korurken, fiyatlar sistemini otomatik olarak değerler sisteminden türetmek olanaksızdır[49].

Bu olanaksızlık nedeniyle, Emmanuel şu çıkarsamayı yaptı: ("Değerlerden türetilemeyen") "üretim fiyatlarının indirgenemez doğası", bir sistemden öbürüne geçerken, "bunun bir biçim değişimi değil, içerik değişimi olduğu" ve sonuç olarak, maliyet fiyatının "görünen olgularla bir ilişkisi olmadığı; değer dışında bir öze sahip olduğu" anlamına gelir[50]. Farklı üretim tarzlarında düzlemler arasındaki ilişkilerle bağlantılı olarak *Unequal Development*'ın ikinci bölümünde de gösterdiğim gibi kâr oranının artı-değer oranına, eşit olması için hiçbir neden yoktur. Tersine, eğer bu iki oran birbirine eşit olsaydı, kapitalist tarzdaki ekonomik sömürü onu önceleyen üretim tarzlarındaki kadar saydam olurdu. Eğer bir aldanma varsa; eğer fenomen özü açığa vurmak yerine onu gizliyorsa; eğer "sermaye" emekten bağımsız ola-

49 "Dönüşüm" için bkz. Napoleoni'deki tam kaynakça, *Lezioni sul capitolo* veya Paul Sweezy'nin kapsamlı çalışması, *The Theory of Capitalist Development* (New York: Monthly Review Press, 1942). Bu kitap, Bortkiewicz, Natalie Moszkojska, Co'nrad Schmidt ve diğerlerinin özgün katkılarını tahlil ediyor. Aynı zamanda bkz. J. Jintemits 'in makalesi, *Economic Journal*, 1948 Ocak ve F. Seton'unki, *Review of Economic Studie*, 1957 Haziran.

50 Emmanuel, "La question de l'échanage inégal,"

rak "üretken"miş gibi görünüyorsa, bu, tam da dönüşüm sayesinde, artı-değer oranının ortadan kaybolur gözükmesi nedeniyledir. Bununla birlikte, son tahlilde, Sraffa'nın sisteminde R=O seçimini yaparsak, karşılık gelen değer sisteminin artı-değer oranı da sıfır olacaktır. Bu bakış Caudio Napoleoni ve Oscar Braun'unkilere benziyor. Napoleoni şöyle yazıyor: "Değer ve üretim fiyatları iki *dağılım* kalıbına (vurgu benim) ve iki değişim sistemine karşılık gelir. Biz, bunlardan birini diğerinin dönüşümü olarak göremeyiz. Çünkü yapısal varsayımlar değişiktir"[51]. Braun ise, şöyle diyor: "Marksist değer teorisi fiyatların toplamının değerler toplamına eşit olmasını gerektirmez, çünkü; fiyatlar ve kâr genel üretim sürecinin tahlilinden türerken, değer ve artı-değer üretim sürecinin tahlilinden türer."[52]

Açıktır ki, değer teorisinin işlevi; kesin olarak, sorunun tam kalbine yani üretim sürecine giderek, dağılım düzeyinde (bir yanda sermaye dolaşımı ve işgücü satışı ve öte yanda malların değişimi dahil olmak üzere dağılım düzeyinde) saydam biçimde görünmeyen şeyi açığa vurmaktır.

Sosyalizmin kapitalistleri olmayan bir kapitalizm olmadığını anlamak için; değer ve fiyat arasındaki ilişkiyi -fiyat kategorisinin evrensel değil, kapitalist tarza özgü bir kategori olduğunu -düzgün biçimde kavramak kesinlikle zorunludur. Bu noktaya güçlü bir vurgu yaptım. Çünkü, bizzat Sraffa'nın yeniden keşfettiği gibi, "rekabetçi optimum", "toplumsal optimum"un eşanlamlısı olmaktan çok uzaktır[53]. İlki, bir toplumsal ilişkiye yani artı-değer oranında yansıyan proletarya ve burjuvazi arasındaki karşıtlığa bağlıdır. Sraffa, kârın sıfır olmadığı herhangi bir dengeyi "optimum altı" olarak niteler. Marx'ın bu yeniden keşfi ne demektir? Bu, şu anlama gelir; "kâr oranı" sıfır, do-

51 Napoleoni, *Lezionu sul capitolo*, (benim çevirim).

52Oscar Braun, *Comercio internacional e imperialismo*, cilt 11 (Buenos Aires: Siglo XXI, 1973), s. 89 (benim çevirim).

53 Bu nedenledir ki sosyalizmin "kapitalistsiz bir kapitalizm" olmadığını anlayabildim. Gerçek sosyalizmde, kapitalizminkilere benzer "ekonomik hesaplamalar"a gömüleceğimizi düşünmek, ekonomist yabancılaşmanın bir sonucu olan hayal gücü yoksunluğunu gösterir. Bettellheim, Çinlilerin, pratikte, tam da birikim kavramını, sözde "sosyalist" birikimi bile iskartaya çıkardıklarını göstererek, bu noktaya güçlü bir ışık tuttu. Bkz. Bettelheim, *Cultural Revolution and Industrial Organization in China* (New York: Monthly Review Press, 1974).

layısıyla artı-değer oranı da sıfır olduğunda -başka bir ifadeyle, sınıf sömürüsü ortadan kalktığında ve birikim görevi tamamlandığında- toplum gerçek bir "toplumsal optimum"u başarabilir. Bu tahlilden iki sonuç çıkarılabilir. İlki şu; sosyalizme geçiş dönemi (ki, olgun sosyalizm değildir bu) kapitalizm tarihsel görevi olan birikimi tamamlamadığı ölçüde zorunludur. Dolayısıyla, tam da bu nedenle, üretim araçlarının tahsisi "zaman"ın hesaba katılmasını gerektirir, kapitalizmi karakterize eden farklı bir biçimde. Kendimizi, sermayenin yani kapitalistlerin kendi içindeki rekabetten kaynaklanan düzeye değil, doğrudan doğruya genel ulusal düzeye yerleştirerek. İkinci sonuç da şu; olgun sosyalizm Stuart Mill'in "durgun durum"u değildir. Sosyalist toplum kararlarının efendisidir, hepsi bu: Üretim genişletme kararı, "zaman"a bir "değer" (sahte değer) atfetmenin karışık aşaması içinden geçmeden, arzu edilen kullanım değerlerini üretmek için toplumsal olarak gerekli emek miktarlarını dolaysız biçimde hesaplamaya muktedir, açık, doğrudan doğruya yabancılaşmamış bir kolektif bilinç tarafından alınır.

Bu nedenle, sistemin, hem işgücü değerinin nesnel konumu, hem de eşitsiz değişime ilişkin temel yasalarını değer cinsinden ifade etmek gereklidir. Elbette, Oscar Braun ve Saigal'in yaptıkları gibi, aynı sonuçlar doğrudan doğruya fiyat terimleriyle de elde edilebilir.

9. Kâr Oranının Düşüşü Sorunu

Dünya sisteminin oluşumunun aşamaları sorununa yaklaşmadan önce, *Unequal Development*'da kâr oranının düşüşüne ilişkin olarak yazdıklarımı hatırlatmak yararlı olacak[54]. Ek şunu açıklığa kavuşturuyor: Değer cinsinden organik bileşim ve artı-değer oranı, eğer üretkenlikteki iyileşmeler her iki Kesim'de de eşitse, değişmeden kalır; eğer tüketici malları (ücret malları) üretiminde daha hızlıysa her ikisi de (hem organik bileşim, hem de artı-değer oranı) artar; tersi durumdaysa, ikisi birden azalır.

19. yüzyılın sonuna doğru, Bernstein, Conrad Schmidt, Cunow,

54 Bkz. Amin, *Unequal Development*, bölüm 2, seksiyon 2 ve 4. Çünkü bu sorun devre ile (cycle) ilgili.

Otto Bauer, Rosa Luxemburg ve Kautsky tarafından başlatılan, kâr oranının düşmesi yasasına ilişkin tartışma[55], 20'lerde ve 30'larda, Louis Boudin, Henryk Grossman, Hans Beiss, Kei Shibata ve Natalie Moszkowska tarafından yeniden ele alındı. Bir yanda, kâr oranının ille de "kapitalistlerin yatırım şevki"ni tehlikeye düşürecek bir düzeye inmesi gerekmediğini söyleyen ve sistemin ebediyen süreceği çıkarsamasını yapan "revizyonistler", öte yanda ise, kâr oranını giderek "bir genel bunalım"a ve sistemin "çöküş"üne (Almancada, *Zusammenbruch*) neden olacağını iddia eden bir sahte-Marksist "ortodoks" okul vardı. Her iki yorum da ekonomist mekanizmanın aynı temel hatasını işliyor. Sistemin "zorunlu devam"ı teorisini olduğu gibi, "genel bunalım" ve "kendiliğinden çöküş" teorisini de reddediyorum.

Bence gerçek sorun, sistemin kendine nasıl tepki gösterdiğini ve kâr oranındaki olası bir düşmeye kendini nasıl uyarladığını incelemekten oluşuyor. Ekonomik niceliklerin dinamik denge bağlamında birbirine uyum sağlaması, döngünün (veya dalgaların) biçimini belirleyen zaman gecikmeleriyle olur. Bu döngüler (veya dalgalar), sistemin tarihinin her bir aşamasına özgü uzun-dönem trendlerin karakterize ettiği bir çerçevenin içine girerler.

(19. yüzyılda başlayan) Sanayi Devrimi'nden otuzların bunalımına kadar uzanan dönemle ilgili tarihsel olgular kâr oranının düşmesi yönünde fiili bir eğilime işaret ediyorlar. Sanayi Devrimi, her şeyden çok, tüketim malları üreten büyük sanayilerin sermaye teçhizatında bir devrimdi: Otomatik dokuma tezgâhı ve buharlı motor (ki, hemen hemen nihai formlarında uygulandılar) aynı miktar dolaysız emek zamanı için çok daha büyük hacimde hammadde kullanımını mümkün kıldı. Değer cinsinden organik bileşim yükseldi. Bunu artı-değer oranının büyümesi yönündeki zorunlu eğilim izledi. Elbette, kendini, tü-

55 Düşen kâr oranına ilişkin olarak, bkz. Paul Sweezy'deki kaynakça, *The Theory of Capitalist Development*, ve David Horowitz, yayımcı, *Marx and Modern Economics* (New York: Monthly Review Press, 1968). Ben, *Unequal development*'da ve *Accumulation on a World Scale*'de, bu "ekonomist" noktadan ileri gidememiştim: "İktisat teorisi" anlamında bir kâr oranı yasası kurmaya çalışmıştım. Oysa sorun yanlış konuyor. O, tarihsel materyalizm açısından ele alınmalı.

ketim malları sanayilerine uygulanan sürekli yenileşmelere uydurabilmesi için bir zaman gecikmesiyle[56].

Azalan kâr oranına ilişkin tartışma, 40'larda ve 50'lerde, emek-tasarruf eden ve sermaye-tasarruf eden yenilikler biçimindeki mikroekonomik marjinalist tanımdan türeyen terimlerle yeniden başlatıldı. 1930'ların gerilemesinin anıları hâlâ tazeydi ve bütün tartışmaya, kâr oranında (sermayenin marjinal etkinliği) bir çöküş varsayımı üzerine kurulu Keynesgil tahlil damgasını vurmuştu. Bu tahlil, depresyonun neden olduğu durgunluk yönündeki eğilimle birlikte likidite tercihi bariyeriyle kaplıydı[57].

Kapitalist üretim tarzının artı-değer oranını yükseltme yönündeki içsel eğilimi, onu, ekonominin tümü için emek-tasarruf eden teknikleri, yani, Kesim II'de yoğunlaşan yenilikleri benimsemeye iter. Aslında bu yenilikler yedek işsizler ordusunu yeniden üretmeyi ve böylece ücretler üzerinde basınç yaratmayı mümkün kılar. Bu, J.M. Gilman'a karşı Mark Blaug'un tezidir:

> Emek-tasarruf eden teknikler kâr marjlarına tecavüz eden yüksek gerçek ücretler tarafından zorlanır, sermaye-tasarruf edici yenilikler ise, teknik nedenlerle ve kapitalizmin geç aşamalarında meydana gelir. Sermaye-tasarruf edici yenilikler, öbür Marksistlerin çalışmalarındaki sendikal baskılarla aynı rolü oynarlar Gillman'ın kitabında: Bu tür yenilikler, teoriyi gerçeklikle uzlaştıran dışsal değişkenler olarak girerler tahlile.[58]

Çağdaş teknolojik devrim sermaye-tasarruf edici nitelik midir? Önemli yeniliklerin yoğunlaşması Kesim I'in üretimine transfer olduğu için, belki kısmen böyledir. Organik bileşimdeki izleyen düşme, özellikle eğer dinamik denge için gerekli artı-değer oranının düşüşü sadece bir zaman gecikmesiyle arkadan geliyorsa, kâr oranını yükseltme eğilimi içine girer. Bu nedenle, hiçbir durumda, kapitalist sis-

56 Marx'ın tezinin bu yorumu şu kitapta sunuluyor: Josef Steindl, "Karl Marx and the Accumulation of Capital", içinden Horowitz, yayımcı, *Marx and Modern Economics*, s. 244-69.

57 Bkz. *Unequal Development*, s. 100 ff. Burada, "durgunluk" sorununun monetarist "çözüm"ü üzerinde duruyorum.

58 Mark Blaug, "Technical Change and Marxian Economics," içinde Horowitz, yayımcı, *Marx and Modern Economics*, s. 234. Blaug, H.M. Gillman'ın şu kitabına atıf yapıyor, *The Falling Rate of Profit* (London:Dobsen, 1956).

temin tarihini dönemlere ayırmak için, kâr oranına ilişkin mekanik bir eğilim seçmek mümkün olamaz. Benzer biçimde, artığın fazlalılığına (ya da yetersizliğine) yönelik mekanik bir eğilimin de var olmadığını göreceğiz. Kapitalizmin dönemleştirilmesinin, etrafında örgütlenmesi gereken olgular tümüyle farklı bir düzeyde bulunacak.

Sistemin olası geleceğine ilişkin bir irdeleme onun içsel doğasını anlamamızı sağlar. Otomasyonun genel yayılması karşısında yaşamını sürdüren bir kapitalist sistem öngörülebilir mi? Otomasyon, Kesim I ve II'nin üretimine uygulandığında, bu bilimkurgu dünyasında, insanlık çalışmaktan kurtulurdu. Ama üretim araçlarının sahipliği bir azınlığın elinde kalacaksa, otomatların bütün ürünleri bu mucizevi makinelerin sahiplerine gidecektir. Bu durumda, proletaryasız bir burjuvaziden oluşan ilginç bir toplumumuz olurdu. Artık gereksiz hale gelen proletaryanın ortadan kaldırılması veya üretici-olmayan ev-içi köleler statüsüne indirgenmesi gerekirdi. Bu, gelecekte bir yerlerde belli belirsiz görünmesine rağmen, aynı yönde bazı trendleri şimdiden gözleyebiliriz. Bu düşsel duruma ulaşmadan önce, otomasyon, nüfusun artan bir oranını işsiz bırakma eğilimi içine girer. Dinamik denge modeli, bana, Kesim I ve II'de istihdam edilen ve sayıları giderek azalan proleterlerin gerçek ücretleri şaşılacak bir oranda yükselirken, sistemin büyüyen bir kitlesel işsizliğe yol açabileceğini ima ediyor. Eğer gerçekten de otomasyon her iki Kesim'de de aynıysa, organik bileşim ve artı-değer oranı değişmeden kalır ve gittikçe küçülen işçi sınıfının gerçek ücretleri üretkenlikle aynı oranda artar.

1930'ların gerilemesi bu eğilimi daha o zamandan göstermişti. Dünyanın gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler halinde kutuplaşması daha net bir örnektir. Bu nedenle, kapitalist sistemin, gereksiz nüfusu eleme eğilimi küçümsenmemelidir. Aynı anda, kapitalist sistem işgücünün bu "marjinalleşme"sine tepki gösterir: Bir yandan, oldukça kendiliğinden bir tarzda, bir "küçük modern kapitalizm"i, özellikle, tüketici hizmetlerini canlandıran göreli fiyat ve talep yapısı değişmeleriyle. Bu eğilim görülebilir durumda ve bir kez daha yoğunlaşmayı çizgisel bir fenomen olarak görmekten alıkoyuyor bizi: Yoğunlaşma, bütün toplumsal fenomenler gibi, karşıtına yol açar. Kapitalist sistemin işgücünün "marjinalleşme"si karşısındaki öteki tep-

kisi, en azından dar ekonomik bakış açısıyla, "kendiliğinden olmayan" bir tarzda ortaya çıkar. Sınıf mücadelesi ve (bu çerçeveye giren) devlet müdahalesi artığın emilmesi için başka araçların gelişmesine neden olur. Kesim I ve II'de üretilen artığın üretici-olmayan bir Kesim III lehine vergi yoluyla sızdırılmasına, Kesim I ve II'deki gerçek ücretlerde daha düşük bir büyüme, Kesim III'deki istihdamdaysa bir artış eşlik ederdi. Kesim I ve II için, bu trend büyük bir olasılıkla kâr oranında bir düşmeye götürürdü çünkü onların ürettiği artıktan çekilip alınan parça, böyle bir sistemin "tam istihdam"ını güvencelemek için, çok hızlı bir biçimde artmak zorunda olurdu.

10. Kapitalist Sistemin Tarihsel Dönemleştirilmesi

Kapitalist sistemin evrimindeki aşamalara ilişkin tartışma, bu sorunu kâr oranının düşmesi yasası sorununa ve artığın emilmesiyle ilgili sahte yasalara bağlamak yönündeki eğilimler tarafından büyük ölçüde karartılmıştı. Bu sapmalar, kapitalist tarzın genel eğilimi olan yayılmacılığın, kapitalizmin tarihinde özel bir aşama olan emperyalizmle karıştırılmasına neden oldu.

Ben, kapitalizmin tarihinde belli başlı iki aşama olduğunu öneriyorum[59]. İlki, geçen yüzyılın başlangıcındaki Sanayi Devrimi ile belirlenir. Merkantilist dönemi kapsayan önceki üç yüzyıl boyunca, kapitalizmin üretim tarzı henüz olgunlaşmamıştı. Onun başlıca bileşenleri, yani, bir uçta para-servetin birikimi öteki uçtaysa proleterleşme yavaş yavaş belirmeye başlamıştı. Oliver Cox'un dikkatle vurguladığı[60] döneme özgü yayılmacılık sonraki emperyalizm aşamasıyla karıştırılmamalı. Gelişme aşamalarında sistemin başından beri uluslararası ve eşitsiz bir niteliği olduğu ve o zamanki periferinin işlevinin para-servetin birikimi için temel önemde olduğu doğrudur. Ama bu işlev, daha sonraki periferinin işlevinden bütünüyle farklıdır.

İkinci aşama, Lenin'in emperyalizm olarak tanımladığı aşamadır. Tarihin bu çok özel kesiti bazı yazarlar tarafından sorgulandı, karşı çıkıldı, özellikle[61] sermaye ihracının 19. yüzyılın sonunda ortaya çık-

59 *Unequal Development*, s. 157 ff. 'de kapitalizmin bir dönemleştirmesini önermiş ve onun gelecekteki olası gelişme çizgilerini vurgulamıştım.
60 Oliver Cox, *Capitalism as a System* (New York: Monthly Review Press, 1964).
61 Emmanuel, "Le Colonialisme des 'poor whites'."

tığını reddeden Emmanuel tarafından. Onun tezi şuydu: Büyük Britanya'nın yurtdışındaki servetleri 1870'deki bir milyar sterlinden 1914'te dört milyara yükseldi; ama bu birikim, kârların bir kısmının ülke içinde yatırılmasının verebileceği kazançtan pek de fazla değildi. Çünkü, sadece yüzde 5'lik bir getiri haddiyle, 1870'de yatırılan bir milyar 1914'e kadar dört milyardan daha büyük bir rakama ulaşırdı ve bu nedenle, Britanya'ya geri dönen kârlar ihraç edilen İngiliz sermayesinden daha büyüktü. Dahası, Emmanuel, 1970'de yurtdışına yatırılmış Amerikan servetlerinin hacminin, göreli olarak, 1914'teki İngiliz servetlerinin hacminden en az kırk defa daha büyük olduğu gözlemini yaptı.

Sözü edilen olgular doğrudur; burada önemli olansa onların yorumlanması. Yeniden yatırılan kârlar yeni sermaye ihracına eşdeğerde olduğu için, Suzanne de Brunhoff'un işaret ettiği gibi, yatırım geliri sermayeye dönüşür[62]. Ben, aynı zamanda, sermaye akımları ve kârların ülkeye geri dönüşü arasında yapılacak bir ayrımın uluslararası sermaye akımları sorunu açısından çok önemli olduğunu düşünüyor ve bu ikisinin dengesini dolaysız biçimde göz önüne almayı reddediyorum.

Daha önce de gösterdiğim gibi, sermaye ihracı, merkezi kapitalist kuruluşlarda artığı kullanmanın önündeki bir teorik olanaksızlığın sonucu olarak meydana gelmez. Sermaye ihracı, tam da, modern bir teknolojiyle düşük ücretlerin bir arada bulunuşunun mümkün kıldığı daha yüksek kârlar peşindeki arayış tarafından ateşlenir. Bu arayış kâr oranındaki trendle ilgili değildir: İster düşsün, ister artsın. Ayrıca, kârların geri dönüşü sermaye ihracının sahte bir emilme sorununu çözmediğini gösterir. Onun için Lenin, sermaye ihracını asla içsel emme güçlüklerine bağlı olarak görmedi; ona göre bu, sadece, daha yüksek bir kâr oranı peşindeki arayışın sonucuydu. Yurtdışındaki yatırımlarının getirileriyle geçinen küçük yatırımcılardan oluşmuş bir Avrupa tablosunun, aynı yatırımcıların daha sonra tahrip edilmeleriyle parçalanıp yok olduğu doğrudur. (Bu küçük tasarruf sahipleri dönemin tipik bir trendi olmuştu.) Artığın yurtiçinde emilmesi, bundan böyle

62 Suzanne de Brunhoff, "Note critique sur l'utilisation des statiubstiques et l'intirprétation de l'impérialisme de Emmanuel," *L'Homme et la Société*, sayı 22 (1975).

bu küçük yatırımcıların tüketimiyle değil, başka araçlarla (satış maliyetleri gibi) tekelci rekabet yapısına bağlı başka araçlarla ve (kamu harcamaları gibi) devlet tekelci kapitalizminin gelişimiyle oldu.

Eğer sermaye ihracı, daha önce değil de, 19..yüzyılın sonunda başladıysa; bunun nedeni, kapitalizmin bu tarihten önce "yayılmacı" olmaması değildir. Yayılmacılık, farklı biçimlerde olmak üzere, başka işlevler yerine getiriyordu. Sermaye ihracı, ancak ve ancak, sermayenin yoğunlaşması o zamana kadar birleşik olan iki işlevin, (artık, ücretli adamlar tarafından yapılacak olan) "girişimci"nin işleviyle kapitalistin işlevinin birbirlerinden ayrışmasına neden olduğunda, mümkün hale geldi. Dolayısıyla, Lenin, tekellerin ortaya çıkışıyla sermaye ihracı arasındaki bağlantıyı kurarken haklıydı. Sermaye, tekellerin doğuşundan önce, bizzat kapitalistin kendisi de yanı sıra gelmeden dışarıya göç edemezdi, çünkü, zamanın aile işletmeleri sisteminde, bu işlevler ["girişimci" ve kapitalistin işlevleri, Ç.N.] örtüşüyordu.

Emperyalizmi sömürgecilikle karıştırmaktan da sakınmalıyız. İkincisi, uzun bir zaman farkıyla birincinin önünde gelir ve anlamlı ve homojen bir kategori oluşturabilmek için, tarih içinde aşırı derecede farklı işlevler yerine getirmiştir. Emperyalist dönem boyunca, sömürgeci fetih emperyalist ülkeler arasında özellikle Afrika'daki rekabetten kaynaklandı. Ama bu -Latin Amerika, Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun devam eden bağımsızlıklarının da gösterdiği gibi- hiçbir biçimde zorunlu değildi.

Emperyalizmin, yani, tekelci sermayenin uluslararası göçünün sonucu, daha önce gördüğümüz gibi, şartlarından biri sermayenin uluslararası akışkanlığı olan eşitsiz değişimdi. O zamana kadar, 1800-1880 dönemi boyunca, mallar gittikçe daha serbest bir biçimde dolaşmak eğilimindeydiler ve giderek uluslararası karakterlerini kazandılar, ancak sermaye hareketi, sermayenin bölünmüşlüğü yüzünden, ciddi engellerle karşı karşıyaydı. Henüz bugünkü haliyle tamamlanmış olmayan dünya kapitalist sisteminin ilk sınırlılığına, Avrupa'daki düşük ücretler eşlik ediyordu. O halde burada, vurguladığımız biçimde bir eşitsiz değişimden pek söz edemeyiz. Bununla birlikte, periferi mevcuttu ve belirli işlevler yerine getirmekteydi: Britanya'nın endüstriyel temelini genişletmek veya 1) İşgücünün değerini düşürerek (toprak

rantı ödemeyen Amerika'dan tahıl ithali) ya da 2) Sabit sermayenin bileşenlerinin değerini düşürerek (periferi ülkelerinin uzmanlaştıkları hammaddelerin ithali), kâr oranını yükseltmek. Uluslararası ticaret hiçbir zaman artığı emme sorununda belirleyici bir rol oynamadı; çünkü bu ticaret büyük sermaye hareketleri olmaksızın dengeleniyordu. Başka işlevler yapmış olan merkantilist yayılmacılıktan söz edebildiğimiz gibi, 19. yüzyıl Britanyası'nın yayılmacılığından da söz edebiliriz (emperyalizminden değil).

Kapitalist yayılmacılığın emperyalizmle karıştırılmasına eşlik eden hataların bir örneği, Britanya'nın ihracatı üzerine Palloix'nın bir notunda gözüküyor. Ona göre, rekabet sistemi kâr oranında bir düşmeye neden olduğu için, dış ticaretin görevi bu oranı yükseltmekti. Palloix, böylece, "Britanya'nın sanayileşme modelini, içsel kısıtlamanın giderilmesi, 18. yüzyıl boyunca, ihracatın egemenlik altındaki bölgelere yeniden yönlendirilmesiyle sağlandığı ölçüde, emperyalist olarak" niteliyor[63]. Her şeyden önce, *emperyalist* terimi *yayılmacı* terimiyle yer değiştirmeli. Ayrıca, kâr oranı trendi üretim sisteminin rekabetçi veya tekelci oluşundan bağımsızdır. Böylece, tekelci tarzda, düşen kâr oranı sorunu olmadığı için, Üçüncü Dünya'nın sadece kârlı-olmayan faaliyetlerin yöneltildiği bir güvenlik sübabı rolünü oynadığı ve artığın emilmesi içsel olarak örgütlendiğinden [merkezde, Ç.N.], Üçüncü Dünya'nın işlevini yitirdiği ve "marjinaleşme"ye yüz tuttuğu biçimindeki Palloix tezinde pek çok belirsizlik buluyoruz. Palloix'dan önce, yayılmacılığı emperyalizmle karıştıran Oliver Cox da bir çırpıda şu çıkarsamayı yapmıştı: Sermaye, ta başlangıçtan beri, yani merkantilist dönem boyunca, uluslararası bir karaktere sahip olmuştur[64]. Bana göreyse, sermaye ancak ve ancak, tekeller sayesinde o zamana kadar bilinmeyen bir akışkanlık kazandığı andan itibaren gerçekten uluslararasılaştı.

Elbette hâlâ devam eden emperyalist dönem, düşen kâr oranı veya artığın emilmesi sorununa ilişkin mekanik teoriler üzerine kurulu genellemelerden kaçınabilmemiz için, alt-dönemlere ayrılmalıdır. Emperyalizmin "klasik" denebilecek ilk aşaması 1880'den Birinci Dünya

63 Palloix, "Impérialisme et l'échange inégal."
64 Cox, *Capitalism as a System*.

Savaşı'na ve .belki de 1930'lara kadar uzanıyordu. Bu aşama merkezdeki yapısal bir krizle, tekellerin ortaya çıkışı ve sermaye ihracı sayesinde üstesinden gelinen bir krizle açıldı. Aynı anda, merkezdeki gerçek ücretlerin göreli durgunluk dönemi sona erdi ve göreli olarak yüksek ücretler dönemi başladı.

Periferiye sermaye ihracı hammadde ihracat sektörlerinin gelişmesine neden oldu. Dünya kapitalizmine, o zamana kadar, meta mübadelesi yoluyla entegre olmuş olan, var olan sermayenin ana gövdesinin yabancı olduğu ve ihracat sektörleriyle sınırlı bulduğu periferi, prekapitalist kökenli örgütlenme tarzlarının başatlığı karakteristiğini koruyordu. Eşitsiz değişim başlamıştı ve bu, sermayenin ortalama kâr oranını yükseltmeye yardım etti. Periferide, hammadde ihracatı büyümenin hemen hemen tek kaynağını oluşturuyordu. İthalat ise, mamûl tüketim mallarını kapsamaktaydı. Sanayileşmenin reddine, yerel burjuvazinin, geleceği yabancı egemenliğiyle bağlantılı işbirlikçi bir kanat ve emperyalizmle çatışmaya giren bir ulusal kanat biçiminde ikiye ayrışması eşlik etti. Emperyalizmin ilk aşaması, hem merkezdeki ürünün, hem de dünya ticaretinin çok yüksek büyüme oranları tarafından karakterize edildi.

İlk aşama, Birinci Dünya Savaşı'ndan İkinci Savaş'a kadar, 1930'ların gerilemesinin ve kapitalizmin durgunluğunun damgasını vurduğu, bir yapısal krizler döneminde geçti. 30'larda, periferide, özellikle bazı Latin Amerika ülkelerinde, ithal ikamesi yoluyla sanayileşme süreci başladı. Bu süreç, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, son yirmi beş yılda hızlandı ve başka bölgelere de yayıldı.

Emperyalist sistemin bu ikinci aşamasına, merkezde, daha önce tahlil ettiğimiz artığın emilmesinin yeni biçimleri ve geniş ölçekli devlet müdahaleleri damgasını vurdu. Periferideyse, büyümenin ana kaynağı ihracattan ithal ikamesi sanayilere kaydı ve böylece çevresel kapitalist tarz tamamlanmış oldu. Sınıf egemenliği koşullarının yeniden-üretimi, burada, merkez burjuvazisinin izlediğinden farklı bir siyaseti gerekli kılıyordu: Bundan böyle, ithal edilen ileri teknolojiye rağmen "düşük" ücretleri korumak için, proleterleşmenin yavaşlaması ve prekapitalist üretim tarzlarının sömürülmesi gerekiyordu. Dışarıda devam eden eşitsiz değişime, aynı nitelikte bir içsel eşitsiz değişim eşlik edi-

yordu. Siyasal düzlemdeyse, merkez kapitalizminin gelişimi burjuva demokrasisinin ilerlemesiyle birlikte olurken, periferide tersine, bu gelişme çizgisi baştan itibaren dışlanmıştı. Aynı anda, periferinin dış ticaret yapısı da değişiyordu: İhracat aynı tipte kalmıştı, (esas olarak, ilk ürün ihracatı), ama mamul tüketim malları yerine, artık, (modern teknoloji alımına bağlı olarak) sermaye teçhizatı ve besin maddeleri ithal ediliyordu (besin maddeleri ithali, düşük ücretlerle sisteminin yeniden-üretimi için gerekli kaynak tahsisindeki, özellikle tarımın aleyhine olarak ortaya çıkan, çevresel tarza özgü bozulmalara bağlıydı). Bağımlılık biçimlerinin kendilerinin de değişmekte olduğu görülmekteydi: Özellikle dönemin ikinci kısmında yabancı sermayenin doğrudan egemenliğinin (gelişmiş ülkelerin tüketim kalıplarının benimsenmesi ve teknolojik bağımlılık sayesinde) dolaylı bir egemenlikle yer değiştirmesi yönünde bir eğilim vardı. Böylelikle, Emmanuel'in, periferideki merkez sermayesinin göreli hacmindeki azalmaya ilişkin ısrarlı ifadesi, (Cardoso'nun, Üçüncü Dünya'nın "marjinalleşme"si üzerine ifadesini tamamlayan bir ifade) ve benim, gelişmedeki artan eşitsizlik üzerine kendi tespitim eşzamanlı olarak anlaşılabilir.

Artığı emme teorik problemi bu aşamada bir önceki aşamaya göre daha büyük değildir. Fakat, merkezde artığı emmenin yeni biçimleri gelişmedeki eşitsizliği artırıyorlar. Aynı anda, çevresel tarza özgü bozulmalar da bir emme sorunu yaratıyor; bu sorun, merkeze sermaye ihracıyla ve lüks mallara harcanan artı-değer parçasını artırarak çözülüyor. Teknoloji ithali ve küçük yerel ithal-ikameci tekeller lehine uygulanan korumacı siyasetler bu tarz bir artı-değer tüketimini mümkün kılıyorlar. Bu ise, "Avrupai" tüketim kalıplarının benimsenmesini teşvik ediyor ve sistemin, bağımsız bir sistem olarak, yeniden-üretimini sağlıyor. Burjuvazi, bir bütün olarak, ulusal değil artık: O, tarihsel görevi olan ilkel birikimi, yani, prekapitalist tarzları tahrip etmeyi, artı-değeri "biriktirme"yi ve başka görevlerini yerine getirme gücünden yoksun. Gerici olmak (onlara hükmetmek için prekapitalist tarzları "korumak"), savurgan olmak (artı-değeri tüketmek) ve bağımlı olmak zorundadır. Böylece, "bağımlılık"ın "dayatılmış" bir şey değil, ama artığı yaratmak için zorunlu bir şey olduğunu anlayabiliyoruz.

Bu çerçeve içinde, bir iç pazarın, merkezdekinden farklı bir iç pazarın biçimlendiğini görebiliriz. Bu, esas olarak, hem sanayiden, hem de prekapitalist tarımdan gelen ürünler için bir pazardır, gerçekte ne bir işgücü piyasasıdır (çünkü proleterleşme sınırlıdır), ne de bir sermaye piyasası. Sermaye piyasası esas olarak hâlâ yabancı kökenli (çokuluslu şirketler) ve devlet denetimindedir (çünkü çok küçük parçalara bölünmüş olan yurtiçi özel sermaye modern teknolojiye ulaşamaz). Çevresel tarzın spesifik kalışı ve Frank'ın "azgelişmişliğin gelişmesi"nden söz ederkenki sezgisinin doğruluğu bu anlamdadır.

Bizim önerdiğimiz dönemleştirme Braun'unkinden çok farklı[65]. Braun, 1880-1930 dönemi boyunca sermaye ihracını merkezdeki düşük ücretlere bağlıyor (öte yandan, merkezdeki ücretler tam da 1880'den itibaren yükselmeye başlamıştı). Böylece Braun eşitsiz değişim aşamasının ancak 1930'dan sonra başladığı düşüncesinde; bense, onu, 1880'e kadar götürüyorum.

Acaba, emperyalizmin üçüncü yeni aşamasına girmek üzere olmamız mümkün mü? Eğer öyleyse, bu yeni aşamanın karakteristikleri nasıl olacak? 70'lerle birlikte başlayan kriz, parasal yönü sadece bir belirti (symptom) olan yapısal bir krizdir. Benim, sistem için olası alternatif çözümlere ilişkin tahlilim merkezdeki içsel dönüşümleri vurguluyor (ulusal tekellerin çok-uluslu şirketlere evrimi; kartellerin oluşumu; otomasyon, elektronik, atom enerjisi ve uzayın keşfi tarafından belirlenen teknolojik devrim). Buradan hareketle de, bu üçüncü aşamanın bir özelliği olabilecek olan yeni uluslararası eşitsiz işbölümü biçimine varıyorum. Uzak Asya ve Meksika'da runaway* sanayilerin kurulmasıyla başlamış olan bu evrimin hızlanması bizzat periferi burjuvazisinin umutlarına denk düşüyor; çünkü periferi sermayesi, bu bağlamda, merkeze mamul ürünler ihraç etmek için düşük ücretler avantajından yararlanabilir. Bu tip bir uzmanlaşma, kuşkusuz, çevresel tarza özgü bozulmaları, ücretlerdeki süregelen farklılığın bir şartı olan bu bozulmaları ve aynı anda, eşitsiz gelişimi yeniden üretir. Görünüşte paradoksal bir dünya ticaret yapısı gelişiyor: Azgelişmiş ülkeler sınai

65 Braun, "L'Echange inégal."
* runaway: kaçmış, uzaklaşmış [Ç.N.]

ürün ihracatçısı ve besin maddeleri ithalatçısı olurlar. Giovanni Arrighi ve Andre Gunder Frank de bu olası alternatifleri betimlemeye çalışmışlardır.[66] Frank, bununla bağlantılı olarak, periferi-içi eşitsiz gelişme fenomenlerini vurguladı. Bunun teorisi ilk olarak Mauro Marini tarafından ileri sürülmüştü. Brezilya'da, Meksika'da, Hindistan'da ve belki birkaç ülkede daha, "alt-emperyalistler"in gelişimi bu kategoriye giriyor. SSCB'nin bu yeni işbölümünde oynayabileceği rol, dünya sistemine daha sıkı bir entegrasyon bakış açısıyla, yarı-gelişkin teknolojiyle yapılmış ürünleri periferiye satarken merkezden ileri teknoloji ithal eden o alt-emperyalistlerin rolüne benzerdi bir ölçüde.

11. Sonuçlar

Vülger ve dogmatik Marksizm, toplumsal diyalektiği, doğa bilimlerinin eski tek-yanlı nedenselliğine indirgedi. Toplumsal bilimin, toplumsal "insan"ı hem nesne, hem de özne yapan özgül niteliği yok oldu ve onunla birlikte toplumsal diyalektik de. Bu bakımdan vülger Marksizm, tek-yanlı nedenselliğin ötesine asla geçemeyen burjuva düşüncesinin bütününe çok yakındır.

Diyalektiği terk etmek, meta yabancılaşmasının içsel anlamını gözden kaçırmak anlamına gelir; böylece insan bilinci bir yanlış bilinç olur, "toplumun yasaları" toplumun kendisine dışsalmış gibi, kendilerini ona dayatıyorlarmış gibi gözükürler. *Kapital*'in ilk bölümlerinin anlamını kavramamışa benziyoruz: Meta ve değer, Marx'ın keşfinin doruğunu ve tahlilinin başlangıç noktasını oluşturan bu en soyut kavramlar, sıradanlığın düzeyine indirildi. Sonuçta, değerlerin fiyatlara "dönüşüm"ü sahte problemi "ekonomi teorisi"nin terimleriyle ortaya kondu; öte yandan, bu sorunun, toplumsal yabancılaşmanın global düzeyinde yatan gerçek önemini anlamaya yönelik hiçbir girişimde bulunulmadı. Bu nedenle, tartışmayı kapanmış sayıyorum. Değer sorununun "ekonomist" yorumu uluslararası ticaret üzerine tartışmada da ortaya çıktı; bu, malların spesifikliğine ilişkin güçlü önyargıda beliriyor. Bu önyargı; dünya sisteminin birliğinin

66 Giovanni Arrighi, *Rossegna Communista*, sayı 1-4 (1972); Andre Gunder Frank, "Limitation de l'étendue du marché interne par la division internationale du travail et par les retalions ade production," Dakar, IDEP, 1972; bkz. aynı zamanda Marini, "Dic-lectica de la dependencia."

nasıl ve neden bir gerçeklik olduğunu, çünkü bu birliğin meta yabancılaşmasının evrensel düzleminde kurulu olduğunu ve işgücünün bir meta konumuna indirgenişinin evrenselliğinde ortaya çıktığını kavramamızı önlüyor.

Üniversitenin iflah olmaz kompartımanlaştırılmalarından ve her "disiplin" için bir sahte bilim yaratılmasından, tek-yanlı nedensellik üzerine kurulu dünya görüşü sorumludur. Vülger Marksizm aynı şeyi yaptı. Ancak Marx, *Kapital*'in ekonomi-politiğin bir eleştirisi olduğuna işaret etmişti. O bununla, "ekonomi"nin, bu yanlı, kompartımanlaştırılmış bilimin putlarını kırmayı ve bütün toplumsal yapının üzerinde durduğu ortak temelin keşfini kastediyordu. Bu eleştiri, bir ekonomi teorisinin "üniversite ekonomisi" eleştirisi olarak kabul edildi. Ekonomi-politiğin eleştirisi tarihsel materyalizmde doruğuna ulaşmışken, insanlar ekonomist iktisadı uygulamaya ve tarihsel materyalizmi sahte bir tarih bilimine indirgemeye devam ettiler.

Ekonomist Marksist ekonomi, sistemin trendlerini mekanik, tek-yanlı biçimde ele almaya neden oldu. Bu, işgücü değerinin konumu üzerine bir kâr oranı yasasıyla artığın eğilimi üzerine olan tartışmalarda gözüküyor. Bunlar, doğru bağlamlarına yerleştirildikleri, ekonomi değil, tarihsel materyalizm tarafından tanımlandıkları zaman sona eren sahte tartışmalardır.

Öte yandan, budanmış tarihsel materyalizm de bir "tarih bilimi" haline geldi; zorunlu biçimde mekanik ve çizgisel olan bir "tarih bilimi". Üretici güçlerle üretim ilişkileri, temelle üstyapı, üretim tarzlarıyla toplumsal kuruluşlar ve kapitalist toplumsal kuruluşlarla kapitalist kuruluşlar sistemi arasındaki ilişkilerin diyalektiği yerine, üretici güçlerin üretim ilişkilerini, üretim ilişkilerinin de üstyapıyı belirlediği çizgisel nedensellik sistemleri kondu.

Çizgisel nedenselliğe bu dönüşün teorik ve pratik sorunları gerçekten çok ciddi. Sosyalizm, üretici güçlerin düzeyi üretim ilişkilerinin dönüşümü gerçekleşmeden aşılamayacak doruklara ulaştığında, çizgisel biçimde, en gelişkin kapitalist ülkelerde doğacaktı. "Genel bunalım" "felsefe"si bu bozulmalar kümesinden türer. Bu, sistemin diyalektik birliğini anlayamamak ve (Rostow'un yaptığı gibi) gelişme eşitsizliklerini "zaman gecikmeleri"ne bağlamak anlamına ge-

liyordu. Çünkü, bu çizgisel perspektifte, üretici güçlerin gelişimi en önde gelir ve özerktir; bilim ve teknik tarafsızdır. Böylece, onların, toplumun bir ürünü olduğunu unuturuz.

Sosyalizmin kapitalistleri olmayan bir kapitalizmden ibaret olduğunu söylemek, onun, aynı malları, aynı ihtiyaçları doyurmak için ve aynı biçimde üretmeyi gerekli kıldığı anlamına gelir. Üretici güçlerin yüksek düzeyine ayarlanmış yeni üretim ilişkileri hukuki biçimlerine indirgenirler. Bu yeni ilişkiler, kapitalizmin geliştirdiği çizgide "ilerleme"yi hızlandırdıkları ölçüde, üretici güçleri "özgürleştirirler". Bir kez daha söyleyelim, bu görüş çizgiseldir. Öte yandan, eski üretim ilişkileri değişmiş biçimler altında varlıklarını sürdürürler (karar alma ve uygulama işi, kır ve kent arasındaki karşıtlık vd.).

Çin Kültür Devrimi'nden beri, bu oldukça netleşti. Bettelheim, *The Cultural Revolution and Industrial Organization in China*'da, ikna edici bir tarzda gösterdi ki, sosyalizm eşzamanlı olarak her şeyi sorgulamak zorundadır: Ne üretileceğini ve nasıl üretileceğini. Bu artık, "yakalamak" ve daha sonra "geçmek" sorunu değildir; artık, sosyalist birikimden söz edemeyiz. Bu anlamsızdır, çünkü birikim zorunlu olarak kapitalist yabancılaşmaya yol açar. Üretici güçlerin gelişimine yetişmek için, tümüyle farklı bir şey yapmak zorundayız. Ne Stalinistler, ne de Troçkistler bunu göremediler: Onlar, "sosyalist birikim"in (taktiklerini) tartışıyorlardı.

O halde bugün, sorun bir yol ayrımına geldi. Bu nedenle Chou En-Lay, Çin Komünist Partisi'nin Ağustos 1973'deki Onuncu Kongresi'nde şunu formüle edebildi: "Başçelişki; proletaryayı burjuvazinin karşısına koyan çelişkidir, ileri sosyalist sistemle toplumsal ürünün geriliği arasındaki çelişki değil." Çünkü burjuvazi bir defada ve tümüyle yok edilemez. O, yeni üretim ilişkileri tam olarak kurulmadıkça ve kafa ve kol emeği arasındaki karşıtlık giderilmedikçe, yeniden ve yeniden ortaya çıkar.

Aynı sorunun bir başka yüzü, uluslararası ticaretin açıklanmasında ortaya çıktığı gibi, dünya sisteminin birliğini anlamanın olanaksızlığıydı. Bazen inandırıcı ve haklı olan karşıt tezleri değiştirmek ve uluslararası eşitsizlikleri unutmaya eğilimli olanlara Marx'ın şu

sözlerini hatırlatmak mümkün oldu: "Eğer Serbest Ticaretçiler bir ulusun başka bir ulus aleyhine nasıl zenginleşebileceğini anlayamıyorlarsa şaşırmamız gerekmez, çünkü bu beyler aynı ülkede bir sınıfın başka bir sınıfın aleyhine kendisini nasıl zenginleştirebileceğini anlamayı da reddediyorlar."[67].

Yine de, "uluslararası ekonomik ilişkiler"in dar çerçevesi içinde kaldık. Rossana Rossanda ve Charles Bettelheim için söylediğimiz gibi, Mao, Marx'ı yeniden biçimlerdi.

67 Karl Marx, *The Poverty of Philosophy* (Chicago: Charles Kerr, 1920), s. 226.